

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૫૨૩૦

વર્ગીક

પુસ્તકનું

નામ ૧૫૨૧/૧૧ ૨/૧૯૮૬

વિષય

૨૩૪:૩

પુસ્તક માટે નીચે લખેલે ઠેકાણે પત્ર વ્યવહાર કરવો.

નંદલાલ લક્ષ્મણભાઈ ઠક્કર,

લાવનગર.

રાજર્ષિ પ્રવર મહાકવિ શ્રી મનુહરિ પ્રણિત

‘વિજ્ઞાન શતક.’

મૂળ સહિત ગુર્જર ભાષાન્તર તથા

વિસ્તૃત્વી ટીકા સાથે.

યોજનાર

જગજીવન કાળીદાસ પાઠક.

પ્રકાશક,

N. L. THACKAR.

સર્વ હક્ક સ્વાધિન.

સંવત ૧૯૬૨

સને ૧૯૦૫.

કીંમત રૂ. એક.

ધી ચંદ્ર પ્રકાશ પ્રેસ અમદાવાદ તથા સત્ય પ્રકાશ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ-ભાવનગરમાં
મુદ્રાકિત.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૩૭

અર્પણ પત્રિકા.

શ્રીસનાતનયોગમર્ગોદ્ધારક, પરમકારણિક, યોગવિદ્વિષ્ટ, સદ્ગુણપરમાત્મા

શ્રીનાથશાસ્ત્રી

ના

સેવામાં;

હે અશરણશરણનાથ ! હું ભક્તવત્સલ ભગવત્ ! હું દીનથંદુ
કૃપાસિંધુ પ્રભો! આપ આ દાસને સંસારસાગર તરવાની નોકારૂપ છો,
અસાનનિભિર ભેદવાના સૂર્યરૂપ છો ને શ્રેયસ્કર બ્રહ્મવિદ્યા અર્પણના
આચાર્યરૂપ છો. જેથી આ જીવનના એક મહામર્ગિણમય પ્રસંગે પૂર્વ-
પરંપરાની રીતિપ્રમાણે આપશ્રીનાં પરમપુણ્ય ચરણચરિત્રોમાં અર્પણ
કરેલું આ સમિત્યુપ સ્વીકારી સેવકને કૃતાર્થ કરશેછ.

વિજ્ઞાન જેનો વિષય છે. અને મહાપ્રેમી, મહાજ્ઞાની રાજપિંથવર
જેના કર્તા છે એવું આ વિજ્ઞાનશત્રુક વિજ્ઞાનસ્વરૂપી, મહાયોગી,
મહાજ્ઞાની ને બ્રહ્મપિંથવર એવા જે આપશ્રી તેમનાં ત્રિભુવનપાવન
ચરણચરિત્રો વિના અન્ન ક્યાં સ્થિતિ કરશે? ક્યાં શોભશે ?
હે કરુણાળુ નાથ !

ધન્યોઽસ્મિ કૃતકૃત્યોઽસ્મિ કૃતાર્થ જીવીતં ચ મે ।
ત્વત્પાદસ્પર્શનાદેવ વિમુક્તોઽસ્મિ ન સંશયઃ ॥ ૧ ॥
ન યાચે હે કૃપાનાથ ! સુખં વિષયસંભવમ્ ।
ત્વત્પાદકમલે સક્તા ભક્તિરેવ સદાસ્તુ મે ॥ ૨ ॥

ત્રિ.

પુનઃ પુનઃ દંડવત્પ્રણામ કરતો

કૃપાદાસી સેવક,

જ. કા. પાલક.

ॐ

સુચિ પત્ર.

॥ ‘બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા’ ॥

જનસમાજને પ્રસંગે પ્રસંગે આ સુત્રનું જ્ઞાન થાયછે; જગત્માત્ર પ્રભુની ઇચ્છાથીજ વહેછે; વ્યક્તિયોના અનેક પ્રયત્નો છતાં પણ જે વસ્તુ જે કાળે બનવાની હોયછે તેજ કાળે બને છે; ‘વિજ્ઞાન શતક’ આ મહાત્મ સુત્રને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવેછે.

આ પુસ્તકમાટે પ્રથમનો સુદર્શન, ચંદ્ર આદિ માસીકોમાં અનેક ચર્ચા જાગેલી અને શમી ગયેલી; તેમજ તે પ્રસિદ્ધ કરવા પણ બહુ પ્રયત્નો થયેલા, અને તે પણ શાંત થઈ ગયેલાં વસ્તુનાં રા. જગજીવનદાસનો તે સમયનો પ્રયાસ સફળ થયેલો નહીં.

તે પછી ગયે વર્ષે આપુસ્તક રા. જટાશંકરશર્માને મળ્યું; અને એ ભાઈ તેની પ્રસિદ્ધિ માટે યત્ન કરવા લાગ્યા પરંતુ થયું એમકે-શરૂઆતથી જે સહાયતાની અશમાં તેમનો હિતસાહ જગજો હતો, તે સહાયતામાં નિરાશા મળી અને હિતસાહ ભાંગી પડ્યો; જેટલું છપાયું તેટલું ઝાંખી આશમાં છપાયેલું એટલે તેમાં ધ્યાન રહેલું નહીં અને એ રીતે ફરી પણ એ પુસ્તક જેમનું તેમજ પડી રહ્યું.

આ પ્રમાણે જીવન વલ્લાં પછી ભાઈ જટાશંકરે મને એ સંબંધે વાત કહી અને પ્રભુ કૃપાએ આજે તે પ્રસિદ્ધ થવાં પામ્યુંછે.

ત્યારે આવે પ્રસંગે મારે માટે તો શ્રી ભગવદ્ગિતામાં કહેલુંછે તેવુંજ થયું: નિમિત્ત માત્રં ભવ સવ્યસાચીન્. છેવટે આ સૂચના પૂર્ણ કરતાં વિનંતિ કે—

‘આજ મુખીના વિલંબ માટે’ અને ‘રહી ગયેલ દોષ માટે’ વાંચકો ક્ષમા આપશે.

ભાવનગર. અ.ધિનશુદ્ધી ૧. ને વાર સોમ.

N. L. Thakkar.

પ્રસ્તાવના.

શ્રૃંગારાદિરનેક જન્મમરણ શ્રેણીસમાસાદિતૈ-

રેણીદક્ષમુર્સૈઃ સ્વદીપકમર્સૈરાલમ્બનૈરાજિતઃ ।

અસ્ત્યેવ ક્ષણિકો રસઃ પ્રાતિપલં પર્યન્તવૈરસ્યમ્-

બ્રહ્માદૈતસુખાત્મકઃ પરમવિશ્રાન્તો હિ જ્ઞાન્તો રસઃ ॥

મ. નિ.

આહુતું તો સર્વને મુવિદિત છે કે મહોપતિગંડળના મુકુટરૂપ મહા ક્ષત્રિયા બનુંહરિયે નીતિ. વૈરાગ્ય ને શૃંગાર સંગ્રામે ત્રણ શતકો રચેલાં છે, એમાં તેમાં આ મહાકવિરાજે પોતાની અસાધારણ નૈસર્ગિક કાવ્ય પ્રતિભાએ એવી તો આજ્ઞા, બળ્યતા ને રસિકતાની મોહક ભૂરકી ભરેલી છે કે આ-ધારતનું કોઈ સુગંધ નેથી અજ નથી. ભોજવિદ્યાસની અનુકૂળ સામગ્રી-વાળા રાજ્યપદપર વિરાગતા નૃપના મસ્તિષ્કમાંથી આવી પુનિતપાવની મં-દકિની સરળી કવિતા જરે, એ જંતેકે રાજ્યશેખર, શક્ર, ભોજ ને શ્રીહર્ષદિ અનેક કવિ ક્ષએતા નૃપોવાળી આ આર્યભુમિમાં કદાપિ આશ્ચર્યકારક ન ગણીએ તોપણ ધન્યભાગ્ય દર્શાવનારે તો છે. પ્રસ્તુત મહાકવિ બનુંહરિનાં શતકોમાં છે તો માત્ર સો સો શ્લોકો ! કોઈ વિસ્તૃત ગ્રંથ, મહાકાવ્ય કે મહાનાટક નથી; તોપણ આ અદ્ય શ્લોકોએ પણ અગ્રધ સદિત્યભરેલી મહાસંસ્કારી અનુપમ દેવગિરા (સંસ્કૃતભાષા)માં પોતાનું ઉત્તમસ્થાન સંપા-દન કરેલું છે તેજ આ કવિરાજની અહ્ભુત શક્તિની વિવ્યપતાકા છે. દરેક શ્લોક સૂક્ષ્મદૃષ્ટી અવલોકતાં જાણે તેનું રહસ્ય, પોતાની સૂક્ષ્મ પુદ્ગિના તકોનું અને સ્વાનુભવનાં સૂક્ષ્મ તરંગાનું મિશ્રણ કરી ઊપગતી કાદયું હોય એમ લાગે છે વળી મનુષ્યના સ્વભાવની સૂક્ષ્મ લાગણીઓને-બાજ, યુવા ને વૃદ્ધાવસ્થાની સૂક્ષ્મતર જિજ્ઞાસાઓને—અને સહજ સરળ આર્યોના પવિત્ર હૃદયની સંતુષ્ટતાદિ સ્વાભાવિક પ્રેરણાઓને અનાયાસે કવિ-રાજ અકૃત્રિમ વાણીમાં ઉતારતા હોય અથવા તો હૃદય પોતેજ પોતાનું સિત્ત આલેખતું હોય એવો ભાસ થાય છે. આમ દોવાથીજ આપણને જા-

નવું દાન કરનાર પૂજ્ય ગુરુઓની પંક્તિમાં સ્વાનુભાવનું આસ્વાદન કરાવનાર આ કવિરાજને ગણ્યાવિના ચાક્રે તેમ નથી. આ ગુરુશ્રીનો લૌકિક દેખાતો પણ અલૌકિક અસર કરનારો, પગિમિત શબ્દોવાળો પણ હૃદયને વિસ્તૃત બનાવનારો અનુપમ ભોધ અવલ્લ્ય છે. અને સ્વદેશી તથા વિદેશી વિદ્વાનોને એક સરખાવીતે હૃદયમાં તલ સ્પર્શ કરનારો છે.

આ કવિરાજની અને તેમનાં શતકોની આવી અગાધ કાવ્ય પ્રતિભા હાવાથીજ અનેક કવિયોએ પ્રશંસા કરેલી છે. ઘણાક સંસ્કૃત લેખકોએ તો આ કવિના શતકોના શ્લોકોનાં વાક્યોનાં કે કેવળ શબ્દોનાંજ અવતરણો પોતાના લેખોમાં દૃષ્ટાંત કે પ્રમાણ તરીકે લીધેલાં છે. અને સૂક્ષ્મ અપભ્રંશ કરતાં એમ પણ સ્પષ્ટરણા થાય છે કે સંસ્કૃત લેખકોનાં કેટલાંક માન્ય શતકોના કર્તાઓ પણ આ જ શતકોની શૈલીથી મોહિત થઈ એવાં શતકો રચવા પ્રયત્ન થયા હશે. વળી અત્યંતિ પર્યંત આ શતકોની એટલી તો અખટ લોકપ્રિયતા છે કે ઉત્તમ લેખકો અને સુવક્તાઓ છૂટે હાથે તેનો ઉપયોગ કરે છે.

વળી આથી સર્વેને સવિશેષ સાતદાશ્વર્ય થશે કે આપણા આજ કવિરાજે પોતાનાં ત્રણ શતકોની નિર્માણ કેન્દ્રસ્થિતિથી સળગારેલું, સાક્ષરે અને પ્રાકૃતો સર્વેના મનને રંગન કરનાર, શ્રીચલ્લ વિદ્યાત્મક **વિજ્ઞાનશતક** નામે યોથું શતક રચેલું છે. શ્રીયુત તેલંગ અને મીઠ કોલજીકાદિ વિદ્વાનો કેટલાક સમય પહેલાં સંશયાત્મકપણે સૂચન કરતા હતા કે “ ‘વક્ત્રપદાય’ નામે પ્રબંધ અને યોથું શતક મહાકવિ ભર્તૃહરિયે રચેલાં છે. ” પણ આ શતક ક્યાં છે અને શાવિષે છે તે આખતમાં કાંઈજ નિશ્ચય નહોતો. પરંતુ થોડા સમય પહેલાં નાગપુરનિવાસી સાક્ષરશ્રી કૃષ્ણશર્માએ આ શતક સંપાદન કરી, સાક્ષરોની સહાયતાથી સંશોધન કરી આંકિત કરાવેલું છે. અને આજે ત્રણ શતકોના માધુર્યનું આસ્વાદન કરનાર ગુર્જર વાચકોને ગરવી ગુર્જરીગિરાના ભાષાન્તરરૂપે આ શતક કંઠામૃતપણે કરાય છે તેથી મને એવો આનંદ થતો નથી.

પ્રાચીન સમયમાં અત્રે જીવનવૃત્તો લખવાનો પ્રચાર નહિ હોવાથી વાચક થોડા મહાન પુરુષોના ઇતિહાસ સંબંધે આપણે ઘણુંજ યોદ્ધું બન્યાં છીએ. અને થોડાક મહાપુરુષોના સંબંધે જે યત્કિચિત્ત બન્યાં છે

છિપે તેમાં પણ મતભિન્નતાને લીધે ફેટકુંક સંસાત્મક લાગે છે તો ફેટકુંક તો પ્રમાણ ૥ અનાવનં લીધે અસત્યજ્ઞ લાગે છે આ કવિરાજના સંજ્ઞમાં પણ તેમજ છે. પ્રચલિત વાર્તા એવી છે કે:—

“ મહારાજ ભર્તૃહરિને વિક્રમ નામે લઘુ બંધુ હતો. પણ વિપવવાસ-નામાં અંધ થયેલા નૃપે પોતાની વ્યભિચારી સ્ત્રી પિંગલાના પ્રપંચને આ-ધીન થઇ તેને દેશવટો દીધો. ફેટકેક કાળે તે કૃષ્ણ સ્ત્રીની એવકાન્ત જાણાઇ આવતાં રાજાને અતિ પશ્ચાત્તાપ ઉપજ્યો. અને તેમાં તેણે વૈરાગ્ય અદાણ કર્યો “ ધણી વિનાનાં ઢોર સતાં ” એ ન્યાપે રાજ્ય નિરાધાર હોતાં પાપ-માત્ર થયું. વિક્રમે થોડાક સમય પછી આવી રાજ્ય સ્વાધીનતામાં લીધું. આ વિક્રમ તે જ શકારિ મહારાજન વિક્રમદિત્ય. તેમના નામથી સંવત્ર ચાલ્યો. ”

આ લોકપ્રચલિત વાયકામાં ઝાઝું સત્ય લાગતું નથી. સમય નિર્માણ કરતાં મહારાજ વિક્રમાદિત્યશકારિ, આ કવિરાજની છસો વર્ષ પહેલાં થ-એલ છે જેથી લઘુ બંધુની અને દેશવટો દીધાની વાર્તા નિર્મળ થાય છે. પિંગલાની કુચાક્ષની વાર્તા પણ તેવીજ અપ્રમાણ છે. આ કવિના અંધમાં કે તેના સમકાલીન ઇતર કવિઓના કોઈ અંધમાં તેનું સ્થાન પણ નથી. જનસ્વભાવની નિર્મળતા ચીતરવા લખેલો,

યાં ચિંતયામિ સતતં મયિ સા વિરક્તા

સાપ્યન્ય મિચ્છતિ જનં સ જનોઽન્યસક્તઃ

અસ્મત્ કૃતે ચ પરિતુણ્યતિ કાચિદન્યા

ધિક્ તાં ચ તં ચ મદનં ચ ઇમાં ચ માં ચ ॥

આ શ્લોક પ્રમાણ તરીકે ગણાય તેમ નથી, જેથી પિંગલાને અશ્વ-પાલ સંજ્ઞા આધુનિક લેખકોએ ગાંધેલી વાતો ગણત છે. મહારાજ ભર્તૃહરિ સંજ્ઞા પ્રાચીન સરેકૃત કવિ હરિહરોપાધ્યાય પોતાના ભર્તૃ-હરિ નિર્વેદ નાટકમાં આ પ્રમાણે લખે છે.

“ મહારાજ ભર્તૃહરિને **માનુષતી** નામે સૌંદર્યમાં, સ્નેહાર્દ્રતામાં તે પતિપરાયણતામાં અનુપમ એક પત્નિ હતી તેના સ્નેહની કસોટી કરવાગટે

મગ્નતા નિમિત્તે જરા દૂર જઈ રાજ્યએ પોતાના મૃત્યુની ગય ચમારી. આવા વજ્રપાતસમા દારણ સમાચાર સાંભળતાંજ મહારણીના પ્રભુથીપ્રણેય વિના આક્રંદે, વિના આવાસે, શરીરથી જૂદા થયા. રાજ્યએ પાછાં આવતાં આ વિપરીત સમાચાર સાંભળ્યા. સાંભળતાંજ હતભાગી રાજા પવિત્રસતિનો અનુચિત પ્રેમ પરખી શોકવિદ્રીત થઈ 'સહયમન કરવા તૈયાર થયો. હિન્મત બની વદવા લાગ્યો કે:—

પ્રહરિણી વ્રત.

‘તા માની વિધિહત મહારી આજ આજ્ઞા,

કાન્તાનું કુળું વધુ વન્દિમાં ધરે છે.

હું મહારં હૃદય અશક્ત રોકવા હું,

હાવાં તો અરરર વન્દિમાં સમાઉં !

પ્રધાન દેવતિલકે અને અન્યજનોએ ઘણો સમગળ્યો. વ્રથા. રા-કર્થો રેકાણો નહિ ને ચિતામાં બળવા તૈયાર થયો. પણ તેવામાં સદ્ભાગ્યે પુણ્યપાદ મહાત્મા શ્રીગોરક્ષનાથે પધારી અદ્ભૂતબોધથી. સત્ય વસ્તુના સા-ક્ષાત્કારથી અને અલૌકીક સામર્થ્યથી રાજાના નિર્વેદને વૈરાગ્યરૂપે ફલિત કર્યો. રાજામૂળે ઉત્તમાધિશ્રી તો હતોજ. તે ઉત્તમઅધિશ્રીની વસ્તુ વિવેક રસે સિંચાયેલી ને નિર્વેદ હજે ખેડાયેલી ઉત્તમચિત્ત—ભૂમિમાં યોગ્યસમયે મહાત્માએ વિજ્ઞાનખીજ વાળ્યું. જે પ્રતાપે રાજા જીવનમુકત મહાત્મા બની રહ્યો. રાજલક્ષ્મીની બન્ધુસ્નેહની પુત્રવાતસલ્યની ને એવી એવી અનેક લાલસાઓ, આડે આવી છતાં તે તરી, ર રાજ્ય પુત્રને સોંપી, એકાંતવાસી બની બ્રહ્માનંદમાં લીન થયો.

૧ જુઓ અંક ૨ નો શ્લોક ૧૬ મો.

મામેવ વિધિહતમિયપાંહ્ય યૂયં ચેદ્રન્હો વપુરથ દિત્સથપ્રિયાયાઃ ।

સંરાહું હૃદયમપારયન્નિદાર્ની જાનીત ધ્રુવમહમત્ર સંપ્રવિષ્ટઃ ॥

૨ જુઓ અંક ૫ મો પ્રાન્તભાગે. ગોરક્ષઃ—મન્ત્રિન્, અક્ષમનેના-નિર્વર્તનીયનિર્વર્તનન । અભિવિચ્યતામયંરાએ રાજપુત્રઃ । મયાપિ રાજ્ઞાસહ-
 ઇતદ્રક્ષાપક્ષપાતિનૈવ સ્થેયમ્ ।

આ પ્રમાણે જીવનરૂપ લખેલું છે. કોઈ પ્રચલિત વાગકા કરતાં મ્હને આ કથન વધારે વિશ્વાસયોગ્ય લાગે છે. ને તેની સત્યતા સિદ્ધ કરનારાં આ શતકમાંજ કેટલાંક પ્રમાણો છે. (શ્લોક ૩, ૪૨૦ જુઓ.) આ પ્રમાણે ઉપરથી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવાળા વાચકોને સહજ લક્ષ્યમાં આવશે કે મહાકવિભર્તૃહરિ પુત્રને શિરે રાજ્યબાર મૂકી પવિત્ર વારાણસીમાં વસ્યા હતા. આથી હરિ-હરોપાધ્યાયે ભર્તૃહરિ સંબંધે જે જીવનરૂપ લખેલું છે તે વધારે આદરણીય છે. એમ મહાર્ મોનવું છે.

આ શતકનું સમય કરતાં પાશ્ચાત્ય પંડિત મી. કોલચક્ર એક તરફથી સૂચવે છે કે આ શતકના કર્તા ભર્તૃહરિ પોતે નથી. ત્યારે આ તરફથી શ્રી યુતસાક્ષર તેલંગે એમ સિદ્ધ કરે છે કે આ ‘ચાર શતક’ નો ને ‘વાક્ય પદીય’ નો કર્તા એકજ છે. ને તે મહારાજ ભર્તૃહરિજ છે. શ્રીયુતસાક્ષર તેજંજનું આ મત બહુ પિઠાનોએ સ્વીકારેલું છે, પણ આ શતકનો સંપાદક એમ દર્શાવે છે કે આ ચારે શતકના કર્તા તો મહારાજ ભર્તૃહરિજ છે, પણ વાક્ય પદીય નો કર્તા તે તો કોઈ બીજો છે. સંપાદક આની નિહતા માટે સારાં કારણો દર્શાવે છે, જેને અનુસરી મહાર્ નીચે પ્રમાણે માનવું છે.

૧. એકજ હવિતાં રચેલાં કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે વિચાર વહનની સામ્યતા હોય છે. આ ન્યાયે જોઈશું તો નીતિ અને પૈરાગ્ય શતકમાં જેમ સ્ત્રી બાંત ઉપર તિરસ્કારનાં; આશા લક્ષ્મી ઇ. સાંસારિક વિષયો પ્રતિ વિરાગનાં; વારાણસી, ગંગા, શિવ, આત્મજ્ઞાન અને બ્રહ્માનંદ પ્રતિ અગાધ-સ્નેહની તીવ્રલાગણીનાં વહનો નિરંતર વહતાં દેખાય છે. તેમ આ શતકમાં પણ, તેજ વિચારનાં વહનો અખંડ રીતે વહતાં દીસે છે. અને તેથી આ શતક, પ્રખ્યાત ત્રણ શતકકાર મહારાજ ભર્તૃહરિનુંજ રચેલું છે એમ અનુ-માન થાય છે.

૨ ત્રણે શતકમાં જેમ શૈલી સરલ, ભાવ વહન ઉછાળા મારતું અને પદ્યબંધની રચના અકૃત્રિમ છે તેમ આ શતકમાં પણ શૈલી, ભાવ વહનને પદ્યબંધની રચના તેમાંજ સરળ, ઉછાળા મારતાં ને અકૃત્રિમ છે. વળી પદ-લાક્ષિત્યમાં પણ તેવુંજ સામ્ય છે. જેથી ચારે શતકો પૂર્વાપર એકી, સ્વસ્થ અવલોકન કરી, વિચાર્યા હોય તો આ ચારે શતક એક કર્તાનીજ કૃતિ છે એવું સહજ લક્ષ્યમાં આવે છે.

૩ એક કર્તાનાં કાર્યોમાં ઉપર ગણાવ્યું ને સામ્યતો હોયજ, પરંતુ તદ્-
પરાંત કરિને પ્રિય થાત પટેલાં કે તેની વાણીમાં દૃઢ વિવાસ કરી રહેલાં કે-
ટલાંક વાણી, કેટલાક શમ્પદો અને કેટલાક વ્યાકરણ પ્રયોગો અનાયાસે ને
અનિમ્જાએ વારંવાર આવી જાય છે. આ આરે શતકોમાં સ્થાને સ્થાને તેનું
સામ્ય છે, પરંતુ તેનો વિસ્તાર નહિ કરતાં ચતુરક્રિયા ઉદાહરણોનું દિગ્-
દર્શન કરાવિયે છિયે.

વિજ્ઞાન શતકમાં.

અન્ય ત્રણ શતકોમાં.

કદમેનારણ્યે (શ્લો. ૭૭) કદશનમથવા (વૈ. શ. ૭૨)

કન્દામ્બુપર્ણાશિનાં (શ્લો. ૬૬) વાતામ્બુપર્ણાશનાઃ (શું. શ. ૬૫)

વિશ્વજનીનં (શ્લો. ૧૮) આત્મજનીનં (વૈ. શ. ૭૫)

વિરતિવિરસા (શ્લો. ૩૬) વિરતિવિનિતા (વૈ. શ. ૭૭)

ધ્યાનસ્યચોચ્છિતયે (શ્લો. ૩૧) સંસારવિચ્છિતયે (વૈ. શ. ૧૧)

શુક્લામકઠ્ઠાઃ સ્ત્રિયો (શ્લો. ૫૭) { શુક્લામોઽપિ જરાક્રશોઽપિ
(ની. શ. ૨૬)
{ શુચાક્ષામોઽપિ જીર્ણઃ (શું. શ. ૬૪)

અજરમયરેચિન્તયમનઃ (શ્લો. ૨૩) . તસ્માદનંતમજરં તદ્વસ્ત્વચિન્ત-
યમનઃ (વૈ. શ. ૭૪)

કદાભાગીરથ્ય (શ્લો. ૮૫) કદાવારાજસ્યામ્ (વૈ. શ. ૬)

નાભ્યસ્તો ધાતુવાદો (શ્લો. ૫૩) . { નાભ્યસ્તા ભુવિ (વૈ. શ. ૮૭)
{ ન નટા ન વિટા (વૈ. શ. ૨૬)

તાંકાશીનોભજન્તે (શ્લો. ૬૩) તાંકાશીપરિહસ (વૈ. શ. ૬૬)

જરવાગીર્જોક્ત્યર્થાત્તનૈ (શ્લો. ૨૪) . જરાગીર્જેરંમે (વૈ. શ. ૧૧૪)

સહ્નીયતેજઃ (શ્લો. ૮૬) જ્ઞાન્તાયતેજસે (ની. શ. ૧)

યથેતામદ્નેષવો (શ્લો. ૪૩) કઃ કુર્વીતશિરઃપ્રણામ (શું. શ. ૧૧)

બાહ્યઃકશ્ચિદપાંડિતોર્ઽપિ (શ્લો. ૬૬). યસ્યાસ્તિવિત્તં (ની. શ. ૪૧)
 વ્રતજ્ઞાનસુધાકરઃ (શ્લો. ૮).... જ્ઞાનતારાધિપસ્ય (શું. શ. ૫૦)
 પ્રથયાનપ્રોતિચ્છકૃષ્ણનઃ (શ્લો. ૬૮). મુદ્ગલ્લાનિચ્છમથયતિ (શું. શ. ૪૦)
 સર્વોપાયવિનાશનૈકચતુરઃ (શ્લો. ૬૬). સર્વયસ્યવશાદગાત્ (વૈ. શ. ૩૬)
 વેદોનિવેદમાગાત્ (શ્લો. ૮૧)..... પુરાવિદ્વત્સાસીત્ (વૈ. શ. ૨૭)
 અભાશાય સદારવન્તિ (શ્લો. ૫૭).... દીનાદીનમુક્તેઃ (વૈ. શ. ૮)
 (આ સિવાય શ્લોકોનીચેના ટાંચણમાં જુઓ.)

આ ઉદાહરણો સ્પષ્ટ કરી આપેછે કે ચારે શતકનો કર્તા એક છે ને તે મહાકવિ ભર્તૃહરિજી છે. અન્ય લેખકે વિજ્ઞાન શતક લખી આ કવિને નામે ચઢાવી દીધું હોય એમ મનાય એમ નથી કારણ તખ્તને કોઈ કાબેજ લેખક અન્ય સમર્થ લેખકના થોડાક વિચારોનું કે શબ્દોનું અનુકરણ કરવા ધારે તો મહા પ્રયત્ને યત્કિંચિત્ કરી શકે ખરો પણ તેના સમગ્ર વિચારોની, સમગ્ર લાગણીઓની ને સમગ્ર ભાવ વહનોની સમાન કવિત્વ સાથે નકલ કરી શકે એનો કેવળ અશક્ય છે. એમ જનનું હોત તો અનેક વ્યાસ, વાલ્મિકિ, કાલિદાસ ને શેકસપિયરો નીપજ્યા હોત પણ તેમ જનું નથી જનનું નથી ને જનવાનું નથી. છતાં આ ત્રણ શતકોનું તદ્દ્રૂપશતક કોઈએ જ જનાવ્યું છે એમ માનીએ તો સમગ્ર વિચારોની, સમગ્રલાગણીઓની, સમગ્રભાવવહનોની ને કાવ્ય પ્રતિભાની પણ ચોરી કરી સંસ્કૃત જેવી ગહન બાષામાં સામ્ય લાવી શકે એવો કોઈ અલૌકિક નર ઉદ્ભવ્યો સમજવો જોઈએ. અને આખી દુનિયાંના દત્તિહાસમાં પણ તેવો એકજ ઉદ્ભવ્યો માનવો જોઈએ. માટે ખરું તો એજ છે કે વૈરાગ્ય પછી સહજ ઉદ્ભવતા વિજ્ઞાનસંબંધીનું આ શતક મહા કવિ ભર્તૃહરિનીજ કૃતિ છે.

(૪) વળી વિજ્ઞાનશતકના.

શુચિ સંસારી જે પ્રભુચરણ પદ્મ પ્રભુચી તે,
 વિવેકીને વ્યાપો વિરાત અતિ વૈરાગ્યશતકે;
 અને અહ્યંજ્ઞાને તમદળ ફળો ત્રણ શતકો,
 સદા અજ્ઞાનદે રસખસ ખની લોક વિલાસો.

આ છેલ્લાં શ્લોકમાં આર્યશતક પોતેજ રચ્યાનું પ્રદર્શિત કરે છે, એટલે આ શતક કાણે રચ્યું એ સનાતનો અવકાશજ નથી.

(૫) આ શતકની કિમ્બિતપ્રતિ જે સંપાદકને મળેલી છે તેમાં અંતે લેખ છે કે **इति श्री भर्तृहरि विरचितं विज्ञानशतकं चतुर्थम्** આ લેખજ પ્રસ્તુત સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરે છે.

(૬) **भर्तृहरिनिबंद नाटककार**, તે નાટકના પાંચમા અંકમાં નિવેદ પામેલા અને હરિહરમાં લીધેલ જનના આદતા ભર્તૃહરિયમ્ને અને ઘેર પાછા લઈ જવા ચલાતી તેની પતિની વચ્ચે જે વાતચીત કરાયે છે તેમાં ભર્તૃહરિ પાસે **भयं बाला हालाहलबहल माध्वीकमधुरा ।** આમ આ-
લા શબ્દ વપરાયે છે. અને આ શતકના ૪૨ માં શ્લોકમાં તેવાજ પ્રસંગમાં **आला** શબ્દ વાપરેલો છે આ ઉપરથી તથા આ શતકના ૩૭ નાં શ્લોકમાં ભર્તૃહરિ પોતાના પુત્રોને તેની જનેતા (પોતાની સ્ત્રી) સાથે પાછા જવાનું કહે છે તે એજ હ-
કીકત નિવેદનાટકકારે દર્શાવેલી છે. આવાં આવાં પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે મહાકવિની સર્વે હકીકત ગુણનાર હરિદરે પાઠ્યાયાના લખાણ સાથે સામ્ય ધરાવનાર આ શતક તે મહાકવિ ભર્તૃહરિનું સ્વરચિતજ છે એ નિરસંશય સિદ્ધ છે.

મહારાજ ભર્તૃહરિના જીવન સમયનો નિર્ણય કરતાં સંપાદક નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“શકારિવિક્રમાદિત્ય અને શતકકાર ભર્તૃહરિના સહોદરપણાની લોકવાયકાને પ્રમાણ ગણી પંડિતવર કાશીનાથસુરિએ નિર્ણય કરેલો છે કે ઇ. સ. ના પ્રથમ શતકના અંતમાં અથવા બીજા શતકના આરંભસમયમાં કવિભર્તૃહરિ હતા. પણ તેમનો નિર્ણય યોગ્યપ્રમાણોરહિત હોવાથી અમારે માન્ય નથી વળી **वाङ्मयपदीय** અને આર શતકના કર્તા એકજ ભર્તૃહરિ છે એવું સ્વીકારી તેમણે નિર્ણય કરેલો છે તેથી પણ અમને માન્ય નથી. વળી કોણશુક, બોટલેન ઈ. વિદેશીઓને પ્રમાણ તરિકે લીધા છે પણ યુક્તિરહિત સૌ વિદેશી પંડિ-
તોના મતો પણ આપણા નિર્ણયમાં પ્રમાણ તરીકે ગણતા નથી. બલે તે શબ્દ પ્રમાણ છે પણ જ્યાં તે યુક્તિ વિગેરેથી પુષ્ટ થતાં નથી ત્યાં નિરર્થક છે એટલા માટે અમે યથાપોગ્ય નિર્ણય કરીએ છીએ.

આ વિજ્ઞાનશતકમાં દૃશ્ય થતા વેદાન્તમતથી સ્પષ્ટજ્ઞાપ્ય છે કે મહાકવિ ભર્તૃહરી. બાળ્યકાર આચાર્યભગવાન શંકરની પહેલાંના સમયમાં થયેલાનથી પણ પછી થયેલા છે. જોકે ઉપનિષદો તો આચાર્ય ભગવાનના પૂર્વકાળમાં પ્રા-દુર્ભાવ પામેલા છે એવો સત્યજ છે તોપણ (**ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः**) “બ્રહ્મ સત્ય છે ને જગત્ મિથ્યા છે, વળી જીવ ને બ્રહ્મજ છે, બિન્ન નથી.” આવું અદ્વૈતમતનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન તો આચાર્ય ભગવાનના પૂર્વકાળમાં ક્યાંઈજ નથી. આમતનું ખંડન કરવા પ્રવૃત્ત થએલા કાશીનાથ સુરિએ પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તેઓ વિશ્વાસયોગ્ય પ્રમાણ આપી શક્યા નથી. તે કહે છે કે, “કાન્યકુબ્જના નૃપ હર્ષવર્ધનના સમયમાં કેટલાંક ઉપનિષદો હતા” પણ તેમનું આ પ્રમાણ દુર્બલ હોતાં મતખંડન કરવા સમર્થ

૧ સંપાદકનું આ લખવું સત્ય નથી. આચાર્યભગવાને વિસ્તાર કરેલા અદ્વૈત મતનાં અનેક પ્રમાણો ઉપનિષદોમાં મળી આવે છે, માત્ર દિગ્દર્શન મારેજ જુઓ બ્રહ્મની સત્યતા દર્શાવનારાં શ્રુતિવાક્યો

નિત્યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વગતો નિત્યતૃત્તો નિત્યશુદ્ધવૃદ્ધસ્વભાવો વિજ્ઞાનમાનંદંબ્રહ્મ (બ્રહ્મનિત્ય, સર્વજ્ઞ, સર્વસાક્ષી, નિત્યતૃપ્ત, નિત્યશુદ્ધ, સ્વભાવી, વિજ્ઞાન ને માનંદરૂપ છે.)

સદેવ સૌમ્યેદમમ આસીત્ (હુ સૌમ્ય ! સૌ પહેલાં આસત્ એકજ હતું.) જગત્તુ મિથ્યાપણું (અવિદ્યાથી કલ્પિત) પણું દર્શાવનારાં વાક્ય.

સ્વપ્નેડપિ જીવઃ મુલ્લુદુઃસ્વભોક્તા સ્વમાયયા કલ્પિત વિશ્વલોકે

(સ્વપ્નામાં પણ જીવ, પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલાં જીવલોકમાં મુલ્લુદુઃસ્વભોક્તા થાય છે.)

જીવ તેજ બ્રહ્મ છે, ૧ જાનેમાં ભેદ નથી. આ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદાંતવાક્યો.

તત્ત્વમસિ (તે પરબ્રહ્મ તું છે.) અહં બ્રહ્માસ્મિ (હું બ્રહ્મ છું.) દ્વૈતાદ્વૈમયં ભવતિ (દ્વૈતથીજ ભય થાય છે.) સર્વં ક્ષલિવંદંબ્રહ્મ (નક્કી આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે.) ઉપનિષદોમાં આવા અનેક સ્પષ્ટવાક્યોનો ભગવાન શંકરાચાર્યે સ્વરચિતબાળ્યમાં સંગ્રહકરી સ્પષ્ટતા કરેલી છે. સ્થળે સ્થળે બાળ્યમાં દૃષ્ટિનાંખતાં ભગવાન શંકરાચાર્યનો ઉપનિષદાનુસાર સિદ્ધાંત કરવાનો આશય છે. ઉગ્રહરણ્ણુ તરીકે

નથી ઉલટું આ મતને દૃઢ કરનારાં ધણાં પ્રમાણો આ શતકમાં દેખાય છે.
 દેવળ પ્રાચીન મતનોજ ઉપન્યાસ કરનાર ભગવાન શંકરાચાર્ય નથી;
 તેમણે તે અન્યમતની અપેક્ષા વિના પણ સ્વયુદ્ધિથી સ્થાપિત, સ્વતઃ
 ક'ઈ ક'ઈ મતો સ્વીકારેલા છે એ નિર્વિવાદ છે અને આચાર્ય ભગવા-
 નનો તે મતોનો આ શતકમાં ભર્તૃહરિએ સંગ્રહ કરેલો જણાય છે. જુઓ

‘બ્રહ્મસૂત્ર અ.-૩, પાદ ૨ જી’, સૂત્ર ૩૬ મું જુઓ. ॥ તથાન્યપ્રતિષેધાત્ ॥

ભાષ્ય:—એવં સેત્વાદિ વ્યપદેશાન્ પ પક્ષહેતુનુમધ્ય સંપ્રતિ સ્વપક્ષં
 હેત્વન્તરેણોપસંહરતિ । તથા અન્યપ્રતિષેધાત્ અપિ ન બ્રહ્મણઃ પરં વસ્ત્વન્ત-
 રમસ્તિ ઇતિ ગમ્યતે । તથા હિ ‘સ एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्
 सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नाना-
 स्ति किञ्चन यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरम-
 बाह्यम्’ इत्येवमादि वाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यानि
 ब्रह्मव्यतिरिक्तं વસ્ત્વન્તરં કારયન્તિ । સર્વાન્તર શ્રુતેશ્ચ ન પરમાત્મનોઽન્તરોઽ-
 ન્ય આત્માસ્તીત્યવગમ્યતે । આમ શ્રુતિનાં પ્રમાણોથીજ “ સર્વત્ર બ્રહ્મ જ-
 ન્યાપેક્ષો છે, તે બ્રહ્મજ સત્ય છે, તેમાંથીજ સર્વની ઉત્પત્તિ છે ને તે એકજ
 માત્ર સત્ય છે. અન્ય સર્વ મિથ્યા છે ” આવો મત ભગવાન શંકરાચાર્ય
 પ્રદર્શિત કરેલો છે. આ વિદ્વાનો કહે છે તેમ ઉપનિષદોમાં તાત્પર્ય જોતાં
 બ્રહ્મસત્યં જગન્મિથ્યા જાંવો બ્રહ્મૈવનાપરઃ આ મત નથી નીકળતો એમ નથી.

૧ આ શતકમાં સંપાદકના મતને દૃઢ કરનારાં શું પ્રમાણો મળી આ-
 વે છે તે સમગ્રતું નથી ઉલટું ઉપનિષદોનાજ મતને મહત્ત્વાનું, બ્રહ્મને સત્ય,
 જગતને મિથ્યા અને જીવ બ્રહ્મતું એકય પ્રદર્શિત કરનારાં મતો આ શત-
 કમાં ધુબ્ધ જણાય છે.

૨ સંપાદકનું આ માનવું ઉપનિષદોમાં ઉઝાં નહિ ઉતરવાનું અને
 પાશ્ચાત્ય પંડિતોના મતમાં દોરાવાનું પરિણામ છે. સત્ય એછેકે આચાર્યભગવાને
 સ્વયુદ્ધિ કલ્પિત મતો સ્થાપન કરેલા નથી, કેવલ શ્રુતિનું તાત્પર્યજ વિસ્તારેલું
 છે, આ કથન તેમનાં ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનાં બાળો સદ્મતથી
 અવલોકતાં સ્પષ્ટ થાય છે.

બીજા શ્લોકમાં:—

“ જો સત્યથી સકળ શુદ્ધ હીસે પ્રકાશે,
જેના પ્રકાશથી દ્વાપ સમસ્ત નાસે. ”

અહીંયાં તથા બાવીશમા શ્લોકમાં:—

બ્રમે આરોપેલું, ભૂતભય અવિદ્યા થકી ભરું
ત્રજે સર્પબ્રાન્તિ સમ સકળ આ ભાસતું દીકું
બ્રમેત્પત્તિ માંહી અધિકરણ શ્રી કૃષ્ણ વિલસે
નથી બ્રાન્તિ થાતી અધિકરણ વિના કંઈ સ્થળે.

વળી ૭૪ મા શ્લોકમાં “ નભનગર દેહાદિક પરે ” પદ છે. આ પ્રમાણે સ્થળે સ્થળે આચાર્ય ભગવાનના મતોનો સંગ્રહ કરેલો દેખાય છે.

ઉપનિષદો જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય માટી અને ઘડાના દષ્ટાન્તથી પ્રતિપાદન કરે છે ત્યારે આચાર્ય ભગવાન તો જગતનું મિથ્યાત્વ રજગુ (દોરી) ને સર્પના દષ્ટાન્તથી અથવા ગંધર્વનગરના દષ્ટાન્તથી પ્રતિપાદન કરે છે. શંકર મત સિદ્ધ કરતાં ઇંદોરમાં બ્રહ્મસમાજના મંદિરમાં ગરુડ સમકૃષ્ણ બાણારકરે પણ વ્યાખ્યાન સમયે દર્શાવ્યું છે કે “ શંકર અદ્વૈત ને શ્રુતિનું અદ્વૈત બિન્ન બિન્ન પ્રકારનું છે. શંકરાચાર્ય સમગ્રવે છે કે બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત મૃગજળ જેવું આગર ગંધર્વનગર જેવું બ્રમથી મિથ્યાઆરોપિત છે. શ્રુતિનું અદ્વૈત બિન્ન રીતિનું છે. તેમાં જીવાત્મા ને પરમાત્માનું ઐક્ય માટી ને ઘડાના દષ્ટાન્તથી સમગ્રવેલું છે. શંકરાચાર્ય રજગુ સર્પ દષ્ટાન્તે પ્રદર્શિત કરેલું છે ને શ્રુતિયોમાં જગ બ્રહ્મનું ઐક્ય માટી ઘડાના દષ્ટાન્તે પ્રદર્શિત કરેલું છે.....જો કે શ્રુતિયોમાં અદ્વૈત સ્વીકારેલું છે

૧ જીઆ શ્લોક ૨ જે.

યત્સત્તયા શુચિ વિમાતિ યદાત્મમાસા ।

પ્રચોતિતં જગદશેષમપાસ્ત દોષં ॥

૨ પરમકારણિક ભગવાન, જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય ને ખાટે સંપાદકે સ્થળે સ્થળે ‘શંકર’ સ્પષ્ટ વાપરેલો છે તે અનુચિત છે. મહને તે નરચાર્યા મેં સ્થળે સ્થળે ‘આચાર્યભગવાન’ વિશેષણ લગાડેલું છે.

પણ શંકરાચાર્યના અદ્વૈતથી તે ભિન્નપ્રકારનું છે. ૧ બદ્ધ મોક્ષ મુક્તર તેજ અર્થને સ્પુટ કરીને કહે છે કે ૨ “હમણાં જે આરંભ, પરિણામ અને વિવર્તવિષે બોલાયછે તે ઉપનિષદોમાં નથી એમ નથી ઉપનિષદોમાં દહીં અને દૂધનું દૃષ્ટાંત દીધેલું છે. દહીં તે વસ્તુ દૂધજ છે, માત્ર રૂપથીજ ભિન્ન છે. તથાપિ જાને કેવળ એકકે અદ્વિતીય નથી અને બ્રહ્મતો પોતેજ પૂર્ણ ને અવિકારી છે. આ કારણથી દૂધદહીંના દૃષ્ટાંતથી અસામ્યતા જોઈ ભગવાન શંકરાચાર્યે અન્યમત સ્વીકાર્યો છે.....ભગવાન શંકરાચાર્ય વિવર્તવાદ અંગીકાર કરેછે તેનું સ્વરૂપ.....જેમ દોરડીમાં સર્પની બ્રાન્તિ થાયછે તેમ આ જગત પણ અજ્ઞાનથી બાંધેછે.....જેમ સીપના અભાવે રૂપાની

૧ આ માટે આગળ પૃષ્ઠ મું જુઓ.

૨ આ ગાનનું પણ અસત્યજ છે. શ્રુતિ ભગવતી એ ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મનું સત્યપદ્ધતું ને કાર્ય જગતનું મિથ્યાપણું દર્શાવવાનેજ માટી ને ઘડો, મુવર્ણ ને કુંડળ વિગેરે દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે. આવા વાદો ઉભા કરવાના હેતુથી નહિ. બધાં દૃષ્ટાંતોનો હિતુ સ્પષ્ટ કરતાં હાન્દોગ્યોપનિષદમાં કહે છે કે (વાચારંભણં વિકારૌ નામધેયં મૃતિકેત્યેવ સત્યં) “વાચાએ બોલાતો વિકાર ઘટ વિગેરે નામ માત્ર મિથ્યા છે, મૃતિકારૂપ ઉપાદાન કારણજ સત્ય છે.” આ પ્રમાણે કારણ બ્રહ્મની સત્યતા ને કાર્ય જગતની અસત્યતા દર્શાવી ઉત્તરતાપનીયોપનિષદમાં લખે છે કે:-
(બ્રહ્મવેદં સર્વસંશ્લિષ્ઠાનંદમાત્રં) “આ સર્વજગત સમિચ્છાદાનંદ બ્રહ્મ છે” વળી તૈત્તિરીયોપનિષદમાં સ્પષ્ટ કથન છે કે:-(યતો વા ઇમાની ભૂતાની જાયન્તે યેન જાતાની જીવન્તિ યદ્વયંત્યમિવિજ્ઞંતિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્ બ્રહ્મેતિ.)
“જેથી આ ભૂતો (પ્રાણીમાત્રેઃ) જન્મેછે, જે વડે જન્મેલાં જીવેછે, જેમાં મૃત્યુપામેલાં પ્રવેશ કરેછે તે બધું બ્રહ્મ જાણુ.” આ પ્રમાણે આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ પ્રતિપાદન કરી અદ્વૈત સિદ્ધકરી ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મસત્ય અને કાર્ય જગતમિથ્યા સ્પષ્ટ સમજાવ્યું પરંતુ પછીના સમયમાં આરંભવાદ, પરિણામ વાદ ને વિવર્તવાદ ઉત્પન્ન થયેલા છે. વૈશેષિકવાળા આરંભવાદ માને છે, તે દૃષ્ટાંત આપેછે કે જેમ તાંતુના ઉપાદાનકારણથી પટની ઉત્પત્તિ થાય, તેમ જગતની ઉત્પત્તિ છે. તાંતુના ગુણોને પટના ગુણો ભિન્નભિન્ન છે એટલે કે જાને પરસ્પર નિરપેક્ષ છે. વળી પરિણામ વાદીઓ ઉપાદાનકારણ દૂધમાંથી કાર્બદહીંનું,

આન્તિજ સંભવતી નથી....તેમ બ્રહ્મવિના તો જગત્નું ગિથ્યાપણું સંભવતું નથી. અધિષ્ઠાનવિના તો આન્તિજ હોઈ શકે નહિ ” આ બધું ભર્તૃહરિયે ૮૮ માં શ્લોકમાં ગુથેલ છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમણે શંકરાચાર્યને જ શ્લોક રૂપે ગુથેલ છે. વળી આ શતકના ૬૬ માં શ્લોકમાં **પ્રત્યગાત્મા** શબ્દ વાપરેલો છે, ને તે શબ્દ જેતાં ફક્ત ‘કઠવલી’ માં એક જ સ્થળે, એક જ વાર (**પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્**) પ્રત્યગાત્માને જેતા હતા ” એમ વપરાયેલા છે. ને ત્યાં બાળ્યકાર ભગવાન શંકરાચાર્યે સારું વિવરણ કરી સ્વભાષ્યમાં સર્વ સ્થળે વારંવાર વાપરેલ છે. તે જોઈ અન્ય વ્યાખ્યાનકારોએ પણ ખીજે સ્થળે વાપરેલ છે. આ શબ્દ આચાર્ય ભગવાનની પહેલાંના કોઈ ગ્રંથમાં મળતો નથી આચાર્ય ભગવાને વારંવાર ઉપયોગમાં લીધા પછીજ તે વપરાવા લાગ્યો છે. અને ભર્તૃહરિએ પણ **પ્રત્યગાત્મા** શબ્દનું અવતરણ કરેલું છે જેથી આ વિજ્ઞાન શતક ઊપરથી નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે

સુવર્ણમાંથી કુંડલનું ને મૃતિકામાંથી ઘટનું દૃષ્ટાંત આપે છે. આ વાદમાં એવું માનવામાં આવે છે કે જેમ એકવસ્તુ પોતાની અવસ્થાત્પણ બિન્ન અવસ્થા ધરે તે પરિણામવાદ કહેવાય. વિવર્તવાદનું સ્વરૂપ એવું છે કે કોઈવસ્તુ પોતાની સ્થિતિનો ત્યામ ન કરે છતાં તે અન્યસ્થિતિમાં ભાસે તે વિવર્ત કહેવાય દૃષ્ટાંત કે કોઈ દોરડી અંધકારને લીધે કે દૃષ્ટિદોષને લીધે કે ગમે તેથી પણ સર્પરૂપે ભાસે તેમ આ જગતનો મિથ્યા ભાસ છે. બ્રહ્મજ વાસ્તવિક છે પણ અજ્ઞાન હોતાં જગત્ ભાસે છે સત્યજ્ઞાને અજ્ઞાનનિવૃત્તિથી તે સત્યસ્વરૂપનો નિશ્ચય થતાં જન્મ મરણથી મુક્ત થવાય છે. આ પ્રમાણે ભગવતીશ્રુતિનો યથાર્થ સમન્વય ભગવાન શંકરાચાર્યે સ્વભાષ્યમાં કરેલો છે. એટલે શ્રુતિના તાત્પર્યને ત્યજી સ્વકલ્પિત મત વિસ્તારવાનો અપવાદ આ વિદ્વાનો ભગવાન શંકરાચાર્યને શિરે અડાવે છે તે આન્તિજ છે.

૧ ગુઓ કઠવલી.

“ પરાચ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતૃણત્ સ્વયંભૂઃ

તસ્માન્ પરાઙ્ પસ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ।

કાશ્મિન્ ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષ

દાદૃશ્ચકુસ્મૃતત્ત્વમિચ્છન્ ॥

કે આ ચાર શતકકાર મહાકવિ ભત્રુંહરિ, ભગવાન ભાષ્યકાર શંકરાચાર્યની પછીજ થએલ છે. આવોજ સિદ્ધાંત પાશ્ચાત્ય પડિત જૈનનાડનો છે. આવાં આવાં કારણોથી ભાષ્યકાર પછી થએલા આ કવિરાજનો સમય નિર્ણય કરિયે.

ભગવાન શંકરાચાર્ય ૬૦ સં ના આઠમા શતકમાં હતા એવું સર્વે યુરોપી વિદ્વાનોએ નિર્વિવાદ માન્ય કર્યું છે પણ અમને તે મત્ય લાગતું નથી. આ વિષયનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી વિદ્વદ્વ્ય કાશીનાથસૂરિએ અને વિદ્વદ્વર રામકૃષ્ણ સૂરિએ નિર્ણય કરેલો છે ને તે કાશીનાથસૂરિએ સંકળેલા મુદ્રારાક્ષસ નાટકના ઊપોદ્ધાનમાં સહેતુક દર્શાવેલો છે તેથી જણાય છે કે ભગવાન શંકરાચાર્ય ૬૦ સં ૫૫૧ થી ૬૦૦ સુધીમાં થયેલા છે. તેમના આ સપ્રમાણ મતને અવલંબીને અમારું માનવું છે કે મહાકવિ ભત્રુંહરિ ૬૦ સં ૬૫૦ પહેલાં થયેલા છે. ને જો નિર્ણયને પુષ્ટ કરનારાં કેટલાંક પ્રમાણો આ શતકમાંથી અમે અ.પી.એ છિયે. આ શતકમાં આ મતને પુષ્ટ કરનારા નીચે ટાંગેલા ત્રણ શ્લોકો છે.

શિખરિણીછંદ.

સખા ! સાધુપ્રત્યે પ્રીતિ રહિત કામારિય બન્યા,
વિલોકું આ શૂદ્રો કલિમલિન સ્વામી બની રહ્યા;
અરેરે ! ઘેરાયા સુરરાશિતટો મ્લેચ્છદલથી,
વસો હા ! કયાં બન્ધું ! સુજન અથવા નિર્લય કહી ? ૪૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતછંદ.

મ્લેચ્છોના મદમસ્ત હસ્તિદલના સંઘટ્ટને ધૂજતી,
પ્રૌઢા ચંડ પ્રચંડપ્રાક્રમતણી જવાલાથી બેબાકુળી;
ત્રાડતા ભટ ધટલીપણરવે નિવીર્ય થૈ આધરા !
વિદ્યાની ગતિ શું હવે ? હરિ હરિ મોહ મુંઝાડે અહા !! ૪૫

શ્લગ્ધરાવૃત્ત.

આર્યાવર્તે અરેરે ! યવનનૃપ થતાં ધર્મ દૂષી ગયો જ,
વેદ વૈરાગ્ય લીધો શિરનમન ભયે હા ! પુરાણ પુરાણે

વિપ્રોક્તેશ વિયોગે વિરલ વિરલ થૈ હાય! સાવે શમ્યાં રે
સ સારોઁછેદનાથે સુરસરિસરણું નિત્ય હાવાં હમારે.

૪૬

શિખરિણી.

હતી વિદ્રતા જે મુનિજન તાણા કલેશ હરવા

અમ વેલા જતાં વિષયમુખની પ્રાપ્તિ કરવા

નિહાળુ હાવાં તો નૃપતિ બનિયા શાસ્ત્રવિમુખા

અરે વિદ્યાદેવી દિન દિન ગઇ છેક અહુહા (વૈ. શ. ૨૯)

આ ચારશ્લોકમાં ભરતખંડમાં રાજ્ય કરતા કોઇ યવન નૃપતિના બુ-
દ્ધિમયી પીડાતા વેદ, બ્રાહ્મણ ને ધર્મવિગ્નેનું શોકોદગારસાથે મહાકવિએ વર્ણન
કરેલું છે. આવાજ બેરાવર કોઈ યવનરાજનું પ્રવાસી આદિબંદનીએ
પણ વર્ણન કરેલું છે. ને એ મળતાપણાકપરથી અનુમાન થાય છે કે આ-
દિબંદની કહેછેતેજ આ યવનરાજહશે. તે પ્રવાસી લખેછેકે “શકનામે કોઈ રાજ્ય
સમુદ્ર ને સિન્ધુની વચ્ચેના દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો તેના રાજ્યના મધ્ય ભા-
ગમાં આવેલા આર્યાવર્તમાં તેનો નિવાસ હતો. ભારતવાસીઓ તેને શાક્યથી
પરજાતિનો કહે છે અને કેટલાક તો તેને મન્સુરાગામમાં રહેનારો શુદોની
જાતિનો કહેછે. આ રાજના મહાબુદ્ધિમંત્રી રૈયત પૂર્વ તરફના સ્વદેશીઓની
મદદ મળી નહોતી ત્યાં સુધી છૂટી નહોતી. વિક્રમાદિત્યે ચડાઇ કરી તેના
લશ્કરને હરાવ્યું ને તે રાજને મુલતાન તથા લુની કિલ્લાની વચ્ચે આવેલા
કોરના સંગ્રામમાં માર્યો. “આ સંગ્રામ ૯૦ સં ૫૪૪ માં થયો એવું
મનેએ સ્વીકારેલું છે. ને આજ યવન ભૂપતિને હૃદયેશને મહા કવિએ
શ્લોકો લખેલા છે એટલે પ્રતીતિ થાય છે કે આ રામયની સમીપમાં
કવિનો સમય હોવો જોઈએ. પણ ભારત વર્ષમાં મુસાફરીએ આવેલા ત્સંગે
(હ્યુએનસંગે) ૯૦ સં ૬૫૦ માં મહાકવિ ભર્તૃહરિ દેવશોક પામ્યાનું લખ્યું
છે ને બદ્ધ મોક્ષમુલ્કરે પણ તે સ્વીકારેલું છે. આ બધા કપરથી અમે તે
અંગીકાર કરી નિશ્ચય કરીએ છીએ કે મહાકવિ ભર્તૃહરિ ૯૦ સં ના સા-
તમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં એટલે ૯૦સં ૬૦૧ થી ૬૫૦ સુધીમાં થયેલાછે.”

હવે આ ચાર શતકકાર ભર્તૃહરિ તે જ વાક્યપદ્ધતિના કર્તા છે કે
નહિ તેનો નિર્ણય કરતા સંપાદક લખે છે કે:—“આ જાનેનો કર્તા એકજ

છે એવું પ્રતિપાદન કરતાં પડિતવર શ્રીકાશીનાથ ચંપક તેલગે અને કેટલાક વિદ્વાનોએ પ્રમાણો એકાં કરેલાં છે. જો કે અનેક પ્રમાણો એકાં કરવાનું તેમનું કૌશલ્ય પ્રશંસનીય છે પણ તે પ્રમાણોની પરીક્ષા કરવાનો અવસર તેમણે કોઇને આપ્યો નથી. માત્ર પોતેજ નિર્ણય કરેલો છે. અમે તેમના મતમાં કેટલાંક કારણોથી સંમત નથી. અમારું માનવું એવું છે કે ચાર શતકકાર અને વાક્યપદીયકાર એક નથી પણ ભિન્ન છે. વાક્યપદીયનો કતા નો મહાન વैयाકરણી ને મહાભાષ્યનું વિવરણ કરનાર છે, એટલે આ શતકો એ સમર્થ ભાષ્યાનુસારી મહા વैयाકરણીની વાણી હોય એ સંભવિત નથી. કારણ શતકો વિલોકતાં મહા વैयाકરણીપણાનાં ચિહ્નો તે યુ પણ કેટલાક પ્રયોગોતો પાણિનીના વ્યાકરણથી પણ અશુદ્ધ હરે એવાં ચિહ્નો મળી આવે છે.

દૃષ્ટાન્ત માટે બુઝો:—

‘કચિત્ ભૂમૌશાયી કચિદપિ ચ પર્યંકશયન:’

(તીર્તિશતક શ્લોક ૮૧.)

(સિદ્ધાન્તકૌમુદી, ‘સુપ્તજાતૌણિનિસ્તાઞ્ચીલ્વે ’)

‘માલ્યજ્ઞં સમૃતં પચોદધિયુતં ભુજ્જન્તિ યે માનવા:’

(શૃ. શ. ૯૫.)

(સિદ્ધાન્તકૌમુદી, ‘ભુજોડનવને ’ આત્મનેપદં)

‘દુઃસ્થાન્મોક્ષ્યે કદાઈ તવચરણરતો ધ્યાનમાર્ગેકમશ્ન:’

(વે. શ. ૧૩.)

(સિદ્ધાન્તકૌમુદી, ‘સંયોગે ગુરુ’)

‘અહોડ્ઞર્થેડ્ઞર્થે શ્રુતિશતગુરુભ્યામવગતે’

(વિ. શ. ૪૯.)

(ફલસાફસંધિરસાધુ: ‘ઓત્’ ઇતિ તન્નિવેધાત્)

આવા દોષો ઉપરથી જણાયછે કે વાક્ય પદીયકાર મહાવैयाકરણી ભર્તૃહરિ તો સાદામાં સાદો બૂલો કદિ કરેજ નહિ, જેથી ભદ્રીકાન્થ તથા વાક્યપદીયનો કતા અને શતકકાર કવિરાજ ભર્તૃહરિ એક નથી. વળી લા-

ક્રીક વાયકા (હુતો તે વાયકાને અસત્ય માનું છું છતાં તકશરની ખાતર ખરી સ્વીકારી) તપાસીએ. મહારામ્ન ભર્તૃહરિ પછી તેનો લઘુલઘુ શકારિવિક્રમાદિત્ય રામ્ન થયો ને તેનો સમકાલીન નવરત્નત્રેષ મહાકવિ કાલિદાસ થયો. હવે આ કવિવર કાલિદાસના સમયમાં વ્યાકરણના નિયમો સુધારનાર હરિનું તો ઠેકાણું એ નહોતું. ને તો ઘણું અંતરે થયો છે એટલે તેથી પણ ક્ષિત એ થયું કે ચાશતકકાર મહાકવિ ભર્તૃહરિ પછી કેટલેક કાળે આ વાક્યપદીયકાર થયા. આ સર્વઉપરથી મહારાં માનવું છે કે વાક્યપદીયનો કર્તા કોઈ બીજો છે ને એ ગ્રંથ આપણા મહાકવિ ભર્તૃહરિની કૃતિ તો નથીજ.”

આ શતક શાન્તરસ પ્રાધાન્ય છે, અને સૂક્ષ્મતાથી અવલોકતાં દરેક શ્લોક શાન્તરસના સાહિત્યે છલકાતો બાસે છે શાન્તરસનું લક્ષણ સાહિત્ય દર્પણકાર બળુાવે છે કે:-

શાન્તઃ શમસ્થાયિભાવઃ ઉત્તમપ્રકૃતિર્મતઃ ।

કુન્દેન્દુ મુંદરચ્છાયઃ શ્રીનારાયણ દૈવતઃ ॥

અનિચત્વાદિનાડશેષવસ્તુનિઃસારતા તુ યા ।

પરમાત્મસ્વરૂપં વા તસ્યાલમ્બનમિષ્યતે ॥

પુણ્યાશ્રમહરિક્ષેત્રતીથરમ્યવનાદયઃ ।

મહાપુરુષસક્લાઘાસ્તસ્યોદ્દીપનરૂપિણઃ ॥

રોમાઞ્ઞાઘાશ્ચાનુભાવાસ્તથા સ્યુર્ચ્યભિચારિણઃ ।

નિર્વેદહર્ષસ્મરણમતિભૂતદયાદયઃ ॥ ૩ ॥ ૨૩૮ ॥

શાન્તરસમાં ઉત્તમપ્રકૃતિનો નાયક ને શમ સ્થાયિભાવ જોઈએ. શમ એટલે નિરુદ્ધઅવસ્થામાં પરમાત્મામાંજ વિશ્રામ લેવારૂપ જે શાન્તિ તે. આ શાન્તરસના અધિકારી શ્રીનારાયણ છે. તેમની કાન્તિ કુન્દના પુષ્પસમા મુંદુના જેવી ગૌર છે. સ્વરા, ચંદન વનિતાદિ વિષયોની અનિચ્છતા, બધી વસ્તુઓની નિરસારતા તથા પરબ્રહ્મપરમાત્માનું સ્વરૂપ તે આરસનું આલબન છે. મુનિગતના પવિત્ર આશ્રમો, હરિહરબ્રહ્મા કે ધૃષ્ટદેવનાં માન્ય ક્ષેત્રો, તીર્થસ્થાનો, ધ્યાનયોગ્યવનસ્થળો, ગુફાઓ, મુંદરસરિતાઓ, અને મહાપુરુષની સંગતિના આનંદ એ આ રસનાં ઉદ્દીપનો છે. વળી નિર્વેદ, પરમપદપ્રાપ્તિનો

હર્ષ, ગતકાગતું અથવા શુભચરણક્રમણનું સ્મરણ, વિવેક, અને સર્વભૂત-
પ્રતિદ્યા વિગેરે વ્યભિચારીભાવો છે. હવે રસશાસ્ત્રના બીજા પદ્ધતિમાં આ
શતક મૂકી જુલના કરો. આમાં પણ મહારાજ ભટ્ટહરિ જેવો મહાવિવેકી
શુભસંપત્ત, કિદ્દર અને ઉત્તમપ્રકૃતિનો નાયક છે. તે રાજ્યપાટ, ભોગવિલાસ
ઇ. ઇ. સર્વે ત્યાગી પરમાત્માના આનંદમાં તલ્લીન થવા ઉત્સુક બને છે. વળી
આ શતકમાં સ્થાને સ્થાને સ્ત્રી અને ભોગવિલાસની નિન્દા, તેની નિષેધતા,
પરમાત્મા સિવાય સર્વ પદાર્થોની નિસ્મારતા, આનંદના ઇન્દુસમા સચ્ચિદાનં-
દના અભેદાનંદમાં તલ્લીનતા, પુણ્યપવિત્ર વારાણસી, સગરસુતોનો ઉદ્ધાર
કરનક્ષી પુનિતપાવનીગંગાજી, રમ્યબદ્રિકાશ્રમ ઇત્યાદિનું ઉલ્લાસથી વર્ણન
કરેલું છે તે ઉદ્દીપન છે. અને આ સર્વે વાયકના પવિત્ર હૃદયમાં અવિકપ-
વિત્રતા ઉમેરી, પરમાત્માના આનંદના કાંઈક લવનું માધુર્ય અપાડી, પરમા-
નંદઅનુભવવા અતિ ઉત્સુક બનાવે છે. અને તેજ આ શતકની પૂરવટા છે.
જેથી હું આવા ઉત્તમ શાન્તરસની અને તે ધ્વનિથી આ શતકની પ્રસ્તા-
વનાને શિરોલિખિત શ્લોકે પુનઃ પ્રશંસા કરું છું.

શાદ્દલવિકીડિતછંદ.

શંગારાદિ રસો અનેક ભવમાં ભેગાં કરી ભોગવ્યાં,
શ્યામા, શ્યામ, વસંત, પુષ્પધનુના સંમિશ્રણે જામતા;
અતે તે રસ છે ક્ષણિક, ક્ષણમાં નિસ્સાર ને દુઃખદા,
આહા શાન્ત! પ્રશાન્ત બ્રહ્મ સુખદા, સંસારવાં દુઃખદા.

શંગારાદિ રસો તો અનેકભવમાં—કીટપતંગાદિ અનેકચોનિમાં પણ પ્રારબ્ધા-
નુસાર અનાયાસે આવી મળેલાં ને દુઃખે ભોગવેલાં સ્ત્રી, કનુ, કામ ઇ. નાં
મિશ્રણે (આલંબન, ઉદ્દીપન ને સ્થાયીભાવની એકાકારતા થવાથી) જામે
છે. પરંતુ આ રસો માત્ર મનની ક્ષણિક લાગણીવાળા, ને નિસ્સાર છે ને
વાસનાની વૃદ્ધિ કરનારા હોવાથી વારંવાર જન્મમરણના દુઃખદ બ્રમણમાં
નાખનારા છે પણ અહો! શાન્તરસ કેવો છે? સાંસારિક વિષયોપ્રતિ નિર્વેદ
ઉપજવનારો હોવાથી સંસારનાં અનંત દુઃખો હજુનારો છે ને વળી સદાકાલ
અબાધિત શ્રીપરબ્રહ્મા અનુપમ આનંદનું પાન કરાવનાર છે, અહો સદ્-
બન્ધુ! વાયાનું વિશેષ વિગ્ધાપન શું? આ પ્રસ્તાવનાની સમાપ્તિમાં મહારી

(૧૯)

મેટવીજ અભિયાપ છે કે આ શતકનો અભાસાદસભોદર શાન્તરમ કે જે
અવણી ને સ્વસ્ત્રવેદ છે વળી જે આનંદમય, પ્રકાશમય ને અદૌર્લભ્ય ચમ-
ત્કારમય છે તે સર્વ વાંચકોને સર્વમય, સર્વનિયંતા સર્વસાક્ષી સચ્ચિદાનંદના
અનુપમ આનંદનું આસ્વાદન કરાવે.

તથાસ્તુ.

શ્રી બદ્રપુરિ. } જ. કા. પાઠક.
સં. ૧૮૫૭ શ્રાવણ સુદ ૨

(२०)

ब्रह्मार्पणं ब्रह्मदत्तं ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

+ + + + + + +

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।

+ + + + + + +

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मत्सात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वं कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

+ + + + + + +

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमधिरेणाधिगच्छति ॥

+ + + + + + +

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वा न संशयम् + + + + +

(श्री. भ. गी. अ. ४ र्थः)

રાજર્ષિપ્રવર મહાકવિશ્રી

ભર્તૃહરિ

પ્રણીત

વિજ્ઞાન શતક.

ભાષાંતર કર્તા

જગજીવન કાલિદાસ પાઠક.

અથ

શ્રીમદ્રાજર્ષિપ્રવર ભર્તૃહરિ

વિરાચિત

વિજ્ઞાન શતક.

વિગલદમલદાનશ્રેણીસૌરમ્પલોભો-

પગતમથુપમાલાવ્યાકુલાકાશદેશઃ ।

અવતુ જગદશેષં શશ્વદુગ્રાત્મ દર્પો^૧

વિપુલ પરિધિ દંતો દ્વન્દ્વશુન્દો ગણેશઃ ॥૧॥

હરતી મદની ધારા સ્વચ્છ, તે ગંધલોભે,
બ્રમરગણ બ્રમન્તાં વ્યાપતાં સર્વ દિશિ;
મહદ પરિધિસળા દંતની શુઠવંતા;
સકલ જગત રક્ષો ગર્વવંતા ગણેશા.

૧

ગણુ—ટાંગું.

મહદપરિધિ—મહોટો ઘેરાવો.

૧ મૂળમાં ઉપ્રાત્મદર્પો પાઠ છે પણ અસંગતિને લીધે તેને સ્થાને સ-
પાદકની સૂચના પ્રમાણે ઉપ્રાત્મદર્પો પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

૨ મૂળમાં પરિઘદન્ત પાઠ છે. આ માટે મહારા સદ્ગુરુશ્રી કેશવલાલ
હર્પદરાય ધ્રુવ લખે છે કે “ પરિઘદન્ત પાઠ જો કે વિમ્વાધરની ક્રાંતિમાં ગ-
ણી શકાય છે, તોપણ તે કિલ્લ કલ્પના વૈરસ્ય ઉપજાવે છે; વળી પરિવન્તો
અર્થ ‘ભૂંગળ’ થાય છે, ઘેરાવાના અર્થમાં પરિધિ શબ્દ યોગ્યો ન્તેહએ. ”
આ ઉપરથી પરિઘદન્ત પાઠ સ્વીકાર્યો છે. આ સ્થળેજ સૂચવવું ઉચિત છે
કે આ શતકમાં પાઠ પાશંતરોનો નિર્ણય મહારા એ સાક્ષરવર્ય સદ્ગુરુશ્રીના
મતથી કરેલો છે.

ઝરતી ઈ. મ્હોટા ઘેરાવાવાળા દંતૂશળથી શોભતી શૂંઢવાળા, કુંભસ્થ-
ળમાંથી ઝરતી સ્વચ્છમદની ધારાથી સુગંધ લોભે ભમતા ભમરાનાં ટોળાંએ
સર્વે દિશાને છાઈ દેતા અને સ્વાભિમાનવાળા ગણેશ સકળ જગતનું
રક્ષણ કરે.

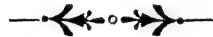
પૂર્વનાં એ શતકોમાં કર્તાએ બ્રહ્માની સ્તુતિ કરેલી છે ત્યારે આ શતકમાં
ગણપતિનું સ્તવન છે. તેનું કારણ એ સમજાય છે કે આ શતકનો વિષય
જ્ઞાન છે અને ગણપતિએ જ્ઞાનના અધિષ્ઠાતા છે. વળી મ્હને તો લાગેછે કે
આ બ્રહ્મજ્ઞાનાત્મક શતકમાં આમ શ્લોકોનું કારણ યોગ્યેજ છે. ગણેશ
(ગણનકશિ. ગણ-ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિનો સમુદાય. ઈશ-અધિષ્ઠાતા. ભિન્નભિન્ન
વ્યક્તિના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા) કે જેમના કુંભસ્થળ (એક ભાગ) માંથી
ઝરતી સ્વચ્છમદની ધારા (મોહ પમાડનારી માયા) થી સુગંધ બનીને બ્રમ-
રગણો (સંસારમાં ભમનાર જીવોનો સમૂહ) સર્વ દિશામાં ભમેછે, તે ગણેશ
સકળ જગતનું રક્ષણ કરે.

ગણેશના મસ્તકની આસપાસ બ્રમરોનાં ટોળાં ગુંગર કર્યા કરે છે
એવો વિચાર મહાકવિ ભવભૂતિએ પણ દર્શાવ્યો છે. જુઓ માલતિમાધવના
પ્રથમાંકમાં ચંદ્રોદ્ધીનાસ્થિમાલમુસ્કરિતકુકુભસ્તાન્ડવે શૂલપાણઃ ઇત્યાદિ.

‘વિજ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ પૃથક્ પૃથક્ અંશકારે ભિન્નભિન્ન કરેલો છે.
ભગવાન્ શંકરચાર્ય તસ્માત્વર્મિદ્રિયાણ્યદૌ નિયમ્ય મરતર્ષમ પાપ્માનં પ્રજહિ
હ્યનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના શ્લોકની ટીકામાં
“ કામે મેલિત કર્યા પહેલાં ઇદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને સ્વાધીન ક-
રીને આત્મજ્ઞાનને તથા શાસ્ત્રજ્ઞાનને નાશ કરનારા આ કામનામના
પાપી શત્રુનો પ્રકટ રીતે નાશ કરવાનું સૂચવે છે.” જેને શ્રુતિ
પણ તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વાન આમ ટેકો આપે છે. મિ. તેલંગ,
સુંબાર્ધ સંસ્કૃત સીરીઝમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિવરણના પૃષ્ઠ ૨૫ લીટી
૪૯૫ માં અનુભવ અર્થ કરી સંપૂર્ણ પ્રકારે મળતા આવે છે. અમરસિંહ
તેનો અર્થ મોક્ષે ધી જ્ઞાનમન્યત્ર વિજ્ઞાન શિલ્પશાસ્ત્રયોઃ આમ કરે છે. રા-
માશ્રમી મધુસૂદને અને બીજા ઘણાએ આ અર્થ માન્ય કરેલો છે. પરંતુ આ
શતક માટે તો ‘બ્રહ્મજ્ઞાન’ એટલો અર્થજ વધારે અંધ બૈસતો છે. મધુસૂ-

દનની ટીકાનો ટીકાકાર જ્ઞાનમિતર શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનં વેદાન્તજન્યમ્. પણ આમ 'વેદાંતિક જ્ઞાન' એટલેજ અર્થ કરે છે. અને એ અર્થને ભટ્ટભાસ્કર પોતાની અધ્યાત્મરામાયણની ટીકામાં વિજ્ઞાનમાત્મતત્ત્વજ્ઞાનમ્ આ પદ્ધતી, ભર્તૃહરિ નિવેદ નાટકકાર વિજ્ઞાનેન વિકૃષ્ટ્ય નિષ્ઠુરતરં નીયં પરબ્રહ્માણે એ તથા યૌવન ઉપમુક્ત વિષયસ્ય ચરમે વયાસે ત્રિતૃષ્ણસ્ય તે વિજ્ઞાનમીષત્કરં ભવિષ્યતિ આ વાક્યથી અને અધ્યાત્મ રામાયણના યુદ્ધકાંડના રાજ્યઞ્ચ વિપુલં દત્વા વિજ્ઞાનઞ્ચ દદૌ વિભુઃ આ પદ્ધતી અધાર મળે છે.

મંગળઅંથની નિર્વિધન સમાપ્તિઅર્થે શ્રીગણપતિના મંગળ સ્વરૂપનું આશીર્વાચન સંયુક્ત કરેલું વર્ણન તે અહીં નાનદી છે. અંથવસ્તુનું સૂચન પણ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે જણાય છે. ગણેશનું આનંદમય સ્વરૂપ આલંબન છે. ઇશ્વરવિષયે રતિનો સંચારીભાવ પણ સ્ફૂરેલો છે. ને આવી સામગ્રીથી પરબ્રહ્મના સુખદસ્વરૂપ જેવો શાન્તરસ જામે છે. કાવ્યમાં સર્વત્ર વ્યાપેલો માધુર્યનો ગુણ અખંડાનંદના માધુર્યનું આસ્વાદન કરાવતો હોય એવો ભાસ થાય છે. ભાલિની છંદ છે. ૧

યત્સત્તયા શુચિ વિભાતિ યદાત્મભાસા^૧

પ્રદ્યોતિતં જગદશેષમપાસ્તદોષં ।

તદ્બ્રહ્મ નિષ્કલમસંગમપારસૌખ્યં

પ્રત્યગ્ભજે પરમમંગલમદ્વિતીયં ॥૨॥

જે શુદ્ધ સત્સ્વરૂપ છે વળી જેનીજ્યોતે

ભાસે અશેષ સચરાચર વિશ્વ જોતે

નિસ્સંગ નિર્મળ અખંડ સુમંગળાત્મા

આનંદરૂપ ભજું એજ હું પ્રત્યગાત્મા. ૨

અશેષ—અધું.

પ્રત્યગાત્મા—સાક્ષી, કૃટસ્થ

૧ સરખાવો ભામિની વિલાસના ચોથા વિલાસનો શ્લોક ૧૮ મો.

જે ઇ:-જે પાપરહિત સત્સ્વરૂપવાન છે, જેના પ્રકાશવડે આ બધું જડ-
ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળું વિશ્વ બાંધાય છે. વળી જે સંગરહિત, સત્, રજ કે તમો-
ગુણના મલરહિત, દેશ અને કાલના અવચ્છેદરહિત, આનંદ અને મંગળરૂપ
પ્રત્યગાત્મા છે તેને હું બળું છું.

વેદાન્તો સમગ્રવેદો કે છીપનું યથાર્થજ્ઞાન ન હોવાથી રૂપાની બ્રાન્તી
છે આ દૃષ્ટાન્તમાં જેમ છીપના અસ્તિત્વથી જ રૂપાની બ્રાન્તિ છે તેમ બ્રહ્મના
અસ્તિત્વથી જ જગત્ની બ્રાન્તિ છે. જેમ છીપજ રૂપારૂપે ભાસે છે તેમ બ્રહ્મજ
જગત્ રૂપે ભાસે છે. અર્થાત્ જગત્ બ્રહ્મથી નિર્મિત નથી; બ્રહ્મરૂપજ છે. આ સિ-
દ્ધ કરનારી અનેક શ્રુતિયો છે.

“ તે બ્રહ્મના પ્રભાવથી (અથવા પ્રકાશથી) આ સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારક,
વિજળી આદિ સર્વ પ્રકાશે છે; એક અને અદ્વિતીયજ બ્રહ્મ છે ” ઇ. ઇ.

પ્રથમના શ્લોકમાં ગ્રંથનાં વિષયનું સૂચન અસ્પષ્ટ લાગતું હતું; આમાં
સ્પષ્ટ સૂચન છે. આ અને આ શતકના બધા શ્લોકમાં સંસારની લાલસા ત્યજી
પરમતત્ત્વમાં વિશ્રાન્તિ લેવા રૂપ શમ સ્થાયીભાવ છે. પરમાત્માના શુદ્ધત્વ, પ્રકા-
શમયત્વ, વગેરે ગુણોનો અને બ્રહ્મના સત્યસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવામાં મતિ નામે
વ્યભિચારીભાવ છે. આ વ્યભિચારીભાવ બ્રહ્મવિષયે રતિના સંચારી ભાવને
પોષી, ‘બળું’ શબ્દે સૂચિત થતા ઐત્સુક્યનામના વ્યંભાવનો આવિર્ભાવ
કરે છે. આમ ઊત્તરોત્તરભાવોથી પુષ્ટ થતો શમ, શાન્તરસરૂપે પ્રતીત થાય છે.
વસંતતિલકા છંદ છે. ૨

हे पुत्राः ब्रजताभयं यत इतो गेहं जनन्या समं

रागद्वेषमदादयो भवतु वः पन्थाः शिवो मायया ।

काशीं साम्प्रतमागतोऽहमहह क्लेशेन हातुं वपुः

सर्वानर्थगृहं सुपर्वततिनी वीचिश्रिया मण्डिताम् ॥३॥

હું પુત્રો ! જનનીની સંગ સુખથી સ્વસ્થાનમાં સંચરો,

હું રાગાદિ સખા ! પથા તમતણા કલ્યાણકારી બનો;

હું તો ગંગતરંગ મંડિત હવે વારાણસીમાં વસી,
સર્વે દુઃખનું મૂળ દેહ ત્યજ્યા કષ્ટેથી આવ્યો અહીં.૩

સ્વસ્થાન—પોતપોતાને ઘેર.

પથો—રસ્તાઓ.

પુત્રા, પ્રધાનો, પટ્ટરાણીઓ ને પ્રજાગરનો રાજ્યમાં પાછા આવવા આમ્રહ કહેછે છતાં પાછા જવા ન ઇચ્છતા ને વારાણસીમાં વસી રહેલા વિરક્ત મહારાજ ભર્તૃહરિની આ ઉક્તિ છે. કહેછે કે:-

હે પુત્રા ! તમે આ તમારી જનની (પોતાની પટ્ટરાણી) સાથે સુખેથી પોતપોતાના સ્થાનમાં સંચરો. વળી હે રાગાદિ સખાઓ ! (મહારી સાથે દીર્ઘકાળથી પરિચય રાખનારા કામ ક્રોધ લોભ, મોહ, મદ, ઇ, હે મિત્રા !) તમે પણ તમને કલ્યાણકારી ઇચ્છિતમાર્ગમાં ગતિ કરો. કારણ હવે મ્હેં પિતરાગી બની પુત્ર કલત્રાદિ સંસારિકવિષયો ત્યજેલા છે. અને સર્વે દુઃખના મૂળરૂપ—સર્વે અનર્થોના આશ્રયસ્થાન રૂપ—જે આ દેહછે, તેને ત્યજવાને હું ગંગાની તરંગ શોભાથી શોભિત થએલી રમ્ય વારાણસીમાં નિવાસ કરવા કષ્ટા સહીને પણ આવ્યો છું જેથી પાછો આવી શકતો નથી. તીર્થ કરવા નહિ પણ નિવાસ કરી ભાગીરથીના જળમાંજ શરીરની ભસ્મ પાડવાસાથે નિરહંકારી, નિર્મમત્વી હું કાશીમાં આવેલો છું એટલે પાછો નહિ આવું. તમે રાણીને તેડી હવે પાછા જાઓ એ ભાવછે.

ભર્તૃહરિ નિર્વેદ નાટકમાં પણ મંત્રી દેવતિલક અને ઘેર પાછા જવા ન ઇચ્છતા વિરક્ત ભર્તૃહરિ વચ્ચે આને મળતોજ પ્રસંગછે. તેમાં વાર્તાલાપ થાયછે. કે:-

દેવતિલક:- હા દેવ ! રાજાને આશ્રયે રહેતી સંપત્તિ વગેરેની હવે શું ગતિ થશે !

રાજા—

શાર્દૂલવિકીડિત છંદ.

રંગીલા વરને વરો મુખથકી ભોગોન્મુખી સંપત્તિ,

હે કામાદિ અનુચરો ! તજીમને ઇચ્છિત કીજે ગતિ;

(હાથ જોડીને)

ખૂંધો ! આપ ક્ષમા કરો અહીં વસ્થો શીરે ધરી હું શ્રુતિ,

બ્રહ્મજ્ઞાન અનુભવાર્થરસમાં ખેચાઉં હાવાં અતિ.† (૫-૨૫)

(ભોગવાસનામાં ઉત્કંઠાવાળી સંપતિ ભલે રંગીલા વરને વરો. વળી કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, ઇ, દીર્ઘકાલના પરિચયવાળા હે સેવકો ! તમે પણ મારો ત્યાગ કરી તમને ગમે તે આનંદપથમાં ગમન કરો. વળી હે પુણ્યો દેવદિગ્ગજુરુ આદિ હે માન્યજનો ! હું આપનાથી છૂટવાનું નિષ્કુરુપણું કરું છું તેને માટે મ્હને ક્ષમા કરો. કારણ “ જ્યારે વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારે સંન્યાસ ધારવો ” એ શ્રુતિની આજ્ઞાશિરે ચડાવી હું અહીં (કારીમાં) વસેલો છું અને હવે હું બ્રહ્મજ્ઞાનના અનુભવાર્થે (વિજ્ઞાન માટે) રસમાં (અખંડ એકરસ સમ્યક્દાનંદમાં) તદ્દલીન થવા અતિ આકર્ષાઈ છું. તાત્પર્ય કે હવે હું સમાધિપરાયણ થવા ઇચ્છું છું તો આપ વિદ્વંસકારી ન થતાં સધ ચાલ્યા જાઓ એ ભાવછે.

આમાં નિર્વેદનો સહચારીભાવ સંપૂર્ણ ખીલેલો છે. ‘દુઃખમૂળ દેહ’ તેનું આલંબન છે. તે પુત્રો ! ના દીર્ઘશોકાચારણે પ્રતીત થતો કાતરતા મિશ્રિત ગ્લાનિનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. રાગાદિસહચરોને ત્યજવાથી વ્યાપેલો હર્ષ ગંગતરંગમંડિત વારાણસીનું સૌંદર્ય જોતાં વ્યાપેલો રતિ અને ‘કષ્ટથી આવ્યો અહીં’ કથવામાં વ્યાપતો શ્રમ પણ પોષક સહચારી ભાવ બનેલ છે. અને તે સર્વે નિર્વેદને પુષ્ટ કરેછે. માધુર્યને પ્રસાદ ગુણ સ્પષ્ટ છે. શા-દુઃખવિકીડિતછંદ છે. ૧૦૦

૧ અન્યંકાઞ્ચિદુપાશ્રયન્તુપુરુષં ભોગોન્મુક્તેસંપદઃ કામક્રોધમદા (દાઃ) પદાનિમિષતાંભૂયાંસિમામુગ્ધતઃ (તામ્) । ક્ષન્તવ્યંગુરુ દૈવતાદ્વિજગૈઃ શ્રોતાન્નિદેશાદહં વિજ્ઞાનેન વિરુદ્ધ્ય નિષ્કુરુ તરંનીયે પરબ્રહ્મણિ ”

૨ ભર્તૃહરિ નિર્વેદના આ શ્લોકની ખીણલીટીના અર્થને, બંધ બેસતો શ્લોક ભટ્ટીકાવ્ય અધ્યાય. ૨૦ શ્લોક ૨૫ નો આ પ્રમાણે છે.

“યથેષ્ટચરૈર્વેદોહિ પન્થાનઃ સન્તુતેશિવાઃ ।

ક્ષામાસ્તેન્યત્રતાયન્તાં વિશક્કાંત્યજ મદ્ગતામ્ ॥ ”

તીર્થવસ્થાનજન્યં ન ભવતિ સુકૃતં દુષ્કૃતોન્મૂલનં વા

યસ્માદાખ્યાં વિહીનઃ શ્રુતિસમધિગતપ્રસંગાત્મા^૧ જનાનામ્ ।
સર્વેષામદ્વિતીયો નિરતિશયમુખો યદ્યપિ સ્વપ્રકાશ-

સ્તીર્થે વિદ્યાસ્તથાપિ સ્પૃહ્યતિ તપસે યત્તદાશ્વર્પહેતુઃ ॥ ૪

જ્ઞાની સંસ્કાર છે ઉપનિષદ રસે અંતરાત્મા વિલોકી.

જામે પુણ્યો, વિરામે અધ કદિ નહિ રે' તીર્થસ્થાને વશ્યાધી;

સર્વેમાં સાક્ષીરૂપી મુખસ્વરૂપી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિકારી,

વિદ્યા તીર્થે છનાં એ તહી તપ ચહતા એજ આશ્વર્ધકારી.૪

અથ-પાપ.

જ્ઞાનીજનો તીર્થસ્થાનમાં જઈ ઉપનિષદના જ્ઞાનામૃતે (આ આત્મા અસંગ છે. તેને પાપપુણ્ય મુખદુઃખ કે અંધભેદ કાંઈ છેજ નહિ આવા જ્ઞાને) અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી પોતાના સર્વે અજ્ઞાનજન્ય સંસ્કારોના નાશ

૧ પ્રત્યગાત્મા—પ્રત્યેક માણસનો આત્મા. અંતરાત્મા. તારાનાથશંકર લખે છે કે: પ્રત્યેક વસ્તુની અંદર જે અદ્વિતીય વ્યાપી રહેલ છે તે. ભગવાન શંકરાચાર્ય શ્રીકેટોપનિષત્ વશી ૪ મંત્ર ૧ લાના ભાષ્યમાં લખે છે કે પ્રત્યક્ ચાસાવાત્મા चेति प्रत्यगात्मा प्रतीच्ये वात्मशब्दो रूढो लोके ना-
न्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्त्तते । यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विपयानिह यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति काव्येतइत्यात्मशब्द व्युत्पत्तिस्मरणात् । तं प्रत्यगात्मानं स्वस्वभावमैक्षदपश्यत् पश्यतीत्यर्थः ।
આ સ્થળે કવિ દલિલ કરે છે કે જો માણસે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યું છે અને આત્મા અસંગ છે એમ અપેક્ષા અનુભવ્યું છે તો પછી તપ શા માટે કરવું બેઠએ. ! સરખાવો 'ન વર્ધતે કર્મણ નો કનોયાન્' 'નૈનં પાપ્મા (પાપ્મા પુણ્યષાપ લક્ષણઃ જ્ઞાં. મા.) તરતિ સર્થ પાપ્માનં તરતે નૈનં પાપ્મા તપતિ સર્વં પાપ્માનં તપતિ' 'નૈનં કૃતાકૃતે તપતઃ' "શ્રી બૃહદારણ્યકોપનિષત્ ૪-૪-૨૩-૨૨. વળી સરખાવો ગીતા અ. ૨ શ્લોક. ૫૦ શબ્દયુક્તો જહાતાહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે "

કરેછે. કેવળતીર્થસ્થાનમાં વસવાભાત્રથીજ પુણ્યનો થર જામી જાય કે પાપ વિરામી જાય એમ નથી. જે કે સર્વ પ્રાણીના સાક્ષીરૂપી ને આનંદસ્વરૂપી જે પરબ્રહ્મ છે તેમની પ્રાપ્તિ કરાવનારી બ્રહ્મવિદ્યા (શ્રી મુણ્ડકોપનિષદમાં કહેલી **અય પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે.** જે વિદ્યારૂઢે તે અવિનાશીબ્રહ્મ પામી શકાયછે તે પરાવિદ્યા) ‘ કાશી વિદ્યાસુવાનાંધ, જેવા તીર્થસ્થાનમાં મળેછે ખરી છતાં તે ન મેળવતાં કેટલાક જન ત્યાં વસી માત્ર તપ તપવાનુંજ ચાહેછે એ આશ્ચર્ય ઉપજાવનારું છે. તાત્પર્ય કે તીર્થસ્થાનમાં જઈ તપ તપવા કરતાં અવિદ્યા હજીનારી પરાવિદ્યા મેળવી પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવો એથેયરકરેછે.

આત્માને અસંગ (પાપ પુણ્યાદિ રહિત) અનેક શ્રુતિયો ગાય છે, એક શ્રુતિ ગાય છે કે (**અપાળો હ્યમનાઃ શુભ્રાઽસંગો હ્યયં પુરુષઃ**) “ પ્રાણરહિત, મનરહિત ને સંગરહિત આ નિર્મળ પુરુષ છે. ” બીજી શ્રુતિ ગાય છે કે (**સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ**) “ સાક્ષી ચૈતન્ય કેવળ નિર્લેપ છે. ” ત્રીજી શ્રુતિ ગાય છે કે (**અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માત્કૃતાકૃતાદન્યત્ર ભૂતાન્ ભવ્યાન્**) “ એ ધર્મથી જૂદું, અધર્મથી જૂદું, કાર્યથી જૂદું, કારણથી જૂદું, ભૂતકાળથી જૂદું, ને ભવિષ્યકાળથી જૂદું છે. ” અર્થાત્ કોઈ પણ જનના પરિચ્છેદ રહિત છે. આથી જ ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે (**ઇદન્તુ પારમાર્થિક કૃટસ્થં નિત્યં વ્યોમવત્ સર્વવ્યાપિ સર્વવિક્રિયારહિતં નિત્યતૃપ્તં નિરવયવં સ્વયં જ્યાતિઃ સ્વભાવં**) “ પણ આનો પરમાર્થિક કૃટસ્થ નિત્ય, આકાશપેઢે સર્વવ્યાપી, સર્વવિકાર રહિત, સદા તૃપ્ત, અવયવ રહિત ને સ્વપ્રકાશસ્વરૂપી છે ” તેને ધર્મ અધર્મ કે કાલત્રયથી વિકાર નથી. માટેજ મોક્ષાર્થે કર્મ કરતાં જ્ઞાનની અપેક્ષા પ્રધાનપણે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ગાયેલી છે.

અત્ર સંસાર છેદી પાપપુણ્યથી મુક્ત થવા રૂપ મુમુક્ષા આલંબન છે. ઉપનિષદનું બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી અમૃત, સંસ્કારનો લય અને સર્વસાક્ષી સચ્ચિદાનંદનું આનંદમય સ્વરૂપ ઉદ્દીપન છે. તપ તપતાં માણસોને નિહાળી થતો વિસ્મય સહકારીભાવ છે. અને એમ શમ પોપાય છે. સ્વબંધરાહિત છે. ૬૬

પ્રજ્ઞાવન્તોઽપિ કેચિચ્ચિરમુપનિષદાચર્યકારા 'યતન્તો

વ્યાકુર્વન્તોઽપિ કેચિદ્દલિતપરમતા યદ્યપિ જ્ઞાતતત્વાઃ ।

તીર્થે તીર્થે તથાપિ શ્રમણરસિકતાં નો 'જહત્યધ્વચ્ચેદા-

ચત્તત્કર્ણં ત્રિધત્તે મમ મનસિ સદા પશ્યતસ્તત્ર કૃત્યમ ॥ ૬

વેદાન્તજ્ઞો, ધીમન્તો, ઉપનિષદતજ્ઞા બોધકો, ભાષ્યકારો,

ખાંડિયે ખંડનારા પરમત, વળિ જે જ્ઞાતતત્વો બધાંઓ;

તે એ પંથાભિલાષી બની રનવન થે તીર્થે તીર્થે ભમે રે !

હેનાં કૃત્યો નિહાળું ભ્રમણ—દુખતણું ચિત્ત મ્હારું બળે રે ! ૫

વેદાન્તજ્ઞો—ઉપનિષદો જ્ઞાણનારા. ધીમન્ત—યુદ્ધિમાન. બોધકો—બોધકરનારા. ભાષ્યકારો—સૂત્રોનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરનારા. જ્ઞાતત્વો—તત્ત્વજ્ઞાનીઓ.

ઉપનિષદો જ્ઞાણનારા, ઉપનિષદોનો બોધ કરનારા, શાસ્ત્રનાં સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન કરનારા, વિદ્વાન્નાથી પારકામતનું (પ્રતિવાદીના વિચારોનું) ખડન કરનારા, વેદપ્રતિપાદન તત્ત્વજ્ઞાણનારા, અને તેવાજ જીજ્ઞા ઘણા યુદ્ધિમાનો મહેં દીકા છે; પરંતુ તેમાંના ઘણા તો પંથકરવાના (રખડવાના) અભિલાષી બની, આ તીર્થેથી તે તીર્થે ને તે તીર્થેથી પેલે તીર્થે ભમેછે ને રનવન (હેરાન હેરાન) થાયછે. અરે રે! તેમના પંથે ભ્રમવાના દુઃખો (દાદ, તાપ, વરસાદ, ભૂખ, તરસ, શ્રમ, ઇ, વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટો) નિહાળુંકું ત્યારે મ્હારું પણ ચિત્ત બળે છે. જ્ઞાનીઓ પણ મૂઠ જેવાં આવચરણો આચરેછે. એથી મ્હને મ્હોટું દુઃખ થાય છે. એ ભાવછે.

૧ જે કે યત્ત ધાતુ આત્મનેપદી છે, તોપણ અહિયાં પરસ્મૈપદી ગણ્યો છે. સરખાવો, “ યતન્તો યોગિન શ્વેનં પરમન્યાત્મન્યગસ્થિતમ । યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતસઃ ” શ્રીમહાભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૫ મો શ્લોક ૧૧ મો. અને તે ઉપર કહેલી મધુસુદનની ટીકા.

૨ આવાજ વિચારને માટે ભાભિની વિલાસનો આ શ્લોક જુઓ.
“ ઉપનિષદઃ પરિપીતા ગીતાપિ ચ હન્ત મતિપથં નીતા, તદપિ ન હા વિધુ-
વદના માનસસદનાદ્વાહિર્યાનિ ”

રામને પોપતાર વિષાદનો ભાવ આવી ખીલેલો છે. તીર્થસ્થમણિય અજ્ઞાન તેનું આલંબન છે. ‘પંથાભિલાષી’ બનવા, ‘સ્વપ્ન’ થવાને ‘કટ’ વેદવાદ્ય જ્ઞાનીઓની અજ્ઞાનભરી ચેષ્ટાઓ ઉદ્દીપન છે. દુઃખ નિ-લગતાં થતો ‘ચિત્ત બળવા’ રૂપ અનુભાવ પણ છે. ચોથાપદમાં દયાનો ભાવ પણ જણાય છે. આમ આલંબન, ઉદ્દીપન, અનુભાવ ને સહકારી ભાવે વિષાદ પોપાત્ર રામને સહકારી બને છે. સ્વચ્ચરાદ્રુત છે. ૬૫.

યાવત્તે યમકિંકરાઃ કરતલકૂરા મિપાશાદયો

યુદ્ધાન્તાઃ સૃણિરાજદીર્ઘસુનસ્વા દંટ્રાકરાલાનનાઃ ।

નાકર્ષન્તિ નરાન્ધનાદિરહિતાન્યત્તાવદિષ્ટેચ્છયા

યુષ્માભિઃ ક્રિયતાં ધનસ્ય કૃપણાસ્ત્યાગઃ સુપર્વાદિષુ ॥ ૬

દંટ્રા લાલ કસળ, ભીપણ મુખો, ઉત્તુંડતુંડાનખો,

ખડગો ચંડપ્રચંડ, પાશ ધરતા વિકાળ કાળા દૂતો,

ખેંચે ના તુજને જહીં સુધી અરેરે ! એકલો લોભિયા !

ત્યાંસુધી શુભદિન દાન કરજે ધારી રૂડી વાંછના. ૬

દંટ્રા—ટાડ. ભીપણ—ભયંકર. ઉત્તુંડતુંડાનખો.—મોટા તીક્ષ્ણ નખો.

અથવા મોટાંમાથાં ને નખવાળા.

કાળાદૂતો—યમના આકરો.

શુભદિન—પુણ્યકરવાના ઉત્તરાયણાદિ ઉત્તમ દિવસો. રૂડીવાંછના—સારીગતિ

થવાની લાલચ.

વિકાળ મુખમાં (લોહી ચોટવાથી થએલી) ભયંકર લાલ દાદવાળા, મોટા પર્વત જેવડા માથાવાળા, પ્રચંડ નખવાળા ચંડ (વિકાળ) ખડગો અને પ્રચંડ ફાંસી ધરનારા યમના વિકાળ કાળાદૂતો તને એકલેજ (ધનદારાદિ રહિત) જ્યાં સુધી ખેંચી ગયા નથી ત્યાંસુધીમાં હે લોભિયા ! ભવિષ્યકાળમાં સારીગતિ થવાની ભાવના ધરી સારાંસારાં પર્વોને દિવસે દાન કરજે. જેને માટે દ્રવ્ય ભેજું કરવા ઇચ્છિએ છીએ તે સ્ત્રીપુત્રાદિ સાથે આવવાનાં નથી તેમ દ્રવ્યપણુ સાથે આવવાનું નથી, માટે સત્કાર્યાર્થે દ્રવ્યનો જે ઉપયોગ કર્યો તેજ ભવિષ્યમાં લાભકારી છે એ ભાવ છે.

ભીષણકાળ દૂતરૂપ આલંબને ને તેનાં ભીષણ દંડા, ચંડનખ, પ્રચંડપાશ ને વિકાળ શરીરરૂપ ઉદ્દીપને ત્રાસનો વ્ય. ભાવ પોષાય છેવળી તે 'હા' અવ્યયે સૂચિત થાયછે. તડકડતા ને વ્યાકુળ થતા શુબને ખેંચી જવાની કીયા, આત્રાસનું અને 'અરેરે' શબ્દે સચિત થતા દૈન્યનું પોષણ કરે છે. આમ ત્રાસ ને દૈન્યની સંસૃષ્ટિથી પરિપોષિત થતો મતિનો વ્ય ભાવ ચોથાપદમાં રેલાય છે. અને તેથી શમનું પોષણ થાયછે. આરભરીવૃત્તિ છે. બન્ધ વૈકલ્ય જેવું સહજ જણાય છે પણ ઓજ ગુણને પ્રકાશક હોવાથી તે દોષ નહિ પણ ગુણ બને છે. શાર્દૂલવિકર્ણિત છંદ છે. ૬૮.

આદ્યઃ કશ્ચિદ્વંદિતોઽપિ વિદુષાં સેવ્યઃ મદા ધાર્મિકા

વિશ્વેષામુપકારકો^૧ મૃગદશામાનન્દકન્દાકરઃ ।

કર્પૂરશ્રુતિ કીર્તિભૂષિતહરિદ્ભૂમણ્ડલે ગીયતે

શશ્વદ્વન્દિજનૈર્મહીતનુ મૃતઃ^૨ પુણ્યૈર્ન કસ્યોદયઃ ? ॥

બંદી વંદી કર્પૂરખંડ સરખા ગુણો બધે પાથરે,

સેવે સાક્ષર સર્વ, ધાર્મિક અને, સૌ વિશ્વે માહી રહે,

રામાને મન મોદે ઓઘ બનશે મુખેય લક્ષ્મી મળશે !

કેની ઉન્નતિ પુણ્યથી નહિ થશે એ બન્ધુ આ ભૂતજે!!૭

બંદી—ગુણગાન કરનારા ગવૈયા.

સાક્ષર—વિદ્વાન.

મોદેઓઘ—આનંદ ભંડાર.

ઉન્નતિ—ઉદય.

દેખાતા ગડબડગંડુ મનુષ્યો પણ પૂર્વનાં પુણ્યને યોગે લક્ષ્મી પામતાં કેવા સમગ્રુ બની જાયછે. તે આમાં વર્ણ્ય છે કહે છે કે:- ભલે મૂર્ખમાણસ હશે પણ તેને લક્ષ્મી મળી કે સ્વાર્થ સાધવા સર્વે જનો તેની પાસે 'ભાઈભાઈ' કરતા આવશે. ગુણ ગાનાર બંદીજનો તો કર્પૂરના કડકા જેવા તેના ઊજળા યશો. લ-

૧ “ પુણ્યૈઃ તે સ્થળે જે દ્રવ્યૈઃ પાઠ હોય તો અર્થસંગતિ વધારે સારી થાય” એમ સંપાદક માનેછે. પણ દ્રવ્યનું માહાત્મ્ય આ વિજ્ઞાનશતકમાં ગાયું હોય એ માનવું ઉચિતનથી. અને તેથીજ મ્હને મૂળપાઠ સાથે લાગતાં સંપાદકની સૂચના પ્રમાણે ફેરફાર કરેલો નથી.

લકારી લલકારીને દિશાઓ ગળતી દેશે. વિદ્વાનો પણ તેની સેવા કરશે. અને તેમની સત્સંગતિને લીધે તે ધર્માચરણી થતાં મહીતલનાં માનવીઓ પણ તલને જોઈ મોહિત થશે. વળી તેની મૃગચોચની સ્ત્રીના મનમાં પણ તે આનન્દનો ભંડાર બનશે. બન્ધુ ! આ ભૂતલમાં પુણ્યથી કોનો ઉદય નથી થતો? નક્કી માનજો કે આ ભવે પુણ્ય કર્યું હશે તો તેથી લક્ષ્મી મળશે ને તેથી સૌવાના મળતાં ઉત્પન્ન થશે.

શમને પોપનાર, પુણ્યસંચયપ્રતિ પ્રાપ્તિ અંધાવનારો, રતિનો વ્યભાષ અત્રે ખીલેલો છે. પુણ્યવાન જન તેનું આલંબન છે, તેની ટળેલી મર્મજતા, તેને મળેલી લક્ષ્મી, 'બંદીની વંદના,' 'સાક્ષરે થતી સેવા,' 'વિશ્વરજકતા,' 'ધાર્મિકતા' ને 'રામાને મોહદાયકતા' તેનાં ઉદ્દીપનો છે. આથી ખીલતો રતિ, શમને પોપે છે. પ્રથમ પદમાં ઉપમા, ત્રીજામાં રૂપક ને ચોથામાં અર્થાન્તર ન્યાસ અલંકારો છે. વળી ગ્રાહક ને ગ્રાહ્યતા બિન્નબિન્ન ગુણોને લીધે આ શ્લોકમાં એકજ વસ્તુ અનેકરૂપે ભાસતી હોતાં ઉદ્દેશ-આલંકાર પણ છે. છેકાનુપ્રાસ ને માતૃર્થગુણ છે. શાદ્ભવિકીડિત છંદ છે. ૧૮

‘યમારાધ્યારાધ્યં ત્રિભુવન ગુહં પ્રાપ વસતિ

ધ્રુવો ડ્યોતિશ્વકે સુચિરમનવચાં શિશુરાપિ ।

અવાપ પ્રલહાદઃ પરમપદમારાધ્ય યમિતઃ

સ કસ્યાલં કેશો હરતિ ન હરિઃ કીર્તિતગુણઃ ॥ ૮

ત્રિલોકે ગુરૂં મહદપદ લીધું લઘુ ધ્રુવે,

લજ્જેથી પામ્યા અકથ, સ્ત્રીર જાજવલ્ય સ્વરૂપે,

વળી તે આરાધી પરમપદ પ્રલહાદ વિચર્યા,

કહો કયા લક્ષ્મીનાં દુઃખ ગુણી હરિએ નથી હર્યાં? ૮

મહદ-મહોદું અકથ-કલીશકાયનહિ એવું. ચિર-સદાકાલ.
જાજવલ્ય-જાજહળતું, કીર્તિમય.

૧ ધ્રુવજી-ઉત્તાનપાદના પુત્ર. તે ઓરમાન માતાના મહેણાથી વનમાં તપ કરવા ગયા, અને ભગવાનને પ્રસન્ન કરી જ્યોતિર્મંડળમાં તારકસ્વરૂપ તથા અનેક વર્ષ સુધી રાજ્યપદ પામ્યા. જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૪

દુષ્ટ લઘુવ્યયો છતાં પણ જે (હરી) ને બન્ધ ત્રિભુવનના ગુરુનું કહી ન શકાય એવું મોટું, સદાકાળ રહેનારું વ્રજહણતા તેજસ્વીરૂપવાળું સ્થાન પામ્યા ! વળી તેમનેજ આરાધીને પ્રહલાદજી પણ ઉત્કૃષ્ટ પદ પામ્યા !! કહો કે ગુણવાળા શ્રી હરિએ ક્યા ભક્તનાં દુઃખો હર્યા નથી ? આશ્રિત વ્રનનાં દુઃખો તો ઇશ્વર અવશ્ય હરેછેજ એ ભાવછે. ‘લઘુ’ શબ્દથી એમ સૂચન થાય છે કે શ્રી હરિ ભક્તની વય પણ જોતા નથી ‘પ્રહલાદ’ નું દૃષ્ટાંત આપેલું હોવાથી એમ પણ સૂચવે છે કે શ્રી હરિને ‘દૈત્ય હોવા દાનવ હો’ પણ ભેદભાવ નથી. તે દયાળુનેતો સર્વ પ્રાણી દયાપાત્રજ છે. અત્રે ઇશ્વરપરાયણુ જનવારૂપ આલંબન છે. ‘હોદા ને મોટા’ દૈત્ય ને દાનવ સર્વપર કૃપા વિસ્તાર થયો એ ઇશ્વરની દયાળુતા ઉદીપન છે. વળી આશ્રયીઓને આપેલાં અમૂલ્ય પદો પણ ઉદીપન કરનારાં હોઈ ઇશ્વરવિષયે રતિનો ભાવ પોષે છે. વળી છેલ્લાંપદમાં પૂછેલો સોત્તરપ્રશ્ન નિશ્ચયનામના ભાવને ઉદયપમાડી કવિરાજ વિશ્વનાથના કથવા પ્રમાણે ભાવોદય નામનો અલંકાર બનાવે છે. વળી અર્થાન્તરન્યામ અલંકાર પણ છે. આ સર્વે સામગ્રીથી શાન્તરસ જામે છે. શિખરિણી છંદ છે. ૭૦

અધ્યાય ૯ મો. (નાન્યૈરવિષ્ટીતં મદ્ર ! યદ્ભ્રાજિણુ ધ્રુવક્ષિતિ યત્ત્રમહર્ક્ષતા-રાણાં જ્યોતિષાં ચક્રમાર્હતં) “ જોણે ગ્રહો, તારાઓ ને આકાશનું ચક્ર ધારેલું છે. તેનું સ્થાન ધ્રુવપદનું કેકાણું હે ભદ્ર ! તમને સમજું છું. આતું પ્રકાશિત સ્થાન કોઈ અન્યે પમાયું નથી. ”

પ્રહલાદજી—હિરણ્યકશિપુ દાનવના પુત્ર. ઇશ્વરના અનન્યભક્ત હોવાથી અસુર પિતાએ તેમને પર્વત ઉપરથી નીચે પછાડી, મારી તથા બાળી નાંખ્યા મનસુઓ કર્યો પણ મિથ્યા. છેલ્લે એક સ્તંભમાંથી વિષ્ણુ ભગવાને ત્રિસંહાયતાર ધરી રાક્ષસોના સંહાર કર્યો ને પ્રહલાદને વરદાન માગવાનું કહ્યું. પ્રહલાદજીએ વરદાન માગ્યું કે હે મહારાજ ! “ મહારા પિતાને મુક્તિ આપો. ” દયાળુ ભગવાને તેની રતિ પેઢીના પૂર્વજોને મુક્તિ આપી. અને પ્રહલાદજીને સર્વ ભક્તના શિરોમણીનું મહદ્વપદ આપ્યું, જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત શ્લોક ૭ અધ્યાય ૧૦ મો. (ત્રિઃ સત્તમિઃ પિતાપૂતઃ પિતૃમિઃ સહ તેડનઘ ! યસ્યાપોડસ્પગૃહે જાતો મવાન્વૈકલપાવનઃ)

કો દેવો ભુવનોદયાવનકરો વિશ્વેવરો વિદ્યતે
 યસ્યાજ્ઞાવશર્વાર્તિનો જલધયો નાપ્લાવયન્તિ ક્ષિતિમ્ ।
 ઇત્યાજ્ઞાતમપીશ્વરં સુરશીરોરત્નં જગત્સાક્ષિણં
 સર્વજ્ઞં ધનયૌવનોદ્ધતમના નો મન્યતે બાલિશઃ ॥ ૧

આવિર્ભાવ અખિલ આ ખલકનો જેથી થયો છે વળી,
 યોગી અખિલ ન રોળતા ભુવનને જે ઇશ્વરાજાથકી;
 વેદેવદિત, વિશ્વવ્યાપક, વિભુ જે દેવદેવ પ્રભુ,
 તહેને એ ધન જોખને મદભર્યા સુખો ન માને કશું ! ૯

આવિર્ભાવ—ઉત્પત્તિ.

અખિલ—સમુદ્ર.

દેવદેવ—દેવનો દેવ, સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ.

આમાં ચાર્વાકવાદી જેવા નાસ્તિકો કે નંઓ ('ન સ્વર્ગો નાપવ-
 ગો ધા નૈવાત્મા પારલૌકિકઃ) “સ્વર્ગ નથી ને નર્ક પણ નથી.
 તેમજ આત્મા કે પરલોક સંબંધી વાતો પણ ગમ્યાંજ છે” એમ કહે છે
 ને જે (યાવજ્જીવેત્સુખં જીવેત્ ક્લણં કૃત્વાઘૃતં પિબેત્ મસ્મીભૂતસ્ય
 દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ) “જ્યાં સુધી જીવું ત્યાંસુધી સુખમાં રહેવું
 ને દેવું કરીને પણ ધી પીવું. કારણ ભરમ થઇ જવાના આ દેહનું ફરી
 મળવું થવાનું જ નથી.” “પુનર્જન્મ કાંઇ આવવાનો નથી એટલે લેણ-
 દારો રહી મરે તો ભલે” આવું માનનારા છે તેમની નિન્દા કરેલી છે.

કહે છે કે આ ખલકની જેથી પત્તિ, સ્થિતિ ને લય થાય છે; જેની
 આજ્ઞાને વશ થઇ સમુદો આ ભુવનને યોગી મારતા નથી. જે વેદમાં
 વંદના કરાએલ (‘આ ઝેઅચિન્ત્ય, ઇદ્રિયોથી અસ્પષ્ટ, અનંત રૂપવાળું,
 મંગળરૂપ, અતિશય શાન્ત, અમર, સર્વના કારણરૂપ, આદિ, મધ્ય ને
 અંતરહિત ને જેનું રૂપજ નથી એવું આશ્ચર્યરૂપ છે” આવી સ્તુતિ કરા-

૧ જુઓ સર્વદર્શન સંગ્રહ.

૨ અચિન્ત્યમવ્યક્તમનંતરૂપં શિવં પ્રશાન્તમમૃતં બ્રહ્મયોનિમ્ । તમાદિ-
 મધ્યાન્ત વિહીનમેકં ત્રિમું ચિદાનંદમરૂપમબ્રૂતં જુઓ કેવલ્યોપનિષત્,

એવું છે. જે વિશ્વમાં વ્યાપક, સર્વેના સાક્ષી ને સર્વત્ર છે, એવા સર્વથી એક દેવાધિદેવને પણ ધન અને જીવાનીમાં છડી ગએલા મૂર્ખો કશું માનતા નથી. અહો કેવી મૂર્ખાઈ છે!!

ઈશ્વરપ્રતિ રતિનો વ્યભાવ ઇશ્વરના ગુણમાનથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે રતિભાવ ઇશ્વર ન માનનારા નાસ્તિકપ્રતિ અસુયાના ભાવને મળી અસુયાને દ્વિગુણ પ્રવલ બનાવે છે અને પોષે છે. આમ પોષાએલ અસુયા તે નાસ્તિકને ‘મુર્ખ’ કથવાના પરિણામ્યારે સ્પષ્ટ થાય છે. શાદ્વલવિક્ષીણત છંદ છે. ૭૧

કસ્યેમૌ પિતરૌ મનોભવવતા તાપેન સંયોજિતા-

વન્યોન્યં તનયાદિકં જનયતો ભૂમ્યાદિ ભૂતાત્મભિઃ ।

इत्थं दुःस्थमतिर्मनोभवरति यो मन्यते नास्तिकः

शान्तिस्तस्य कथं भवेद्धनवतो दुष्कर्मधर्माश्च यातु ॥૧૦॥

“માબાપે શું? ન કાંઈ, માત્ર મદને દુઃખી થઈ દંપતિ,

ભૂતોનાજ સ્વભાવથીજ રચતાં મૈથુન્યથી સંતતિ!”

કામાસક્ત કુષુદ્ધિ નાસ્તિક જનો આવા વિચારે ભ્રમે,

કાળાં કર્મ ભરેલ ધર્મ શરણે ભાતાં શું શાન્તિ મળે? ૧૦

ભૂતો—પૃથ્વી, પાણી, તેજ ને પવન એ ચાર મહાભૂતો.

દંપતિ—શ્રી પુરુષનું બેનું.

મૈથુન્ય—સંભોગ.

નાસ્તિક મતવાદીઓ કે જેઓ શાસ્ત્રોને, આત્માને કે પૂજ્યોને માનતા નથી ને કહે છે કે (અત્રચત્ત્વારિ ભૂતાનિ ભૂમિ વાદર્યનલાનિલાઃ ચતુર્ભ્યઃ સ્તલુ ભૂતેભ્યશ્ચૈતન્યમુપજાયતે ॥ ત્રયો વેદસ્ય કર્તારો મણ્ડધૂત્ત નિશાચરાઃકુદ્ધિપૌરુષહીનાનાં જીવિકાધાતુનિર્મિતા॥)

“અહીંયાં જે ચાર ભૂતો, પૃથ્વી, પાણી, પાવક ને પવન છે; તે ચાર ભૂતથીજ ચૈતન્ય ઉપજે છે.” તે સિવાય આત્માઆત્મા કાંઈ નથી. શાસ્ત્રો

૧ મૂળમાં દુષ્કર્મ ધર્મશ્રમાતુ પાઠ છે. સારો લાગતાં ઉપરનો પાઠ રિવકાંયો છે.

એવી વાતો સમગ્રવે છે કે ચૈતન્ય અનાદિ છે એ શાસ્ત્રકારોની વાત જૂડી છે. અરે! ખરું પૂછો તો “ત્રણે વેદના રચનારાએ! બ્રાહ્મ, ધૃતારા, અનાયં જેવા, તથા બુદ્ધિ ને પુરુષાર્થ વિનાના છે.” આયું આયું કહી જેમણે શાસ્ત્રકારોની, શાસ્ત્રોની અને સર્વ પૂજ્યોની અનેક નિન્દા કરેલી છે તેમની પ્રતિ આક્ષેપ છે.

કહેછે કે-વળી માયાપ એ પણ શું છે? અમારાં માયાપ અમારે શામાટે પૂજ્ય માનવાં જોઈએ? તેમણે કામે દુઃખી બની, કામતૃપ્તિ માટે મૈથુન્ય કર્યું ને તેથી ચાર મહાભૂતોના સ્વભાવ પ્રમાણે ચૈતન્ય ઉપજી અમે પેદા થયા. આમાં તેમની પૂજ્યતા શેની? અમારે ને તેમને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. મા એટલે શું? કાંઈ નહિ. તે કાંઈ પૂજ્ય નથી તે પણ એક સ્ત્રી છે, અને “ગમે તેની સંજે આલિંગન ચુંબન કે સંગમ કરીએ ને તેનું સુખ મેળવીયે એ પુરુષાર્થ છે.” અરે! પ્રભુ!! કામી કુબુદ્ધિ નાસ્તિકજનો આવા વિચારે ભમી પૂજ્યને, શાસ્ત્રને કે ધર્મને કોઈને ન માની સ્વછદે ગમે તેવાં (કહેતાં પણ શરમ થાય તેવાં) કાળાં કર્મો કરેછે. અરે! આવાં કાળાં કર્મ ભરેલાં ધર્મમાં શું શક્તિ મળવાની હતી? આવા ધર્મમાં જતાં તો દુઃખ દુઃખ ને દુઃખજ છે, એ આ મ્લેકનો ભાવ છે. અને તદુપરાન્ત કવિનો દૃઢયગત ભાવ હોય કે ન હોય તોપણ મહારાથી કહેવાઈજ જનજ છે કે આવા નાસ્તિક મતને ફિટકાર હોજને.

આમાં પણ નાસ્તિકપ્રતિ અસૂયાનો વ્ય. ભાવ છે. નાસ્તિકો તેનું આલંબન છે. તેમના કુતર્કો ઉઠીપન છે. આથી અસૂયાનો ભાવ પરિપોષિત બને છે. વળી તેમના કુતર્કો સાંભળતાં ગ્લાનિનો ભાવપણ ઉદય થાય છે જે ચોથાપદમાં સ્પષ્ટ છે. આમ અસૂયા ને ગ્લાનિથી સ્થાયિ પોષાય છે. શાર્દૂલવિકીરિત-છંદ છે. ૭૨

देहाद्यात्ममतानुसारि भवतां यद्यस्ति मुग्धं मतं

वेदव्यासविनिन्दितं कथमहो पित्राद्यपत्ये तदा ।

दाहादिः क्रियते विशुद्धफलको युष्माभिरुद्देजितैः

शोकेनार्थपरायणै रपसदैर्दृष्टार्थमात्रार्थिभिः ॥ ११॥

૧ શુભે આર્વાકમતમાટે સર્વદર્શન સંગ્રહ.

વેદવ્યાસથી નિંદ્યમૂઢમત જે “દેહાદિ તે આત્મ છે”

તેનો તું અનુગામી તો ક્યમ અરે? પ્રત્યક્ષ જોતે છતે;
શોકેપીડિત થૈ પિતા તનુજના આત્મા મુકી રહે વિષે

આળી ભસ્મ કરે અરે! તુજસમો કે સ્વાર્થી ને દુષ્ટછે! ૧૧

અનુગામી- પછગાડે ચાલનારો (મતમાં મળનારો) તનુજ-પુત્ર
રહેવિષે-ચિતામાં.

આર્વાકમતવાદીઓ કે જે ચૈતન્યવાળા દેહનેજ આત્મા માનેછે ને કહેછે કે
‘તત્ ચૈતન્ય વિશિષ્ટ દેહૃણવાત્મા દેહાતિરિક્ત આત્માનિપ્રમાણા
ભાવાત્ પ્રત્યક્ષૈકપ્રમાણવાદિતયા અનુમાનાદેરનજ્ઞીકારેણ પ્રામા-
ણ્યાભાવાત્) “ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ એજ પ્રમાણુછે. અનુમાન પ્રમાણુનો અંગીકાર
ન હોવાથીસિદ્ધ થાયછે કે ચૈતન્ય વિશિષ્ટ દેહ એજ આત્માછે. દેહથી જૂદો
આત્મા હોવાનું કંઈ પ્રમાણુ નથી. ” આમ જે મતવાળા માનેછે અને જેના
અસ્તિત્વમાટે ભગવાન શંકરાચાર્ય પણ શારીરકમાખમાં સૂચન કરેછે કે
(દેહમાત્રં ચૈતન્યવિશિષ્ટમાત્મેતિ પ્રાકૃતા જના લોકાયતિકાશ્ચ)
“ ચૈતન્યવાળો દેહજ આત્માછે એવું સાધારણુ જનો ને નાસ્તિકો માને
છે. ” તેવા જનોનો (નાસ્તિકોનો) મત આ શ્લોકમાં ખરેશો છે.

ભગવાન વેદ અને ભગવાન વ્યાસે જે મુઢમત (આર્વાકમત) નિંદેલ છે
તે મૂઢ મતનોજ તું માનનારો હોય તે એમજ માનતો હોય કે “ દેહ એજ
આત્માછે. દેહથી ભિન્ન આત્મા એવું કંઈજ નથી ” તો હે ભક્ષામાણુસ!
ત્હારા પિતા અને પુત્રોનાં શરીરો (અરે ત્હારા મતપ્રમાણુ જોલતાં તેમના
આત્મા) ચિતામાં મુકી તું શા માટે શોકે પીડાયછે ? (ત્હારા પ્રત્યક્ષપ્રમાણુની
માન્યતા પ્રમાણુ તેમના આત્મા તો ત્હારી દૃષ્ટિસમીપજ છે છતાં તું તેમને
મરી ગયા માની) શામાટે આળી ભસ્મ કરેછે ? અરે પિતા અને પુત્રોના આ-
ત્માને આળનાર! ત્હારા જેવો સ્વાર્થી અને દુષ્ટ અન્ય કોણુ હશે. ?

“ દેહાદિ ” શબ્દશ્લોકમાં વાપરેલ તે ઉપરથી એમપણુ સૂચનાયાયકે
દેહસિવાયની અન્ય ઇંદ્રિયો કે પ્રાણુ વિગેરે પણુ આત્માનથી. જુઓ

૨ જુઓ સર્વદર્શન સંગ્રહ ૫૮ ૩ મું

આતેભાટે ભગવાન વ્યાસ અનેભગવાન શંકરાચાર્યના મતનું શારીરક બાબતું અવતરણ બ્રહ્મસૂત્ર ૧-૨-૮ [સૂત્ર:—ભૂમા સમ્પ્રસાદાદધ્યુ-
પદેશાત્ ॥ તે નીચેનું બાબત:— ++ “યો વૈ ભૂમા તદમૃતં” ++
“પ્રાણો વા અમૃતં” ++ “પ્રાણો હૃષિતા પ્રાણો માતા પ્રાણો
ભ્રાતા પ્રાણ આચાર્ય: પ્રાણો બ્રાહ્મણ:” તસ્માત્પ્રાણો ભૂમેત્વેન
પ્રાપ્તસ્મૃતિતત્ત્વમ્ ઇદમુચ્યતે । પરમાર્ત્મેવેહભૂમા ભવિતુમર્હતિ, ન પ્રાણ:
। કસ્માત્ । બૃહદારણ્યકે ચ સ્વપ્નજાગરિતસ્થાનાભ્યાં સહપાઠાત્
। તસ્યાઞ્ચ સમ્પ્રસાદાવસ્થાયાં પ્રાણો જાગર્તીતિ પ્રાણોઽન્ન સમ્પ્ર
સાદોઽભિપ્રેયતે પ્રાણાદુર્ધ્વં ભૂમ્નઽપદિશ્યમાનતાદિત્યર્થ: । પ્રાણ
એવ ચેદ્ ભૂમાસ્યાત્ સ એવ તસ્માદુર્ધ્વમુપદિશ્યેતેત્યશ્ચિદ્રમેતત્
સ્યાત્ । નહિ નામૈવ નાન્નો ભૂય ઇતિ નાન્ન ડુર્ધ્વમુપદિશ્યમ્ । કિં
તર્હિ ॥ ++ પ્રાણાદુર્ધ્વમુપાદિશ્યમાનો ભૂમા પ્રાણાદર્શાન્તર ભૂનો
ભવિતુમર્હતિ ॥ ++ તસ્માદસ્તિ પ્રાણાદધિભૂમ્ન ડપદેશ ઇક્ષત:
પ્રાણાદન્ય: પરમાત્મા ભૂમા ભવિતુમર્હતિ ॥ સૂત્રાર્થ—સમ્પ્રસાદની પ-
હેલાં ભૂમાના ઉપદેશથી.

બાબ્યાર્થ—“નક્કી જે ભૂમા તે અમૃત છે.” ++ “અથવા પ્રાણ
અમૃત છે.” ++ “પ્રાણપિતા, પ્રાણમાતા, પ્રાણાત્મા, પ્રાણઆચાર્ય ને
પ્રાણજ બ્રાહ્મણ છે” તે (કપનિપદનાં વાક્યો) થી પ્રાણ ભૂમા છે એમ જણાય
છે તેથી આ પ્રમાણે અમે (શંકર ભગવાન) કહીએ છીએ.

પરમાત્માને અહીં ભૂમા થવા યોગ્ય છે, પ્રાણ નહિ. કારણ બૃહદારણ્ય-
કમાં સ્વપ્ન જાગરિત સ્થાનનો સાથે પાઠ છે, તેમાં સંપ્રસાદ (સુષુપ્તિ) અવસ્થામાં
પ્રાણ જાગે છે એપ્રમાણે છે. પણ પ્રાણની પહેલાં ભૂમાનો ઉપદેશ કરવાથી
પ્રાણ સુષુપ્ત હોય એવો અભિપ્રાય છે. પ્રાણને જો ભૂમા હોત તોજ તેથી
પહેલાં ઉપદેશાત ને એમ અશ્લિષ્ટ થાત નહિ (અનુચિત થાત નહિ.) નામ ના-
મની પહેલાં. નામની પહેલાં તેજ નામ હોય તે ન ઉપદેશાય. ત્યારે (ફલિતાર્થ)
શું? ÷ ÷ પ્રાણની પહેલાં ઉપદેશાતું ભૂમા, પ્રાણથી જૂદા અર્થનું થવાને

ઉચિત છે. ÷ ÷ પ્રાણથી જૂમાનો પહેલાં ઊપદેશ છે. આથી પ્રાણથી નિમ્ન પરમાત્મા તેજ જૂમા હોવા યોગ્ય છે.] એટલે કે પ્રાણઆત્મા બિન્ન છે.

વેદ અને વ્યાસથી વિરોધી મતવાળાને 'મૂઠ' કથવામાં પ્રતિપક્ષીપ્રતિ અમુચાનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. પોતે નિઃસંદેહ છતાં પરપક્ષને બાધ કરવાં પૂછેલા પ્રશ્ન સ્વદેહસ્થિત ઔત્સુક્ય સૂચવે છે. પરપક્ષખંડન થતાં વ્યાપનો હર્ષ પ્રશ્નના વિરામ પાસે ચળકે છે. આ ઔત્સુક્ય અને હર્ષ અસુચાનો ભાવ પોષાઈ પ્રતિપક્ષીને સ્વાર્થીને દુષ્ટ કથવારૂપ વાગ્યાણે ભેદી ફલિત થાય છે, ને આમ પરપક્ષનું ખંડન થતાં સ્વપક્ષના મંડનરૂપ ક્રિયાએ સ્થાયિશમ શોષાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૭૩

વિપશ્ચિદ્દેહાદૌ કચિદપિ મમત્વં ન કુરુતે
પરબ્રહ્મધ્યાતા ગગનનગરાકારસદૃશો' ।

નિરસ્તાહંકારઃ શ્રુતિજનિતવિશ્વાસમુષિતો

નિરાતહ્કોડ્યગ્રઃ પ્રકૃતિમધુરાલાપચનુરઃ॥ ૧૨॥

પરબ્રહ્મ ધ્યાની, ઊપનિષદ્જ્ઞાને દૃઢમતિ

અનાસક્તિ ધારી, મધુર વચની, નિર્ભયમતિ;

અહંકાર ત્યાગી, નભનગર દેહાદિકપરે

વિવેકી, વિજ્ઞાની કદિ ન મમતાની મતિ કરે. ૧૨

અનાસક્તિ—સંસારમાં અપ્રીતિ. નભનગર—મિથ્યાકલ્પિતવસ્તુ, મધુરનગર. ૨

વિજ્ઞાની—અનુભવી

મમતા—મારાપણું.

આ અને હવેપછીના શ્લોકમાં સજ્જનોની સ્તુતિ છે. કહે છે કે:—સારાસાર વિચારવાન, જ્ઞાનસપત્ર, પરબ્રહ્મના ધ્યાનમાં પ્રીતિવાન, વેદાન્તના અદ્વૈતજ્ઞાનમાં દૃઢમતિવાન, સંસારમાં અપ્રીતિમાનને વિજ્ઞાન (બ્રહ્માનુભવ)

૧ આકારસદૃશો આ સ્થળે પુનરુક્તિ જેવું સહજ જણાય છે.

૨ આને Fateh Morggonā ના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે. તે આકાશ-વિયતમાં કલ્પિત શહેર છે. ઘણું કરીને કુદરતી દેખાવ, જેવા કે મૃગ તુષિણકા-મૃગજલના પરિણામ જેવા છે. આ વિશ્વના કાંઈક અસારપણાના દક્ષાન્ત તરિક્કે વેદાન્તિક શીલોસોદ્ધાર, ઘણું કરીને તેને કહેવતના રૂપમાં વાપરે છે.

વાન મનુષ્ય સસારના બચથી નિર્બળ બની અલંકાર—“એ મહારું શરીર છે, આ મહારી સ્ત્રી છે, ને આ મહારું દ્રવ્ય છે; આયું મિથ્યા અભિમાન” ત્યજે છે. કારણ તે સમજે છે કે આ દેહાદિ સર્વ વસ્તુઓ ગંધર્વનગર જેવાં મિથ્યા કલ્પિત છે અને તેથી તે તેમાં મમતા (મારાપણા)ની મતિ કરતો નથી.

આમાં આત્મજ્ઞાનીનું દેહાદિક ઉપરનું મથ્યા બાણવાનું જ્ઞાન આલંબન છે. મૃદુવાણી ઉપર રતિ, ઉપનિષદોના જ્ઞાનમાં માત અને સાંસારિક વિષયોઉપર વિરતિ ઉદ્દીપનો છે. આમ શમ પોષાય છે. વળી સજ્જન ઉપરનો રતિભાવ કે જે સજ્જનઆલંબને અને ઉક્તચુલ્કૃપ ઉદ્દીપને પોષિત થયેલાં તેપણુ શમને સહકારી બને છે; તે શાન્ત રસરૂપે પરિણમે છે. શિખરણી છંદ છે. ૭૪.

નિત્યાનિત્યવદાર્થતત્ત્વવિષયે નિત્યં વિચારઃ સતાં

સંસર્ગે મિનભાષિતા હિતમિતાહારો ડનહંકારિતા ।

કારુણ્યં કૃપણે જને^૧ સુખિજને પ્રીતિઃ સદા યસ્ય સ

પ્રાયેર્થેન તપઃ કરોતિ મુકુતી ચેતોમુકુન્દપ્રિયઃ ॥૧૩॥

સત્સંગે રતિ ને દયા દુષ્પિપરે, અંશે અભિમાન ના,

નિત્યે નિત્યઅનિત્ય વસ્તુપર જે ચાહે ચિતે ચિંત્યતા;

માધુરી ભરી ને પરિમિતગિરા, આહારમાં મિતતા,

છે તે ધન્ય સદાતપસ્વી મુકુતિ પ્રીતિ મુકુન્દે સદા. ૧૩

અંશે—જરાપણુ. નિત્યઅનિત્યવસ્તુ—બ્રહ્મ એ નિત્યવસ્તુ, જગત્ એ અનિત્ય વસ્તુ.

ચિંત્યતા—વિચારવાપણું. પરિમિત—બેધએ તે પ્રમાણે.

સત્સંગે—સજ્જનોના સંગમાં અથવા સત્વસ્તુ(બ્રહ્મ)ના સંગમાં.

૧ બુદ્ધો આવાજ વિચારને મળતા શ્લોકો. તૃણાં છિન્ધિ મજક્ષમાં
જહિમદૈ પાપે રતિં મા ક્રુયાઃ એ તથા વાઙ્માત્રજનસંગમે પરગુણે પ્રીતિ
ગુરો નમ્રતા એ નીતિશતકના ૭૭ તથા ૬૨ મા શ્લોકો.

જે પુરુષની સત્સંગમાં પ્રીતિ હોય, દુઃખી ઉપર દયા હોય, જરાપણ અભિમાન ન હોય, નિરંતર (ब्रह्मसत्यं जगन्निध्या ब्रह्म सत्यं [नित्य] છે ને જગત્ મિથ્યા [નાશવંત] છે એવો) નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિચાર કરવાની શક્તિ હોય; વાણીમાં મીઠાશ ને યથાયોગતા હોય, આહારમાં નિયમિતપાત્રું હોય ને સુક્રંદ ઉપર પ્રીતિ હોય; ને સદા તપસ્વી સદ્બાગી જનને ધન્ય છે. કારણ તે ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં મહાત્મા જેવોજ છે અર્થાત્ કેવલ ધરત્યાગ કરી ગુફામાં વસવાથી કે ભગવાં કરવાથીજ તપ કરાય છે એમ નથી; શ્લોકમાં વર્ણવી રીતિનું આચરણધરી આલતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાંપણ તપશ્ચર્યા તુલ્ય કૃતિ થાય છે એ બાવ છે.

સંસાર વળગમાં લુપ્ધ ન થવારૂપ અત્રે શગનો સ્થાયિભાવ છે, તેને સન્નજન પ્રતિ રતિનો ભાવ પોષે છે. રતિના વ્ય. ભાવનું આલંબન “તપસ્વી સુકૃતિ” છે, તેની “દયા,” “નિરભિમાનિતા,” “મિતાહારીતા,” વિવેકપરાયણતા ઇ. સત્કૃતિઓ ઉદ્દીપન છે. તેથી પોષનો રતિભાવ, ધન્ય કહેવારૂપ આનંદે હલકાતા શબ્દે પ્રતીત થાય છે. આમ સ્થાયિભાવ પોષાર્થ શાન્ત રસરૂપે નિષ્પત્તિ થાય છે. શાર્દૂલપ્રિત્તોડિત હંદ છે. ૭૫.

સંસારે ડાપિ પરોપકારકરણરૂપાતવ્રતા માનવા

યે સંપત્તિગૃહા વિચારચતુરા વિશ્વેશ્વરારાધકાઃ ।

તેડપ્યેનં ભવસાગરં જનિમૃતિગ્રાહાકુલં દુસ્તરં

ગંધીરં સુતરાં તરન્તિ વિવિધવ્યાધ્યાધિવીચીમયં ॥૧૪॥

સંસારે વસી જે વિવેકી સુજનો વિશ્વેશને વંદતા,

પ્રખ્યાતવ્રતથી પરાર્થ કરતા જો કે ગૃહસ્થી હતા;

તે સર્વથ અગાધઆધિ વિવિધવ્યાધિ તરંગે ભર્યા,

મૃત્યુજન્મ કરાળગ્રાસ ભરિયા સહેજે ભવાંબ્ધ તર્યા. ૧૪

વિશ્વેશ—પ્રભુ. વ્રત—નિયમ પરાર્થ—પરોપકાર. વ્યાધિ તરંગ—પીડા

રૂપીભોજન મૃત્યુજન્મકરાળગ્રાહ—જન્મ અને મૃત્યુરૂપી વિક્ષાળ મગરો.

સહેજે—સહેલાઈથી.

જે વિચારવંત જ્ઞાનીઓ ગૃહસ્થી (સંસારીહતા) છતાં વિશ્વેશનું ભજન

કરતા, અને પ્રખ્યાત (પ્રસાસા યોગ્ય) દૃઢતાથી પત્રોપકાર કરતા; તે સર્વે સંસારમાં રહેલા જનોપણ ભવસાગર કે જે અનંત ઉદાઘવાળો, આધિ ને વિવિધ વ્યાધિતરંગે ભરેલો, ને જન્મમૃત્યુરૂપી વિકાળભગરોથીજ ભરેલો છે, તેને સહેલાઈથી તરી ગયા છે કેવળ પુત્રદારા અને ગૃહાદિક ત્યજવાથી મોક્ષમળે છે એમનથી. ગૃહસ્થી છતાંપણ સદાયરણે ચાલી વિશ્વેશ્વરનું આરાધન કર્યું હોય તો ભવબંધનથી મુક્ત થવાય છે એ કૃતિતાર્થ છે.

અત્રે સંસારની નિષ્કામીતારૂપ શમ સ્થિતિભાવ છે. સદાચારી ગૃહસ્થપ્રતિની રતિ અને તેનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ આલંબન છે. બાપણ 'ભવાબ્ધિના' અસલ વ્યાધિતરંગો અને “મૃત્યુ જન્મરૂપ ગ્રાહો” ઇ. વિ. સંવાદી બાળતોએ આલસ્યનો સહજભાવ છવાયો નથી. ત્યાં તો તેને હઠાવી વિશ્વેશ શરણુતા, પરાધર્મતા ઇ. સંવાદી સત્કીડાઓ સાર્થક બનતાં ઔત્સુક્યનો ભાવ સ્ફૂરે છે. તે સ્થાપિને પોષી શાન્તરસરૂપ પરિણામ આણે છે. જિતરાધિમાં એકદેશી સાંગરૂપકાલંકાર છે. શાદૃતવિકીડિત છંદ છે. ૭૬

ધન્યા एते पुमांसो यद्यप्यहमिति त्यक्तचेतोविकल्पा

निष्शोकं संचरन्तो विदधति मलिनं कर्म कामप्रयुक्ताः ।

જાનન્તો ડ્યયર્થહીનં જગદિદમશ્વિલં બ્રાન્તવદ્દૈતજાલં

રાગદ્વેષાદિપન્તો વયમયમિતિ હા ન ત્યજન્તે ડમિમાનં ॥૧૫॥

‘હું’ ને ‘આ’ એ બ્રમો જે મનથડી ત્યજને નિર્ભયે સંચરન્તા,

તે સતો ધન્યભાગી, કમનશીબજ, જે મહાઈ તહાઈ કરન્તા;

મિથ્યા નિસ્સાર માયા સમજ પણ અહો! રાગ દ્વેષે રમન્તા,

મેક્ષાં કર્મે કરતાં મુરખ મણિસમા હુંપણું ન ત્યજન્તા, ૧૫

બ્રમ—અજાનથી થતી બ્રાન્તિ.

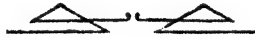
રાગદ્વેષ—પ્રીતિ અપ્રીતિ.

ભગવાન્ શંકરાચાર્યાદિ તે મહાત્માઓ કે જેઓ “હું કલાણો છું ને આ કલાણો છે” એવા બ્રમો (ભેદ ભાવો) મનમાંથી કાઢી નાંખી નિર્ભય થઈ સર્વસ્થળે સંચરે છે; તેઓ ધન્યભાગી છે. [કિમકે બંધનું મૂળ દૈત કલ્પના (ભેદભાવ) જતાં તેઓ બંધમુક્ત થએલા છે.] પણ ઘણા અવિવેકી જના તો “આ મહાઈ છે ને આ તહાઈ છે” એવી દૈતગલમાં બ્રમણ કર્યાજ કરે છે.

જો કે માયા અને તેના પચસૂતાદિથી થએલું જગત્ મિથ્યા છે. વળી માર-
હિત છે એમ (બોલવામાત્ર) સમજે છે તોપણ મૂર્ખના શિરોમણિપેટે વારં-
વાર રાગદ્વેષમાં પડી કામવાસનાનાં મલિનપાપકર્મો કરે છે. ને હુંપણું (અહંકાર)
ત્યજતા નથી. એવા તેઓ અરેરે હીણ નશીબ છે.

મહાત્માઓને નિર્ભય થવાનું કારણ એ છે કે તેઓએ દૈતભાવ ત્યજેલો છે.
દૈતભાવ હોય ત્યાં સુધીજ ભય છે. (શ્રુતિપણુ છે કે દ્વિતિયાદૈભયં ભવતિ
દૈતથીજ ભય થાય છે) દૈત ગયું કે ભયપણુ ગયો.

આમાં રતિ અને વિપાદના વ્ય. ભાવોનું મિશ્રણ છે. રતિનું આ-
લંબન 'સંતો' છે. તેમની નિરહકારિતા ને અદૈત પરાયણતા ઉદીપનો છે.
આથી રતિપોષાઇ ને સંતોને 'ધન્યભાગી' કથવાથી સ્પષ્ટ ખૂંધે છે. વળી
દૈન્યનું આલંબન તેઓએ, 'રાગદ્વેષે' રમવાપણું, 'અહંકારીપણું' ને સ-
મજવાછતાં મેલાં કર્મો કરવાપણું ઉદીપન છે. આમ પોષાતો વિપાદ 'અ-
હો' શબ્દે સ્પષ્ટ છે. આમ પોષાતો શમ શાન્તરૂપે દૃશીત થાય છે. સ્વર્ગ-
રાટ છે. ૭૧.

ન ચેત્તે સામર્થ્યં ભવનમરણાતહ્કહરણે

મનોઽનિર્દિષ્ટેઽસ્મિન્નયગતગુણે' જ્ઞાતુમકલ્હે ।

તદા મેઘઙ્યામં કમલદલદીર્ઘાક્ષમમલં

મજસ્વ શ્રીરંગં શરદમૃતધામા ધિકમુલ્લમ્ ॥૧૬॥

અશક્તિ જો ત્હારે ભવદુઃખ હરા, નિર્ગુણ સદા,

અનંતા, ગોતીતા, મનપર પરબ્રહ્મ કળવા;

ભજો તો ગોવિંદા, કમલદલશા દીર્ઘનયના,

મુધાધામા, સ્વચ્છા, શરદશશિથી શુભ્રવદના. ૧૬

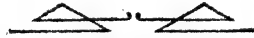
જો નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ પ્રથમમાં સમજી ન શકાય તો સગુણ શ્રી
કૃષ્ણની લપાસના કરવાનું આ શ્લોકમાં કહેલું છે. પૂર્વાર્ધમાં લગાડેલાં વિ-
શેષણો પરબ્રહ્મને માટે છે ને ઉત્તરાર્ધનાં વિશેષણો ગોવિંદને માટે છે કહે છે કે;

જો ત્હારામાં સંસારનાં જન્મમરણનાં દુઃખહરનાર, ત્રણે ગુણરહિત,

૧ મૂળમાં અવગતગુણે પાઠ છે.

અંતરહિત સતસ્વરૂપી ને ઈદ્રિયો તથા મનથી અકલિત પરબ્રહ્મ કળવા ની શક્તિ ન હોય, તો સગુણ પ્રભુ શ્રીગોવિંદ, કે જેમનાં કમલપત્ર સરખાં લાંબાં લોચન અને સુધાનિધિ સ્વચ્છ શરદ ચંદ્રથી પણ સુંદર વદન છે તેમનું ભજન કર! તાત્પર્ય કે નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ચિંતન કરવા સામર્થ્ય ન હોય તો સગુણબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય લે.

અહીં પરબ્રહ્મના સ્વરૂપ કથનરૂપ આલંબન છે. શાસ્ત્રોક્તિ પ્રમાણે અર્થ નિશ્ચય કરી પર અને અપર બ્રહ્મ સ્વરૂપો વર્ણ્યાં હોવાથી મતિ નામનો વ્ય. ભાવ છે. ઇશ્વરવિષયે રતિનો ભાવપણુ શ્લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે. નિર્ગુણબ્રહ્મનાં 'અનાદિ,' 'અનંત' ને 'ઇદ્રિયાતીતા દિનાં વર્ણુનો તથા સગુણ વિષ્ણુનાં 'કમલદલ લોચન' ને 'શરદશશિસમવદન' નાંવર્ણુનો રતિને પોષનાર ઉદ્દીપન વિભાવો છે. આમ મતિ ને રતિથી પોષાતો શમ' શાન્તરસરૂપે જન્મે છે. વળી ત્રીજા ચરણમાં ઉપમાલંકારને ચોથાચરણમાં વ્યતિરેકાલંકાર છે. ભારતી વૃત્તિને માધુર્યનો ગુણ છે. શીખરણી છંદ છે. ૧૮

આતઃ શાન્તં પ્રશાન્તે કચિદપિ નિપતન્મિત્ર રે ભૂધરાગ્રે

ગ્રીષ્મે ધ્યાનાય વિષ્ણોઃ સ્પૃહયસિ સુતરાં નિર્વિશંકં ગુહાયામ્ ।

અન્વિષ્યંસ્તાદગત્ર ક્ષિતિવલયતલે સ્થાનમુન્મૂલ ચૈતં

સંસારાનર્થવૃક્ષં મથિતતમમહામોહમૂલં વિશાલમ્ ॥૧૭॥

ઉન્હાળે અગ્નિઝાળે ઉજડ ભયભરી કોઇ ગિરિ ગુફાએ,
વિષ્ણુ ધ્યાનાર્થ જનુ ચિત્ત ચહશું સખા? શાન્ત -હે શાન્ત -હે રે!
માયા મૂળે વધેલું દુરિતભવતર જે કુદ્યું છે અપારા,
એકાન્તે શાન્તચિત્તે અહીં મહીતલમાં બેસીને છદ્ધ પારા. ૧૭
દુરિત—પાપરૂપ. ધ્યાનાર્થ—ધ્યાનમાટે

રે મિત્ર શું તું તારા ચિત્તમાં એમ ચાહેછે કે મ્હારે વિષ્ણુનું ધ્યાન ધરવામાટે ઉન્હાળાજેવી અગ્નિઝાળાકરતી ઋતુમાં ગિરિની ગુફામાં જનુ? અને ત્યાંજ વસવું? જે એવું ચાહતો હોય તો શાન્ત -હે શાન્ત -હે. તેમ કરવાથી કાંઈ ફળ નથી. અહીંઆંજ—આ સૂતલમાંજ —એકાન્ત સ્થલમાં શાન્ત ચિત્ત કરી માયા (મોહ કે અજ્ઞાન) મૂળે વૃદ્ધિ

પામેલું ને અપારકુલેલું. મહાઅનર્થકારી સંસારરૂપી વૃક્ષ છે તેનો સમૂળો નાશ કર; એટલે ત્હારી મુક્તિ થશે. તાત્પર્યકે પામેલું મુક્તબદ્ધવાળું સ્થાન ત્યજી દૂરના અગમ્યદ્ધવાળા સ્થાનમાં ન જા.

‘વિષ્ણુ ધ્યાનાર્થ’ જવામાં ઇશ્વર વિષયે રતિનો વ્ય. ભાવ સ્પષ્ટ છે. ‘ગિરિની ભયભરી ગુફાઓ’ ‘ઉષ્ણકાળ’ ઈ. વિકટસાધનો ગ્રહવા માં ઐત્સુક્ય સૂરે છે. આઐત્સુક્યભાવને વિરોધી થતો ઉત્તરાર્ધમાં વ્યાપેલો બોધ, પ્રતિભાવ સૂચવી, ત્રાસે ઐત્સુક્યનું નિવારણ કરી વિરમે છે. આમ રતિ ને મતિથી શમ પોષાય છે. વળી મૂળરૂપ માયા, તરૂરૂપ ભવ ને દેહગેહાદિ શાખાઓ શમને પોષનારાં ઉદ્દીપન છે; ને એ સામગ્રી થી શાન્તરસ જામે છે. ત્રીજા પદમાં રૂપકાલંકાર છે. અધરાત્રી છે. ૧૭૮.

વિશ્વેશ્વરો ભવતિ 'વિશ્વજનીનજન્મા

વિશ્વંભરે ભગવતિ પ્રથિતપ્રભાવે ।

યો દત્તચિત્ત વિષયઃ સુકૃતી કૃતાર્થો

યત્ર કચિત્પ્રતિદિનં નિવસન્ મૃદાદૌ ॥ ૧૮ ॥

જ્યાં ત્યાં વસી ચિત્ત અખંડ સ્મરે પ્રીતિથી,

વિશ્વંભરો, પરમ વૈભવી, ને પ્રભાવી;

વિશ્વાધિનાથ, વળિ વિશ્વતણા હિતાર્થી,

શ્રીશંભુને, અહહ ! તે ધન્ય સુકૃતાર્થી. ૧૮

વિશ્વંભરો—વિશ્વને ભરનાર પ્રભુ.

વિશ્વાધિનાથ—વિશ્વનાથજી.

હિતાર્થી—હિતકરવું એજ જેનું દ્રવ્ય છે તે.

જ્યાં અને ત્યાં ઘરમાં અને ઘરની બહાર, કુંજમાં કે પર્વતના શીખરમાં, ગુફામાં કે ગંગાતટમાં, બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં, કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં, સર્વ સ્થળમાં ને સર્વસ્થિતિમાં પણ જે જનનું ચિત્ત વિશ્વને સર્વમયપણાથી ભરનાર, પરમવૈભવ ને પરમ સામર્થ્યવાળા, સર્વઐશ્વર્ય સંપન્ન, વિશ્વના હિતાર્થી વિશ્વાધિનાથ ભગવાન શંભુ છે તેમનાં ચરણો નિરંતર સ્મરે તે સુકૃતાર્થીને અતિશય ધન્ય છે, અર્થાત જે જે શંભુના ધ્યાનમાં સદામસ્તરણો તેજેજ

જન્મ સફળ કર્યો એ બાવજો.

અત્રે શમને પોષનાર રતિનો બ્ય. બાવ સંપૂર્ણ ખીચેશો છે. ‘પ્રભુપદો’ તેનું આલંબન કરેછે, પ્રભુનો પ્રભાવ, હિતાર્થી સ્વભાવ ઈ. ઉદીપનો છે. વળી રતિને પોષના આવેલ પ્રથમપદમાં ‘પ્રભુપદતલ્લીનતાથી’ સ્ફૂરતો આત્સુક્યનો અને ‘અહહ’ શબ્દે પ્રકટતો હર્ષનો બાવજો. આમ આલંબન, ઉદીપન અને સહકારીબાવે પોષાતા રતિથી શાન્તરસબબકી નીકળેછે. વસંતતિલકા છંદ છે ૮૦

ધ્યાનવ્યગ્રં ભવતુ હૃદયં તિષ્ઠતો યત્ર તત્ર

શ્રીમદ્વિષ્ણો સ્થિભૂવનપતેર્નિત્યમાનન્દમૂતેઃ ।

લક્ષ્મીચેતઃકુમુદવિપુલાનન્દપીયૂષધામ્નો

મેઘજ્ઞાયામતિભટતનોઃ ક્લેશાસિંધું તિતીર્થોઃ ॥૧.૧૧॥

પીડાસિંધુ ચહ તરવું તો ચિત્ત ચોટ જ્યહાં ત્યાં,

શ્રીવિષ્ણુની જલદરચિરા મોદમૂર્તિ સ્મરતાં;

લાલા ! હૃદમાં લસખસ લસો લક્ષ્મીના ચિત્તકંઠે,

આનન્દેન્દુ બની વરસતા સિન્ગ્ર મેઘ પીયૂષ પુછે. ૧૯

જલદરચિરા-ધનશ્યામ મોદમૂર્તિ—આનંદદાયીપ્રતિમા અથવા આનંદની

જ મૂર્તિ. લસખસ—તલ્લીન. પીયૂષ—અમૃત.

(યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ) “ જ્યાં જ્યાં મન

જાય ત્યાં ત્યાં સમાધિ કરવી. ” આ ચરણને પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બહુજ સંદરતાથી વર્ણવે છે.

હે લાલા ! (હે રસિક સ્નેહી) જો આ પીડાનો સાગર તમે તરવાને ચાહતા હો તો તમારું ચિત્ત જ્યાં જ્યાં ચોટે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર શ્રી-વિષ્ણુની આનંદમય ધનશ્યામ મૂર્તિ સ્મરતાં સ્મરતાં તેમનીજ લગનીમાં તલ્લીન બનો. તે પ્રભુજી લક્ષ્મીજીના ચિત્તરૂપી કુમુદમાં આનંદ ચંદ્ર બની અમૃતનાં ઢગલા વરસતા સુખ્યા છે. એટલે કે તમારી ભક્તિથી તે તમારા ઉપર પણ સુધા છાંટી તમને અમરત્વનો લાભ આપશે જ્યાં જ્યાં ચિત્ત જાય ત્યાં ત્યાં વિષ્ણુના ધ્યાનપરાયણ થવું

સંસારને અખિધ કથવામાં હુઃખમયતા ને નિસ્સારતા ખૂલે છે તે

અત્રે આલંબન છે. વળી ઇશ્વર વિષયે રતિનો વ્ય બાવ પણ સદ્કારી છે. રતિનું આલંબન વિષ્ણુ છે ને ઉદ્દીપન ‘મૂર્તિની’ મેધસમી સુંદરતા, શશિ-સમી શીતળતા, મોદમયતા ને અમૃતતા પુંજસમી મધુરતા છે. આમ આલંબન ઉદ્દીપને ખીલતો રતિ, સંસારતી વિરક્તતા રૂપ સમને પોષવા-માં સહાય ભૂત બની શાન્તરસની નિષ્પત્તિ કરે છે. કાવ્યમાં માધુર્યનો ગુણ, ભારતી વૃત્તિ, વૈદર્ભીરીતિ, વૃત્યનુપ્રાસ ને ઉપમા તથા રૂપકાલંકારો પણ છે. મન્દાકાન્તાવૃત્ત છે. ૮૧.

કામાદિત્રિકમેવ મૂલમસ્તિલક્ષણસ્ય માયોદ્રવં

મર્ત્યાનામિતિ દેવમૌલિવિલસદ્ભ્રાજિષ્ણુચૂડામણિઃ ।

શ્રીકૃષ્ણો ભગવાનવોચદસ્તિલપાખિમિયો મત્પ્રભૂ-

ર્યસ્માત્ત્રિકમુચ્યતેન મનસા હેયં પુમર્ષાર્થિના ॥ ૨૦ ॥

સુરેના શિરમાં સદા વિલસતા શીરોમણિ શ્રીપતિ,

પ્રાણીના પ્રિયપ્રાણ કૃષ્ણપ્રભુજી બોધે ધરીને રીતિ;

“કામ કોષ કુલોભ મૂળ સકલકલેશોનું આયાતજી,”

માટે તે પુરુષાર્થ સાધક જને’ અભ્યાસથી ત્યાગવું. ૨૦

સાધક—અભ્યાસ કરનાર.

૨શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું વચન છે કે (ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં ના-
શનમાત્માનઃ । કામ ક્રોધ સ્તયા લોભ સ્તસ્માદેતન્નયં ત્યજેત્ ॥)

“પોતાને હાની કરનાર નરકનું દ્વાર ત્રણ પ્રકારનું છે, તે પ્રકારના નાશઃ કામ,

૧ બાધાન્તર ‘અભ્યાસથી’ પદવાપરેસછે, તેને સ્થાને ‘ઉદ્દેગથી’ પદ હોયતો

મૂળ (ઉચ્ચતેન) ને વધારે મળતું થાય ખરું, પણ વેદાન્ત અર્થોમાં ગમે

નિયત કરવામાં ‘અભ્યાસ’ શબ્દઆતિ પ્રચલિતછે, અને તેથી ‘અભ્યાસથી’

શબ્દવધારે ઠીક લાગ્યોછે, શ્રીકૃષ્ણભગવાન પણ ‘અભ્યાસ’ શબ્દ વાપરી બો-

ધે છે કે (અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિમહં ચલં । અભ્યાસેન તુ કૌતેય

વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે.)જીઓ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૬-૩૫

૨ જીઓ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૬-૨૧

ક્રોધને લોભ. તેથી અભ્યાસકે તે તણુનો ત્યાગ કરવો.” આ વચનનો પ્ર-
સ્તુત શ્લોકમાં વિસ્તાર કરેલો છે

સુરેના શિરમાં શોભતા (દેવોનાં મસ્તકોમાં દેદિધ્મમાન પણે વિરાજતા) શિરોમણિ શ્રીપતિ (રમાકાન્ત) શ્રીકૃષ્ણભગવાન કે જે મ્હાપ્રભુ (પદ્મગુણ ઐ-
શ્વર્ય સંપન્ન ભગવાન^૧) છે, ને જે સકલ પ્રાણીમાત્રના પ્રિયપ્રાણુ રૂપછે; તે
કૃષ્ણપરમાત્મા પણુ લોક હિતાર્થે પ્રીતિ કરીને મર્ત્યલોકોને સમજાવેછે કે; ત્વ-
મારે સકલકલેશોનું ને માયાનું મૂળ કામ ક્રોધ ને લોભરૂપછે ” માટે ધર્માદિ
પુરુષાર્થ સાધવા મન્થતા અભ્યાસકે તો અભ્યાસથી (વારંવાર વિચારથી)
તે મૂળનો અવસ્થ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આમાં રતિ ને મતિના વ્ય ભાવોનું મિશ્રણ છે. રતિભાવનું આલંબન
‘શ્રીપતિ’ છે, તેમની ‘સુરેના શિરોમણિ’ થવારૂપ પૂજ્યતા, ‘પ્રાણીના પ્રિયપ્રાણુ
થવારૂપ’ શ્રિયતા અને પ્રભુતા ઉદ્દીપનોછે. મતિભાવનું પોષણકરનાર શાસ્ત્રાનુ-
સારે ઉત્તરાર્ધમાં અર્થનિશ્ચય કરેલોછે તે છે. આમ ભાવમિશ્રણે સ્થાયિ પો-
ષાયછે. પ્રથમપદમાં વૃત્યનુપ્રાસને ઉપમાલંકારની મેલવણી છે.
શાદૂલચિકીકિત હદછે ૮૨.

ક્રાપ્તરૂપાપિ નિદાનમાહુરપરે માર્ગા મહાશાસના

નિશ્ચિત્કાં સકલપ્રપञ्चરચનાચાતુર્યલીલાવતીમ્ ।

વસ્ત્સંગાઙ્ગગાનપિ પ્રભવતિ પ્રત્પદ્મહામોહહા

શ્રીરંગો-મુક્તનોદયાવનલયવ્યાપારચક્રેઽક્રિયઃ ॥ ૨૧ ॥

આત્મજ્ઞાની અનેક એમ કથતા “સૌ મોહનું મૂળ આ,
માયા એલતી એલ તે બલકની ખાલી બતાવી લીલા;”

જેના સંગથી મોહનાશક મહા ઐશ્વર્યવાળા વિભુ,
લક્ષ્મીનાથ લચ્ચીપચ્ચી જગતનાં જન્માદિ થોજે અહો! ૨૧

વિભુ—સર્વનાસાક્ષી, પ્રત્યગાત્મા. જન્માદિ—ઉપત્તિ, સ્થિતિ ને લઘ.

..લક્ષ્મીનાથ—વિભુ (માયાના પતિ) માયા—અપ્રતિતલ્લભતા ધડવામાં સા-

૧ ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી જ્ઞાન ને વૈરાગ્યની સમગ્રતાનું નામ ભગ.
અને તે હોએવાનાં જે પાસેહોય તેનું નામ ભગવાન.

મર્થવાળી ઇશ્વરની અદ્ભુતશક્તિ.

અનેક આત્મજ્ઞાનીઓ કહે છે કે; આ સર્વે મોહનું મૂળ માયા છે. એ માયા પોતાની લીલા (અદ્ભુતશક્તિ) થી આ ખલક (વિશ્વ) નો ખાલી ખેલ ખેલી બતાવે છે. વળી તે માયાનું પ્રયત્ન એવું છે કે સદા જ્ઞાનમયજ હોવાથી અજ્ઞાનનો (મોહનો) નાશ કરનારા મહા સામર્થ્યવાળા ચિદાત્મા પણ તેના સંગી (પતિ) બની. તેમાં પ્રતિ બિંબરૂપે પડી તેમાં લોભુપ થઇ લક્ષ્મીનાથ (ઈશ્વર) નામ ધરે છે. અને પછી તે ઇશ્વર આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય કરવાની યોજનાઓ કરે છે.

આમાં જીવ અને શિવનું સ્વરૂપ વર્ણ્ય છે. અશ્વઠિત ઘટના ઘડવામાં અદ્ભુત સામર્થ્યવાળી શક્તિમાં જ્યારે સત્વ, રજઃ ને તમ એ ત્રણે ગુણો સમાન હોય ત્યારે તેને પ્રકૃતિ કહે છે. સત્વગુણ વિશેષ પ્રકાશી નીકળતો હોય ને યીજન એ ગુણો દબાઈ ગયા હોય તો તેને માયા કહે છે. ને સત્વગુણ ન પ્રકાશતાં રજઃ ને તમસ ગુણ વધારે ખૂણતા હોય તો તેને અવિદ્યા કહે છે. માયામાં પ્રતિબિંબ પામેલો ચિદાત્મા માયાને સ્વાધીન કરી ઇશ્વર બને છે. ને અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પામેલો ચિદાત્મા અવિદ્યાને પરાધીન થતાં જીવ બને છે. જીવ ને ઇશ્વર એ બેમાં ભિન્નતા એ છે કે જીવ તમઃ પ્રધાન અવિદ્યાને વશ થયેલો હોવાથી અલ્પજ્ઞ, પરાધીન, કર્મનાં ફળ ભોગવનારને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ લયમાં વાસનાનુસાર ભ્રમનાર છે. અને ઇશ્વર તો શુદ્ધ સત્વગુણી માયાને વશ કરનારો હોવાથી સર્વજ્ઞ સર્વને કર્મનાં ફળ આપનાર, સ્વાધીન અને જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય કરનાર છે. (ત્રણે ગુણોના વિશેષ વિસ્તારભરે ભ. ગી. અ. ૧૪ મો તથા વેદાન્તના ગ્રંથો જોવા.)

આમા પણ શાસ્ત્રાનુસારે અર્થ નિશ્ચય કરવામાં મતિનો વ્ય. ભાવ છે આત્મજ્ઞાનીનું કથન આલંબન છે. ‘ માયાની લીલા ’ ‘ ખલકનો ખાલી ખેલ ’ ‘ લક્ષ્મીનાથને પોતાની લીલામાં લયપય કરવાનું સામર્થ્ય વગેરે ઉદ્દીપનો છે. આથી મતિ પોપાય છે ને શમને પોષે છે. મારે નાશક વિષ્ણુને મોહવશ થવામાં વિરોધા બાસનામે અર્થાલંકાર તેમ વૃત્ત્યુપાસ ને છેકાનુ પ્રાસાદિ શબ્દાલંકારો પણ સ્પષ્ટ છે. શાદ્દલવિક્ષિત છેદ છે. ૮૩

યદ્યસ્તં સર્વં સ્વજિ ભુજગવદ્રાતિ પુરતો

મહામાયોદ્દીર્ઘં ગગનપવનાયં તનુમૃતમ્ ।

ભવેત્તસ્યા આન્તેર્ધૂરરિપુરધિષ્ઠાનમુદયં

‘યતો ન સ્વાદ્આન્તિર્નિરધિકરણા કાપિ જગતિ ॥૨૨॥

બ્રમે આરોપેલું, ભૂતમય, અવિદ્યા થકી ભર્યું,
અજ્ઞે સર્પ આન્તિસમ ‘સકલઆ’ ભાસતું ફીકું;
બ્રમેત્પતિ માંહી અધિકરણ બ્રહ્મેવર વિલસે,
નથી આન્તિ થાતી અધિકરણ વિના કંઈ સ્થળે.

બ્રમે--અગ્નાને, ભૂતમય--પંચમહાભૂતવાળું. અજ્ઞે--માળામાં
અધિકરણ--અધિષ્ઠાન, આધાર.

(**બ્રહ્મસત્યં જગન્મિથ્યા**) “ બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ કલ્પિત છે ”
એ વાક્યનું આમા જાણે સમર્થન હોયએમ લાગે છે, કહે છે કે:-

‘ સકળ આ એટલે (**ઈદંસર્વેથી** વ્યવહત થતું) આ સર્વ જગત્
આન્તિથી આરોપેલું પંચમહા ભૂતોના ઓતપ્રોત થવાથી સ્થૂળતા પામેલું,
નેક અવિદ્યા (અગ્નાન, અધ્યાસ, પ્રકૃતિ કે પર્યાય તરિકે વપરાતા અનિ-
ર્વચનીય) થીજ ભરેલું છે, પ્રતિપક્ષિને શંકાથાય કે એમ કેમ બને! તો
દૃષ્ટાન્તથી સમાજાવે છે કે જેમ અંધકારાદિ દોષને લીધે કોઈજનને વસ્તુ-
તઃ પડેલી માળાને બદલે સર્પ હોવાની આન્તિ થાય છે તેમ વસ્તુતઃપર-
બ્રહ્મના વિલાસમાં બ્રાન્તોને જગત્તા હોવાની બ્રાન્તિ થએલી છે. અર્થાત્
સર્પજેમ મિથ્યા કલ્પના છે તેમ જગત્ પણ છે. વળી આ ઉપરથી સહજ
સિદ્ધ થતું બીજું સત્ય સમજાવે છે. કહે છે કે વળી સર્પના બ્રમકલ્પિત
માટે અસસ પણ તેની મૂળ વસ્તુ માળા તો ત્યાં હોવીજ જોઈએ. તેમજ
જગત્ તો બ્રમકલ્પિત માટે અસત્ય પણ તે સ્થળમાં મૂળ વસ્તુ (અધિક-

૧ સરખાવો (**કેવલોં નિરધિષ્ઠાન વિભ્રાંતેઃ ક્વાપ્યસિદ્ધિતઃ**) “ અ-
ધિષ્ઠાન વગરની આન્તિનું બધે અસિદ્ધિપણુંજ છે. ” પંચદશી. ૭-૬.

૨ ‘ બ્રહ્મેવ ’ પાઠને સ્થળે ‘ શ્રીકૃષ્ણ ’ પાઠ યોજવાથી મૂળને વધારે
મજબૂત, પણ વેદાન્તમતે સુસંગતિ થવા ‘ બ્રહ્મેવ ’ પાઠ યોજ્યો છે.

૩ જુઓ બ્રહ્મ સૂત્ર (તમેવમેવં લક્ષણમગ્યાસંપણ્ડિતા અવિદ્યામિતિ
મન્યન્તે) “ એવા લક્ષણવાળા તે અધ્યાસનેજ પડિતો ‘ અવિદ્યા ’ માને છે. ”

રણુ અધિષ્ઠાન=આશ્રયસ્થાન) અહીં તો સત્ય છે, કારણુ તે ન હોય તો જગત્ની કલ્પના થતીજ સંભવિત નથી—અધિકરણુ વિના તો કોઈ રથએ જાનિત થતીજ નથી—માટે કલ્પિત જગત્તો આભાસ થયો તો તેના અધિષ્ઠાન પરઅહીંનું અસ્તિત્વ અન્યાસે સિદ્ધ થયુંજ સમજો.

વળી આથી ત્રીજું સત્ય પણ સમજાય છે. સત્યજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી જમકલ્પિત સર્પથી પણ માણસો ખીએ છે. ધ્રુજ છે ને દુઃખ ભોગવે છે. પણ ‘આ માળાજ છે’ એમ સત્યજ્ઞાન થયું કે દુઃખનો નાશ થાય છે. સત્યજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી જમકલ્પિત જગત્થી માણસો દુઃખ ભોગવે છે. પણ પરમાત્માનું સત્યજ્ઞાન થયું અને જગત્ મિથ્યા છે, મનઃ કલ્પિત છે એવી દૃઢતાથઈ કે દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિજ છે. પેદાન્તનો તમામ સાર “અહીં સત્ય છે, જગત્ જાનિતથી કલ્પિત છે ને અહીંનું જ્ઞાન થયાંજ જાનિત ટળી દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે” એ આ એકજ શ્લોકમાં કવિારે પ્રથિત કરેલો છે.†

આમાં જગત્નું મિથ્યાત્વ આલંબન છે. માળા અને સર્પના દૃષ્ટાન્તથી સ્પરેતો મતિ અને છેલ્લા પદમાંથી સ્પરેતો નિશ્ચય નામે વ્ય. ભાવ છે. વળી અપ્રકૃતનો નિષેધ કરી પ્રકૃતઅહીંનું સ્થાપન કર્યું હોવાથી નિશ્ચયાલંકાર દૃષ્ટાન્તાલંકાર અને વિશેષ ઉપરથી સામાન્યનું કથન કર્યું હોવાથી અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારો પણ સ્પષ્ટ છે. અને તે સર્વે શાન્તરસને પોષે છે શિખરણી છંદ છે. ૮૪.

વિવિદ્ધનં ભૂતં યદ્વનલમં ચાલિલમિદં

મહામાયાસંગાદ્ભુજગ્નિવ રજ્જ્વાં પ્રપકરમ્ ।

૧ ભૂતૃહરિએ, શંકર ભગવાન્તા આ તત્ત્વજ્ઞાનનું અનુકરણુ કર્યું છે. વાર્તિકકારની સામે, શંકર ભગવાન્ આજ વિચારને માટે પોતાના ભાષ્યમાં ધણીખરી ગિરિાસાથી લહે છે. (જુઓ શારીર ભાષ્ય અધ્યાય ૧ પાદ ૪;

૨ મૂળમાં યવતલલ્લઘ્વં પાદ હરે તે સુધારી સંપાદકે યદ્વનલમં પાદ કલ્પ્યો છે. જે કે સંપાદકના કલ્પીત પાદથી ‘જલ્લલ્લઘ્વ’ હોય માટે છે પણ અર્થસંગતિ તો કાંઈજ થતી નથી.

તદત્યંન્તાલ્લાદં વિજરમરં ચિન્તય મનઃ

પરબ્રહ્માવ્યગ્રં હરિહરમુરાર્ધરવગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

‘અધુ’ આ’ ભાસે જે ગગન જલ ભૂઆદિથી થયું;

અન્યું તે માયાએ રસી ભૂજગ જેવું બ્રમ ભયું;

ભજે માટે બ્રહ્માદિથી પૂજીતને, મુદિતમને,

અનન્યાસક્તિથી સતચિત ધનાનન્દપદને.

રસી-મૂવંગ—દોરીમાં સર્પ. મુદિત—હર્ષવાળા. અનન્યાસક્તિથી
—ખીજ કોઈ વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ કર્યા વિના. સત—વસ્તુ કાળમાં જેનો
નાશ નથી તે. ચિત—પ્રકાશ કે જ્ઞાનમય. ધનાનન્દપદ—આનંદના
સમુદાયવાળું સ્થાન.

આ અધુ’ (જગત્ બ્રહ્માંડ વગેરે) ભાસે છે તે ગગન, જળ, પૃથ્વી,
તેજ ને વાયુથી થયેલું ને માયાના પ્રભાવથીજ બનેલું છે. અનં જેતાં તે
બ્રમ ભરેલું—જેમ અંધારામાં પડેલી રાઈદરી અજાને સર્પ ભાસે છે તેમ
મિત્વાડલિપત—છે. એટલા માટેજ તમે અન્ય કોઈ વસ્તુ ઉપર આસક્ત થયા
વિનાજ આનંદવાળા મનથી, બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો જેવું પૂજન કરે છે એવા
અવિનાશી, સ્વપ્રકાશી ને આનંદરાશિ પરબ્રહ્મને ભજે.

આમાં જગત્નું અનિત્યત્વ ને બ્રહ્મનું નિત્યત્વ આલંબન છે. વળી
બ્રહ્મના પૂજ્યત્વ, પ્રકાશીત્વ ને આનંદીત્વાદિ ગુણો ઉદ્દીપન છે. આથી રતિ
નામનો સહચારી ભાવ પણ પામ્યા છે. વળી વેદાન્તમાં પ્રચલિત ‘રજ્જુસર્પ’
ના, માયાના ને તજ્જનિત પંચમહાભૂતોના શાસ્ત્રાનુસાર વર્ણનથી મતિ
નામનો વ્ય. ભાવ પણ સ્પષ્ટ છે. આ સૌથી શાન્તરસ જનમે છે. શિખરણી
છંદ છે. ૨૩

‘ચિદ્રત્નમત્ર પતિતં વપુરંધકૃપે

પુંસો બ્રમાદનુપમં મહનીયતેજઃ ।

૧ સરખાવો ભર્તૃહરિ નિર્વેદ નાટક. ૫-૭.

ચિતં ગૃહાદય મહાન્વકૂપરૂપાદ્ ગુરૂપાસનયોદધૃતં નઃ ।

મૂયો ન મૂયો મઘવર્ત્મનીદં તત્રૈવ તત્રૈવ નિપાતયિષ્યે ॥

૨ મુગામાં મહનીય પાડ છે પણ અસંગત હોતાં આ પાડ યોગ્યો છે

ઉધ્ધૃય યો જગતિ તદ્વચિતા કુનાર્યો

મન્યે મ ઇવ સમુપાસિતવિશ્વનાથઃ ॥ ૨૪ ॥

આન્તિથી દેહરૂપ અધર્મકૃત પડેલું.

ચિદ્રત્ન નિરૂપમ શાન્તરૂપી અમૂલ્ય.

ઉધ્ધારી જે જગવિષે બનીયો કૃતાર્થી,

તેણેજ વિશ્વપતિની કરી ભક્તિ સાચી. ૨૪

ચિદ્રત્ન—ચૈતન્યરૂપી રત્ન.

તમ—અધારે અજ્ઞાન.

પુરુષોત્તમ દેહરૂપ તમભરેલા કૃપામાં આન્તિથી આ ચિત્—આત્મા
—રૂપીરત્ન પડેલું છે, કેન્ને રત્ન સદાશાન્તસ્વરૂપવાળું, અમૂલ્ય ને અનુપમ
છે. તે રત્નનો જેણે—જેદૃતકૃત્ય જતે—કૃવાના અધિકારથી (અજ્ઞાનથી) અને
કૃવાથી (શરીરબંધનથી) ઉધ્ધાર કર્યો તેણેજ વિશ્વનાથની સાચી ભક્તિ કરી.
જેણે સ્વરૂપલાભ મેળવ્યો તેજ ખરો ભક્ત છે એ બાવ છે.

વેદાન્તો સમજાવે છે કે સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનથીજ બનેા “ હું. બ્રાહ્મણ,
હું હુઃખી હું બહોરો ને હું વાંઝીયો ” આવા આવા ધર્મો જે અન્યના છે
તે ગ્રહે છે. અધ્યાસે તેઓ એવી ભ્રમણામાં પડે છે, ભગવાન શંકરાચાર્યજી
કહે છે કે [અધ્યાસો નામ “ અતસ્મિન્નત્તદ્વચ્છિરિતિ ” અવોચામ ।
તથથા પુત્રભાર્યાદિષુ વિકલેષુ સકલેષુ વા અહમેવ વિકલઃ
સકલો વેતિવાહ્યધર્માનાત્માન્યધ્યસ્યતિ તથા દેહધર્માનસ્થૂલોઽહં
કૃશોઽહં તિષ્ઠામિ ગચ્છામિ લઙ્ઘયામિચેતિ તથેન્દ્રિયધર્માન્ મુકઃ
ક્ષીવો વધિરઃ કાળોઽન્ધોઽહાંમતિ] “ અધ્યાસ એટલે તે ન હોય તેમાં
તે બુદ્ધિ ” એમ કહિયે છિયે. તે જન્મ કે પુત્ર પતિ વગેરે વિકલ કે સકલ
છતાં હુંજ વિકલ અથવા સકલ છું એ રીતે બહારના ધર્મોનો આત્મામાં
અધ્યાસ થાય છે. તેમ હું જાગ્રો, હું પાતળો, હું બિમ્બો હું નાઉં છું ને હું
ભાવું છું “ એમ દેહના ધર્મોનો પણ આત્મામાં અધ્યાસ થાય છે “ વળી હું
બ્રહ્મા હું ક્ષીય, હું બહોરો, હું કાળો ને હું આધિજો, એ પ્રમાણે દિન્દિયોના
ધર્મોનો પણ આત્મામાં અધ્યાસ થાય છે. ” પણ જ્યારે સત્યજ્ઞાન થાય કે
એ ધર્મો તો અન્યના છે. આત્મા પોતે નિરવયવી, નિરસંગ ને શુદ્ધસ્વરૂપી

છે. આમ સાક્ષાત્કાર થયો તો પછી સ્વરૂપ લાભ મદ્વળ છે, સ્વરૂપ લાભ થયો તો પછી બાકી કરવાનું કોઇ રહેતું નથી.

‘દેહરૂપકૂપમાંથી’ ‘ચૈતન્યરૂપી રત્ન’ ઉદ્ધારવારૂપ સંસારનિવૃત્તિ અત્રે આલંબન છે. ચિદ્રત્નના નિરુપમતા ને અનુપમાદિ શુભો ઉદ્દીપનનો છે. વળી વિશ્વપતિ અને ભક્તની ભક્તિ પ્રતિ રતિનો ભાવ પણ શમને સહકારી બનેલો છે. આથી શમ પોપાય છે. દેહને કૂપ, અવિદ્યાને અંધકાર અને ચિદ્ર ને રત્નનું રૂપક આપતાં સાંગરૂપકાલંકાર ખૂબ છે. ભારતી જ્ઞાતિ ને પ્રસાદ શુભ રૂપ છે. વસંત તિલકા છંદ છે. ૬૮

સ્વાન્તર્યામ્નિ નિરસ્તકલ્પવધને સદ્બુદ્ધિતારાવલી-

સંદીપ્તે સમુદેતિ ચેન્નિરુપમાનન્દપ્રમાપ્તહલઃ ।

બ્રહ્મજ્ઞાન સુધાકરઃ કવલિતાવિદ્યાન્ધકારસ્તદા

ક વ્યોમ ક સદાગતિઃ ક હૃતધુક્ કામ્મઃ ક સર્વસહા ॥૨૫॥

પાપનો ધનધાર મેધ મરતાં સદ્ બુદ્ધિ તારાગણો,

શુદ્ધજ્યોતિ પ્રકાશી નાશ કરતાં માયાની અંધી અહો!

બ્રહ્મજ્ઞાન અનુપ અમૃતનિધિ આનંદ રેલાવતાં,

ઉગેછે ઝળળાટ અંતરનભે ભૂતાદિ ક્યાંક જતાં.

૨૫

અંતરનભે—ચિતરૂપીઆકાશમાં.

અમૃતનિધિ—ચંદ્ર.

ભૂતાદિ

—પંચમહા ભૂતો વગેરે. અંધી—અંધકાર.

યોગમથી ગાઢ ઘેરાયેલાં પાપરૂપી મેધનાં વાદળોં બ્યારે ખસી જાય છે ત્યારે હૃદયઆકાશમાં વિશેષ વિરાગદિ સદ્બુદ્ધિનાં તારાગણો (નક્ષત્રમાળાઓ) ઉદય પામી પોતાની નિર્ભેગ ધવલ શુદ્ધજ્યોતિ પ્રકાશી માયા (અવિદ્યા) ના અંધકારનો નાશ કરે છે. ને પછી તેમાં અનુપમ બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપી સુધાકર (ચંદ્ર) આનંદની રેલંછેલ કરતાં જગત્પત્યમાન પણ પ્રગટે છે. કે જેની બ્રહ્મસ્ફટિકસમી પ્રભામાં પંચમહાભૂતો કોણે જણે ક્યાં લયપામી જાય છે. શુદ્ધજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતા દૈત્યોહોનો અત્યંતલય થાય છે એ ભાવ છે,

અત્રે શમનો સ્થાપિભાવ છે. પરમાત્માનું આનંદ સ્વરૂપ આલંબન છે પાપમેધનું વિખરાવું, માયાના અંધકારનું શમવું, સદ્બુદ્ધિતારાગણોનું પ્રકાશવું, અંતરનભમાં આનંદની રેલંછેલકરી બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ આનંદચંદ્રનું ઉદય માયા

ને અમૃતનુછલકાતું છે. ઉદીપનો છે. અંધકાર ટળતાં ને ચંદ્રોદય થતાં જે હર્ષોદય થાય છે તે સૂચવવાને 'અહો' શબ્દની સાધકતા છે. આમ આલંબન, ઉદીપન ને સદ્કારી બાબે શાંતરસ બને છે ભારતીયત્તિ ને માધુર્યનો ગુણ છે. સમસ્તવસ્તુ વિષયક સાંગ રૂપકાલંકાર છે. શાદ્ભવિકાંક્ષિત છે છે. ૮૭

કાઠં વ્રણેતિ વિદ્યા નિરતિશયમુષ્ણં દર્શયન્તી વિશુદ્ધં
કૂટસ્થં સ્વપ્નકાશં પ્રકૃતિમુચરિતા સ્વપ્નયન્તી ચ માયામ્ ।

કાવિદ્યાઠં પ્રમેતિ સ્થગિતપરમુષ્ણા વિષ્ણુભિજ્ઞૌ લિખન્તી

સર્વાનર્થાનનર્થાન્ વિષયગિરિમુત્રા વાસનાગૈરિકેળા ॥૨૬॥

માયા ખડી અખંડા, સતચિત ધનના શુદ્ધ જ્યોતિ સ્વરૂપે,

સાક્ષી આન્દકન્દે રસલીન કરતી ક્યાં સુવિદ્યા અરે ને;

ભોગાદિત્રી ઝરતી પરમુષ્ણલતી વાસના ગૈરિકે,

ચિતે દુઃખો લખન્તી 'અમ હુપદ' ભરી ક્યાં અવિદ્યા અરેતે! ૨૬

સત ચિતધન-અમરત ને જ્ઞાનમયત્વના સમુદાયરૂપ. સુવિદ્યા-બ્રહ્મવિદ્યા.

ભોગાદિ-વિષયરૂપીપર્વતો. પરમુષ્ણલતી-બ્રહ્માનંદના ઉત્કૃષ્ટસુખનોનાશકરતી.

અમ હુપદ=હું ને મહારં એવું અભિમાન.

આ શ્લોકમાં વિદ્યા ને અવિદ્યાનો તફાવત ગણાવેલો. કહે છેકે માયાને

ખંડી નાંખી, અમરતને જ્ઞાનમયત્વના સમુદાયરૂપ ને સાક્ષી એટલે કૂટસ્થ

(કૂટ નામ એરણ્ય તેની પેઠે અનેક વિકારનું સાક્ષીછતાં સર્વજ્ઞ એકરૂપમાં ર-

હેનાર) કે ને શુદ્ધસ્વપ્રકાશી જ્યોતિસ્વરૂપીછે ને આનંદના કન્દરૂપ-અતિશય

સુખરૂપ-છે; તે પરબ્રહ્મમાં તલીન કરતી આ સુવિદ્યા (શુદ્ધસ્વભાવવાળી બ્રહ્મ

વિદ્યા) ક્યાં? અને ભોમરૂપી પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થતી, અહંકાર ભરેલ

'હું ને મહારં' એ વિચારે (આઠતું મહારંછે, ૧આઠતું મહે મેળવ્યું છે,

૧ જુઓ શ્રીમહાભગવદ્ગીતા અ. ૧૬ મો. (ઇદમચમ્યાલબ્ધમિદં
પ્રાપ્સ્યેમનોરથં ॥ અસૌમયાહતઃશત્રુર્હાનેષ્યે ચાપરાનપિ ॥ ર્દશ્વરો હમહં

ભોમી કિલ્લો હું બલવાન્મુલ્લી । આદ્યોભિજનવાનસ્મિ કો વ્યો સ્તિ

સદ્ગો મયા ॥

આટલું તું મેળવવનો છું, આને મહેલપ્રેમ, આને હાથીપ્રેમ, હું સત્યાપન, બોગવાન, બળવાન, સિદ્ધિવાન, સુખવાન ને ધનવાન છું, મહારાં સરખો દુનિયામાં કોણ રહ્યો છે. આપા આપા ગયું ને હુપદના પિયારે) પરાદુમ્બીરતિ દરાવી ઉત્કૃષ્ટપ્રજ્ઞાનદનો આસ્વાદ ન કરતા દેતી પણ ઉત્તરી વાસનારૂપી ગેરનારંગે ચિત્તરૂપી બીતમાં દુઃખનાંજ ચિત્તો ચીતરતી, કેવળ દુઃખનાજ રસપવાળી અવિદ્યા કયાં? જન્મેમાં ઘણીજ ભિન્નતા છે તે વિદ્યા સુખકરનારી ને અવિદ્યા દુઃખમાં દુઃખાવનારી છે એ પણ સચન છે.

આમાં પ્રજ્ઞાજ્ઞાન આલંબન છે, જનનવલ્યમાન જ્યોતિનું દર્શન કરાવનારું તથા આનન્દચન્દ્ર પરપ્રજ્ઞમાં તત્ક્ષીનતા કરાવનારું પ્રજ્ઞાવિદ્યાનું સ્વરૂપ અને વાસનારંગે રંગનારું, અધકાર ઉપગમવનારું, હુપદબેરનારું ને દુઃખદેનારું અવિદ્યાનું સ્વરૂપ શમને પોષનારું હાવીપનો છે. તે શમન પોષી શાન્તરસરૂપે પરિણમે છે. કાવ્યમાં માધુર્યનો શુણ્ણ, ભારતીરૂતિ ને રૂપકાલંકાર છે. અગ્રધરાવૃત છે. ૮૮.

યાવજ્ઞાનમર્તિ ચિત્તે દુરિતકન્દુષિતે પ્રાણિનો ચિત્તપુત્ર—

સેત્રાદ્યર્થેષુ ચિન્તા તદતિપરતયા આમ્યમાનસ્ય નિત્યમ્ ।

તાવન્નાર્થસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ કથમપિ પ્રાર્થિતસ્યાર્તિભાજા

કૈવલ્યાસ્ય લોકે રમણસુખભુવો મુક્તદોષાનુપત્તેઃ ૨૭

જ્ઞાન્તિમાંહી જમીને જન મહીનમને નિત્ય ચિન્તા વહેરે,

પૈસા પુત્રાદિ રૂપી વિષયવિષતણી જ્યાં મુધી હા વિશેષ,

ત્યાંમુધી લોહલોકે નવલસુખ ભર્યું નિર્મળું મોહકારી,

સચ્ચિદાનંદ દેહ રથળ ચિત રહું તે ના મળે મુક્તિદાયી.

પુત્રાદિ—પુત્ર, ક્ષેત્ર, ભાર્યા વગેરે.

લોહલોકે—ચંચળ (નાશવંત) લોકમાં

મોહકારી—હર્ષઉપજવનાર.

સચ્ચિદાનંદ—પરબ્રહ્મ.

જ્યાંમુધી જનો અવિદ્યામાંજ ભગી ભમીને પોતાના મહીન—વિષય-વાસનાએ વીટેલા—મનમાં પૈસા, પુત્ર, ક્ષેત્ર, ભાર્યા વગેરે વિષયોના વિષયોની દરરોજ, દરબડી, દરબળ, નિરંતર ચિન્તા વહે છે ત્યાં મુધી તેમને આ અરિધર મૃતપુલકમાં પોતે ચિત્તે ચાહેલું, નૂતન નૂતન સુખ ભરેલું, (દોષવગરનું, જન્મમૃત્યુ જરા બાધિ ધ. કલેશોથી મુક્તિકરનારું) ને અનુલિત

આનંદમાં લીન કરનારું સમ્યક્દાનંદનું પદ (સ્થળ) મળતું નથી. જ્યારે સર્વ વિષય વાસનાનો અત્યંત લય થાય ત્યારેજ સ્વરૂપલાભ (આનંદલાભ) થાય છે એ ભાવ છે.

અત્રે વિષયને વિષ કથવારૂપ વિનશ્ચર જગત્ની નિસ્સારતા આજંબન છે. પરમાત્માની મોહમયતા ને નિર્મળતા ઉદ્દીપનો છે. મનમક્ષીનતા ત્યજવાથી આત્મુક્યનો વ્ય. ભાવ અળકે છે. આમ આજંબન ઉદ્દીપન ને સહચારીભાવે શાન્તરસ પોષાય છે. વિષયને વિષ કથવામાં નિરંગરૂપકાલંકાર છે. ભારતીયૃતિ ને સ્વધરાતૃત છે. ૮૯.

નિષ્કામા મુનયઃ પરાવરદશો નિર્ધૂતપાપ્મોદયા

નિસ્સંગી નિરહંકૃતા નિરુપમાનન્દં પરં લેમિરે ।

યદ્વત્વા ન લુઠાન્તિ માતૃજઠરે દુઃખાકરે માનવા

દુર્ગધે પુનરેસ કામમકરે સંસારપાથોનિર્ધૌ ॥

નિસ્સંગી, નિરપેક્ષ, નિર્મળમતિ, જ્ઞાની, મહર્ષિ, યતિ,

બ્રહ્માનંદ પદેજ તદ્દર્શીન બને મિથ્યા અહંતા ત્વજ;

જેથી થાય ફરી કદિ ન વસવું દુર્ગંધીવાળા લુંડા,

માતુના ઉદરે ભવાબ્ધિ મહી જ્યાં કામાદિ તકો ઈયા. ૨૯

નિસ્સંગી-વિષય સંગ રહિત. નિરપેક્ષ-વિષયની ઇચ્છા ન કરનાર.

નિર્મળ-ક્રોધ લોભ મોહ ઈ. મેલ રહિત. યતિ-શમાદિ પદ સાધન

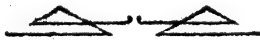
સંપત્તિવાળા સાધકો. તકો-મગરો.

વિષયનો સંગ તો શું પણ તેની અપેક્ષા પણ ન કરનારા, રાગદ્વેષની વાસનાથી અત્યંત મુક્ત થએલા, પવિત્ર હૃદયવાળા, શમદમાદિ પદ સાધન સંપત્તિવાળા ને જ્ઞાનવાળા મહા મુનીઓ દ્વૈતમાં ભાવનારૂં આ મિથ્યા હુપદ ત્વજ દે છે. ને બ્રહ્મના અનુપમ અનુભવ આનંદવાળા પદમાં લાગી પોતે પણ અખંડ અમેક્ષાનંદમાં એકરસ-તદ્-બની જાય છે ને બ્રહ્મપદ પામે છે, પ્રાપ્તિ તેમને આ ભવસાગર કે જ્યાં કામ ક્રોધાદિ મગરો ભરેલા છે વળી મળમૂત્ર ભરેલા છે એવા માતાના ઉદરમાં (ગર્ભરયાનમાં) ફરી કદિ વસવું પડતું નથી. જન્મ મરણનો ફરેજ યી

નય છે. તાત્પર્ય કે વિષય વાસનાની ગંધવાળી ને અહંતાના રંગે રંગા-
એલી જરા પણ વાસના ન હોય ત્યારેજ અતુલ બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમાં નિરપેક્ષ શબ્દ વાપરવાનું કારણ એમ છે કે વિષયનો વિચાર
કે વિષયનું ધ્યાન ધરવામાં પણ ગહા હોય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા
૨-૬૩ માં પણ કહેલું છે કે (ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપ-
જાયતે સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રંધોઽમિજાયતે) વિષયોનું
ધ્યાન કરનારા પુરુષોને તેમાં આશક્તિ ઉપજે છે, આસક્તિથી કામ
ઉપજે છે ને કામથી ક્રોધ ઉપજે છે. ” ને એમ દુર્ગુણ પરંપરા ઉપજતાં
તેની નાશકારી અધોગતિ થાય છે. ગાટે વિષયોનો સંગ તો શું પણ
વિષયોનો વિચાર પણ ત્યજ્યો ઉચિત છે.

‘અહંતા’નું મિથ્યાત્વ અત્રે આલંબન છે. ‘બ્રહ્માનંદપદે તદ્દલીનતા’
ઉદ્દીપન છે. ‘દુર્ગંધીવાણું જહર’ અત્રે બુદ્ધિસ્થાનો સંચારીભાવ સૂચવે
છે. ભવાખ્ધિની વિકટતાથી ને કામાદિ મહરોની ભયાનકતાથી પ્રતીન થતો
ત્રાસનો ભાવ તથા જ્ઞાનીપ્રતિ પ્રકાશનો રતિનો વ્યં બાવ અત્રે સહ-
ચારી બનેલા છે. ‘ભવને અખ્ધિ’ તથા ‘કામને મહર’ કથામાં સાંગ
રૂપકાલંકાર છે બારતીવૃત્તિ ને શાદૂલવિકીડિત છંદ છે. ૯૦.

બ્રહ્મામૃતં ભજ સદા સહજપ્રકાશં

સર્વાન્તરં નિરવધિ પ્રથિતપ્રભાવં ।

યદ્યસ્તિ તે જિગમિષા સહસા ભવાઘ્ધેઃ

પારે પરે પરમશર્મણિ નિષ્કલંકે

॥ ૧૧ ॥

જે તું ભવાખ્ધિ તરી નિર્ભય, સર્વવ્યાપી,

આનંદસાર ઝટ પાર જવાનું ઘચ્છે;

તો તું અનંત પ્રભુ જે પ્રથિત પ્રભાવી,

બ્રહ્મામૃતે લીન થજે સહજ પ્રકાશી.

આનંદસાર—આનંદના સમૂહમાંથી ખેંચી કાઢેલો સાર, અર્થાત્ અતિશય
આનંદમયજ.

જે તું સંસાર સાગર તરી દુઃખદોષાદિ ગતસ્થિત, સર્વવ્યાપક, આ-

નંદનાજ સારરૂપ, તડે જવા (સુખ થવા) ઝટ ઈચ્છતો હોય તો અંત રહિત પ્રભુ કે જેમનો પ્રભાવ અનંત શ્રુતિયો વર્ણે છે એવા સ્વપ્રકાશરૂપ અમર બ્રહ્મમાં અથવા આત્મારૂપ અમૃતમાં તદ્દલીન થઈ.

બ્રહ્મને અમૃત કથનારી ઘણી શ્રુતિયો છે. કઠોપનિષદમાં શ્રુતિ છે કે (તદેવશુકં તદ્વક્ષ્ય તદેવામૃત મુચ્યતે.) “ તેનેજ શુક, તેનેજ બ્રહ્મ ને તેનેજ અમૃત કહીએ છીએ ” અન્યશ્રુતિ ગાય છે કે (તમેવૈકં જાનીથ આત્માનમન્યાવાચો વિમુંચથ અમૃતસ્યૈષમેતુઃ) “ તેજ એક આત્માને જાણો, બીજી વાતોએ ત્યજો; આ આત્મા અમૃતનો સેતુ છે ” વળી ઉક્ત શ્લોકમાં ‘ પ્રથિત પ્રભાવી ’ શબ્દપણુ સાર્યક છે. અનેક શ્રુતિયો આત્માનો પ્રભાવ પણ ગાય છે. એક શ્રુતિ ગાય છે કે (ન તત્ર સૂર્યર્ષો ભાતિ ન ચન્દ્રનારકં નેમા વિગૃતો ભાન્તિ કુતોડયમગ્નિઃ તમેવ ભાન્તમનુ-ભાતિ સર્વં યસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ) “ ત્યાં સચ્ચિદાનંદ સૂર્ય ભાસતો નથી, ચંદ્ર તારા અને વિગળી ભાસતાં નથી તો અગ્નિનો કગાંથી જ પ્રકાશે ? જેના ભાસ વડે આ સર્વ ભાસે છે તેનાજ પ્રકટ થવાથી આ સર્વ જગત પહોવાડે પ્રકટિત થાય છે.” વળી ગુરુઓ કંકરહલીમાં (ભયાદ-સ્વાગ્નિસ્તપતિ ભયાત્તપતિ સૂર્યઃભયાદિન્દ્રશ્વવાયુશ્ચમૃત્યુર્ધાવતિપં-ચમઃ ”) “ આના ભયથી અગ્નિ તપે છે, આના ભયે સૂર્ય પ્રકાશે છે, આના ભયે ઈન્દ્ર, વાયુ ને પાંચમો કાળ ગતિ કરે છે ” ઇ. આત્માનું સામર્થ્ય અનાન શ્રુતિયો ગાય છે.

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મનું સ્વપ્રકાશકસ્વરૂપ આલંબન વિભાવે. સર્વપૂજ્ય ભગવતી શ્રુતિયો તેનો પ્રભાવ ગાય છે એ કથનથી સૂચિતથતું શ્રદ્ધાતમ પૂજ્યત્વ, સમર્થત્વ, પીયુષસમું મિષ્ટત્વ ને આનંદના સારરૂપ અઝૈકિક આનંદીત્વ કહી-પનવિભાવો છે. અને એમ આલંબન ઉદીપન વિભાવોથી તથા બ્રહ્મપ્રતિરતિ નામના વ્ય. ભાવથી શાન્તરસ પ્રેમાએસો છે. સાંગરપ્રકાશકાર અને આરતી વૃત્તિ છે ૯૧.

‘ચિદેવ ધ્યાતવ્યા સતતમનવદ્યા સુખતનુ-

ર્નિરાધારા નિસા નિરવધિરવિદ્યાદિરહિતા ।

અનાસ્થામાસ્થાય ભ્રમવપુષિ સર્વત્ર વિષયે

સદા શેષવ્યાખ્યાનિપુણમતિભિઃ રૂપાતયતિભિઃ॥૩૦॥

ઉદેશી ઉતારી જગવિષય બ્રાન્ત્યાત્મક બધા,

યશસ્વીયોગી ને પરમપદ જ્ઞાની જન સદા;

ધરે ધ્યાને બાધે રહિત મન માયાદિથીં પરા,

પ્રકાશી વ્યાપી તે સત અકથ આનંદસદના. ૩૦

બાધે રહિત-ત્રણે કાળમાં જેનો નાશ થતો નથી તે. પરા-બ્રૂદા

અકથ-કહી ન શકાય એવું. આનંદસદના-આનંદના ધરરૂપ.

જગતનાં સ્ત્રી, ધન ને શરીરાદિ વિષયો જે બ્રાન્ત્યાત્મક (ભ્રમવાળા) જ છે તેનો મનમાંથી ત્યાગ કરી (આહ્વાયારે સંન્યાસાદિ વેશો અહણુ કરીને નહિ પણ ખરી હૃદયેન્છાથી તે ઉપર વિતરાગીતાજ ધરી) યશ-વાળા યોગીઓ અને પરમપદના જ્ઞાનીજનો સદા પરબ્રહ્મનું ધ્યાન ધરે છે. તે પરબ્રહ્મ અવિનાશી, મનથી અકલત ને માયાથી પર છે. વળી સ્વપ્રકાશી, સર્વવ્યાપી, અનાદિ ને કંઈ ન શકાય એવા આનંદના ભંડાર રૂપ છે. અને સૌ સુમુક્ત જનોએ તેનુંજ ધ્યાન ધરવું શ્રેયસ્કર છે એ ભાવ છે.

‘સત’ અને ‘અકથ’ વિશેષણો લગાડવાનું પ્રયોજન એ કે આ સર્વની પહેલાં બ્રહ્મ એકજ હતું, એક શ્રુતિ ગાય છે કે (સદેવસોમ્યે-દમ્પ્રઆસીદેકમેવાદિતીયં^૨) (હાન્દોગ્યોપનિષત) “હે સોમ્ય ? પહેલાં સત (બ્રહ્મ)જ એક હતું તે સિવાય અન્ય કાંઈ નહોતું.” વળી બ્રહ્મને અકથ કથતાં શ્રુતિ ગાય છે કે (^૩યદ્વાચાનભ્યુદિતં) “જે

૧ ચિત્=જ્ઞાન-બ્રહ્મ. બ્રહ્મના ત્રણ ગુણ વેદાન્તમાં છે. ૧ તે જુએ છે, ૨ તે જાણે છે, ૩ તે ખુશી કરે છે. ને હંમેશાં બ્રહ્મ પોતેજ જ્ઞાન, અને આનંદરૂપ કહેવાય છે. સરખાવો “વિજ્ઞાનંબ્રહ્મ, આનન્દંબ્રહ્મ,” ઇત્યાદિ.

૨ જુઓ છઠો પ્રપાઠક દ્વિતીયખંડ પ્રથમ મંત્ર.

૩ જુઓ સામવેદીય તત્ત્વકારોપનિષત્ પ્રથમ ખણ્ડ ચોથો મંત્ર.

વાણીવડે પ્રકાશ પામતું નથી.” જેને મન પહોંચી શકતું નથી. ઇ. મ. કથન હોવાથી આ શ્લોકમાં બ્રહ્મને ‘સત્’ ને ‘અકથ’ વર્ણવવામાં આવેલ છે.

‘જગવિપયને ઉરથી’ ઉતારવારૂપ નિરુદ્ધદશાથી શમનો સ્થાયિભાવ સ્પષ્ટ છે. વળી સર્વે ને ‘બ્રાન્ત્યાત્મક’ માનવામાં મતિ નામનો વ્ય. ભાવ સ્પષ્ટ છે. આ ભાવને યોગી અને જ્ઞાનીની પ્રશંસા કરવારૂપ રતિ નામનો વ્ય. ભાવ પોષે છે. ઉત્તરાર્ધમાં વેદાન્તની અમૂલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્તિથી દર્શાતી સં-સારિક વિષયોની અનિચ્છાથી ધૃતિભાવનું સૂચન છે. ને આવાભાવના સહ-શરીફણાથી શાન્તરસ પ્રતીત થાય છે. ૯૨.

યત્સાક્ષાદભિધાતુમક્ષમતયા શદ્ધાચનાલિગિતં

કૂટસ્થં પ્રતિપાદયન્તિ વિલયદ્વારા પ્રપચ્ચક્ષજઃ ।

મોક્ષાય શ્રુતયો નિરસ્તવિધયોઽ^૧જ્ઞાનસ્ય ^૨ચોચ્છિત્તયે

તત્ત્વાદૈતવને સદા વિચરતાચ્ચેતઃ કુરંગઃ સતામ્ ॥ ૩૧ ॥

ખંડી કર્મ(વધિ શ્રુતિ જનતણી ભોગપ્રીતિ ટાળવા,

આ અવ્યક્ત અવાચ્ય બ્રહ્મવિષયે વૃત્તિ સદા વાળવા;

સાક્ષી સિદ્ધ કરી, કરે લય સહુ સંસારમાળા તણુ,

તે એદૈતવને સદા મનમૃગો સંતોષતણુ સચ્ચે. ૩૧

કર્મવિધિ—કર્મકાંડની રીતિઓ.

અવ્યક્ત—પ્રત્યક્ષનહિ તે.

અવાચ્ય—વાણીથી વર્ણુ ન શકાય તેવું.

સાક્ષી—અંતરાત્મા, કૂટસ્થ

કર્મમાર્ગની રીતિઓ નિરૂપયોગી ગણી, તેનું ખંડન કરી શ્રુતિયો ભોગોની ભોગવાસનાની પ્રીતિ ટાળવામાટે, અને આ બ્રહ્મ કે જે અવ્યક્ત (ઇદ્રિયોથી અપ્રત્યક્ષ) છે. ને તેથીજ અવાચ્ય (શબ્દ શક્તિયો અભિધા, વ્યંજના ને લક્ષણુથી પણ અગમ્ય) છે તે બ્રહ્મતરફ સદા વૃત્તિ વાળવાને માટેજ (એટલે કે બહિર્મુખી વૃત્તિ ત્યજી અંતર્મુખી વૃત્તિ કરાવવા માટેજ) કૂટસ્થ (સાક્ષી) ને સિદ્ધ કરે છે. ને પછી તેમાં સૌ સંસારમાળાનો લય કરાવે

૧ મૂળમાં ધ્યાનસ્ય છે, પણ તે અસંગત હોતાં આ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

૨ સરખાવે નૈ. શ. ૧૧ મો. મંસાર વિચ્છિન્તયે.

છે. તાત્પર્ય કે જગતના મિથ્યાપણાનું જ્ઞાન થવાથીજ અદ્વૈતજ્ઞાન થવાનો છે એમ શ્રુતિયો નિવેદન કરે છે. તે અદ્વૈતવનમાં સજ્જનોનાં મનરૂપ મૃગો સદા આનંદે સંચરે. સજ્જનો નિરંતર અદ્વૈતનેજ ભજ્ને એ ભાવ છે.

“કેવળ કર્મવિધિથી મોક્ષ નથી” એ વારંવાર શ્રુતિયો ગાય છે. અને તે ભગવાનશંકરાચાર્યના પ્રમાણથી પાછળના ૨૯ માં સ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ દર્શાવનારી શ્રુતિયોનો તાત્પર્ય નિશ્ચય કરતાં ભગવાન શંકરાચાર્ય બ્રહે છે કે:-[કિમર્થાનિ તર્હિ “આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ”] આદીની વિધિચ્છાયાની વચનાની? સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિવિષયાવમુક્ષીકરણાર્થાનિ ઇતિ બ્રૂમઃ । યો હિ બહિર્મુસઃ પ્રવર્તેતે પુરુષઃ “ઇષ્ટં મે ભૂયાદનિષ્ટં મે મા ભૂત્” ન ચ તત્રાસન્તિ કંપુરુષાર્થં લભતે । તમાત્પન્તિકપુરુષાર્થવાચ્છિન્નં સ્વાભાવિકકાર્ય કરણસંઘાતપ્રવૃત્તિ ગોચરાદિમુક્ષીકૃત્ય પ્રત્યગાત્મનિ સ્ત્રોતસ્તયા પ્રવર્ત્તયન્તિ “આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ” ઇત્યાદીની ।]

ત્યારે “આત્મા જ્ઞેયાયોગ્ય, શ્રવણ યોગ્ય” આવાં ક્રિયાની છાયાવાળા વચનોનો અર્થ શો? સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ (પુત્ર કલત્રાદિવિષયે અહિર્મુખીવૃત્તિ) ને તે કાર્યથી અવળી કરવારૂપ અર્થ કરવો, એમ અમે કહિયે છીએ. જે અહિર્મુખીવૃત્તિવાળો પુરૂષ “મહાર્” ઇચ્છેલું થાઓ, અનિચ્છેલું ન થાઓ” એવી ઇચ્છાથી પ્રવર્તે છે; ને છેવટના પુરૂષાર્થને તેમાં પ્રાપ્ત કરતો નથી. તે પુરૂષાર્થ ઇચ્છતા પુરૂષને, કાર્યકરણાદિ અહિર્મુખીવૃત્તિની વિરૂધવૃત્તિ (અંતર્મુખીવૃત્તિ) માં યોગ, પ્રત્યાગાત્મામાં પ્રવાદરૂપે “આત્માને અવસ્ય જ્ઞેવો, આત્માને અવસ્ય શ્રવણ કરવો” આવાં વચનો પ્રવર્તાવે છે.

‘અક્ષવિષયે વૃત્તિ’વાળવારૂપ અત્રે આજંબન છે. અક્ષતાં અવ્યક્તતા, ‘અવ્યક્તતા,ઈ ગુણો તથા ‘ભોગપ્રીતિ’ટાળવા, ‘સંસાર માળાનો ઉચ્છેદ કરવા’ ને ‘અક્ષજ્ઞાન મેળવવા’રૂપ ઉદ્દીપનો છે. તેથી શમ પરિપોષિત થાય છે. ‘અદ્વૈતને પન’ તથા ‘મનને મૃગ’ કષ્ટપામાં એક દેશી સાંગરૂપકાલંકાર છે. ભારતી વૃત્તિ ને શાદ્વૈતવિક્ષીપિત હંદ છે. ૫૩

તુલ્યાર્થેન ત્વમૈક્યં ત્રિભુવનજનકસ્ત્વદાર્થઃ પ્રપચ

પ્રત્યક્ષં મોહજન્મ ત્યજતિ ભગવતિ ત્વપદાર્થોઽપિ જીવઃ ।

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદાભિરુપમવિલસદ્ભ્રમવિચ્છેદૈક્યં

પ્રાપ્યનાન્દપ્રતિષ્ઠો ભવતિ વિગલિતાનાચવિચ્છોપરીહઃ ॥૨૨॥

“તે તુ” એકાર્થી જાણી સકળભુવનના આદિ “તુ” બ્રહ્મજાણી,
અદ્વૈતે લીન થાજે સકળબ્રમ ત્યજી જવ “તુ” આ ! મુલાગી;

શ્રુતિ ગુરૂ કૃપાએ અતુલવિલસતા બ્રહ્મજ્ઞાને અભેદે,

સન્નિધાનદંધ કર્ય દહન અવિદ્યા અને વાસનાને. ૩૨

સન્નિધાનદે—બ્રહ્માનંદરૂપી ચંદ્રમાં.

તત્ત્વમસિ [તત્+ત્વમ્+અસિ. તત્ = તે (બ્રહ્મ), ત્વમ્ = (ઉપાધિ
રહિત) તું, અસિ = છું. ઉપાધિરહિત ચેતનતું, તે બ્રહ્મ છું] આ પસામવેદના
મહાવાક્યનો આ શ્લોકમાં અર્થ સમજાવ્યો છે. કહે છે કે;

તે અને તું શબ્દોનું છે ક્રિયાપદે એકાર્થીપણું જતાવ્યું છે. વળી તે
શબ્દ સર્વે ભુવનોના આદિકારણરૂપ, શ્રુતિના શબ્દમાં કહિયે તે જ્ઞાયાંથી
આ જૂતો જન્મે છે, જેથી જન્મ્યા પછી જવે છે. જેમાં જાય છે ને સમાય છે તે
અથવા વેદાન્ત દર્શન કહે છે તેમ ૩ “આ પ્રત્યક્ષ જગત્તા જન્માદિ જેથી”
થાય છે તે બ્રહ્મને માટે વાપરેલો છે. અને તું શબ્દ અજ્ઞાનમાં વિટાણેલા જવના
સાક્ષીને માટે વાપરેલો છે. જો જવનો આજ્ઞાનજન્મ સર્વે મિથ્યા બ્રમટણે તે

૧ જાન્દેશ્યોપનિષતનો છઠો અધ્યાય જુઓ. ત્યાં ઉદાહરક મુનિયે પોતાના
પુત્ર શ્વેતકેતુને આ વાક્યનો નવવાર ઉપદેશ કરેલો છે.

૨ તૈત્તિરીયોપનિષત જુઓ. યતો વા इमानि भूतानि जायन्ते येन
जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्य भिस्संविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व તદ્ભ્રસોતિ. શ્રી-
ભૃગુવદ્વલી પ્રથમ અનુવાક.

૩ બ્રહ્મસૂત્ર અધ્યાય ૧ શ્લોક, ખાંડ ૧ જુ, અધિકરણ ૨ જુ ને સૂત્ર ૨
જુ જુઓ. જન્માદ્યસ્યયતઃ

પછી તેના સાક્ષી અનંતનિત્ય, સર્વજ્ઞ, સર્વગત, નિત્યજુષ્ઠ, નિત્યશુદ્ધ, બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવી, વિજ્ઞાન ને આનંદરૂપ બ્રહ્મ બનેલો અભેદજ છે. માટે હે સદ્-ભાગી! તું શ્રુતિની કૃપાએ “૨ આ આત્મા બ્રહ્મજ છે.” ૬ “હું પોતે પણ પાપપુણ્યના સંસ્કારો રહિત શુદ્ધસ્વરૂપી બ્રહ્મ છું.” ૪ “તે દેવને જાણીને સર્વ પાશની હાનિ થાય છે. ને કલેશની ક્ષીણતા થતાં જન્મમશ્ણુ મટી જાય છે.” આવું અદ્વૈત દર્શાવનારું બ્રહ્મજ્ઞાન પામીને તથા સદ્ગુરુકૃપાએ સર્વસ્થાનમાં, સાગરના સુંદરતરંગોમાં ને મંદમંદ વહતી અનિલની લહરિયોમાં, ખગોળમાં લટકતા નિશાળ બ્રહ્માંડોમાં ને અનંત દિગંતોમાં, સર્વજ્ઞ, સર્વભય, સર્વવ્યાપી, સર્વસાક્ષી, સર્વનિયંત્ર, પરમાત્માજ ૫ આનંદરૂપે વિલસી રહ્યા છે. આવું વિજ્ઞાન પામી અખંડ અભેદનો સાક્ષાત્કાર કરીને બ્રહ્માનંદચંદ્રમાં (સચ્ચિદાનંદરૂપી સુધાનિધિમાં) તટસ્થિત બનજો. અને ત્યારી અવિદ્યા અને વાસનાને ભસ્મભાત કરજો. અનિદ્યાત્મજ “૬ બ્રહ્મને જાણવાથીજ બ્રહ્મ થવાય છે” એ ભાવ છે.

‘બ્રમને ત્યજ્યાશ્પ’ ભવનિસ્સારતા અત્રે આલંબન છે. ‘તત્ત્વમસિ’ શ્રુતિનું સ્પષ્ટીકરણ, અદ્વૈતજ્ઞાન, બ્રહ્મવિજ્ઞાસ, શ્રુતિ ને ગુરૂનીકૃપા, અવિદ્યા હાનિ ને વાસનાનો ઉચ્છેદ અત્રે ઉદ્દીપનો છે. જીવને ‘સુભાગી’ કથનામાં દયાનો વ્ય. ભાવ અને ‘સચ્ચિદાનંદને ચંદ્ર’ કથનામાં રતિનો વ્ય. ભાવ

૧ શ્રુતિ છે કુનિત્યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વગતો નિત્યતૃતો નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વ-
ભાવો વિજ્ઞાનમાનન્દ બ્રહ્મેતિ.

૨ અર્થર્થણ શ્રુતિનું મહાવાક્ય છે કે અયમાત્મા બ્રહ્મ.

૩ ઋગ્વેદબૃહદારણ્યકોપનિષત્માં મહાવાક્ય છે કે અહં બ્રહ્માસ્મિ.

૪ શ્વેતાશ્વતરોપનિષત્માં વાક્ય છે કે (જ્ઞાત્વા દેવં સર્વં પાશાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃકૌશૈર્જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ) “દૈવ [દિવ્=સ્વપ્રકાશક આત્મા] ને જાણીને, પ્રત્યક્ષઅનુભવ કરીને દુર્વાસના ને સદ્વાસનાદિ સર્વેપાશનો લય થાય છે. અને કલેશનો લય થયા પછી પુનર્જન્મ ને પુનર્મૃત્યુની પણ અત્યંત હાનિ થાય છે. અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૨ મો.

૫ શ્રુતિવાક્યોમાં બ્રહ્મનેજ આનંદરૂપે વર્ણ્યો છે. ગુરુઓ શ્લોક ૪૧મો

૬ શ્રુતિવાક્ય છે કે બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મનો ભવતિ.

અને સહચારી બાવે છે, આમ આત્મજન, ઉદીપન ને સહચારી બાવે શમ પરિપોષિત થાય છે: રૂપદ્રવ્યકાર અને માધુર્યનો ગુણ છે. અગ્નિરાત છે. ૯૪.

અહં બ્રહ્માસ્મીતિ સ્ફુરદમલ્લબોધા યદિ મથે-

ત્પુમાન પુણ્યોદ્રેકા દુષ્પચિતપરાનર્થ વિરતિઃ ।

તદાનીં કાવિધ્યા મૃશમસહમાનોપનિષદં

વિચારં સંસારઃ ક્વચ વિવિધદુઃસ્વૈકવક્ષતિઃ ॥ ૧૩૩ ॥

‘ અહં બ્રહ્માસ્મિ ’ એ અમલ વિલસે બોધ ઉરમાં,

પુરાં પુણ્યે ત્યારે સકલકલુષો હ્રુમેજ થતાં;

અગાધ વ્યાધિનું મૂળ ભવ સમૂળુય ટળતું,

મરન્તી મહામાયા મન મનન વેદાન્તનું થતું.

૩૩

અહં બ્રહ્માસ્મિ (અહં+બ્રહ્મ+અસ્મિ. અહં=હું, બ્રહ્મ=બ્રહ્મ, અસ્મિ=છું.)

હું બ્રહ્મ છું વિલસે—સ્ફૂરે. કલુષો—પાપો. ભવ—સંસાર. મહામાયા
—અવિદ્યા, અજ્ઞાન. મનન—ચિંતવન. વેદાન્ત—ઉપનિષદો.

સંપૂર્ણ પુણ્યે ત્યારે “હું બ્રહ્મરૂપ છું, માત્ર અજ્ઞાને મોહિત થઈ બધા મોક્ષ માની બેઠો છું, ઉપાધિ ત્યજતાં શુદ્ધસ્વરૂપવાન છું ” આવો નિર્મળ બોધ ત્યારે હૃદયમાં સ્ફૂરે છે ત્યારે સકળ પાપોનો કેવળ લોપ થાય છે. વળી સંસાર કે જે અગાધવ્યાધિયોનું મૂળ છે તેપણ સમૂળો ટળી જાય છે એટલુંજ નહિ પણ મહામાયા ૧(અવિદ્યા) કે જે અનાદિ, અસંલગ્ન ને અચ્યુત છે. તેનું પણ શમન થતાં મનમાં વેદાન્ત વિચારોનું ૩(તે બ્રહ્મજ સૌ પ-

૧ અવિદ્યા એજ મહામાયા ને એનુંજ નામ અધ્યાસ. જુઓ શ્લોક ૮૪ ની નિશાનીવાળી ટીકા.

૨ જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય પૃષ્ઠ ૨૨ ૨૩ ‘મુ’. (એવમનાદિરનન્તો । નૈસર્ગિકોઽધ્યાસો) “ આ અધ્યાસ એ રીતે અનાદિને અનન્ત છે ”

૩ જુઓ શ્લોક ૯૨ નું વિવેચન.

હેલું હતું, તેણે જાણ્યું થવાની ઇચ્છા કરી, તે આનંદસ્વરૂપીજ આ સર્વ થયાં. તેનેજ જાણવાથી સર્વ પાશની હાનિ છે. તેજપરાવરનું દર્શન થતાં સર્વ કંઠોનો નાશ થાય છે. તેનેજ જાણવાથી મૃત્યુની પાર જવાય છે. મુક્તિને માટે અન્યરસ્તોજ નથી: આવા આવા ઉપનિષદોના વિચારોનું મન થાય છે. તે પછી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થતાં પચામૃત થવાય છે. કૃતાત્મ્ય કે બ્રહ્મજ્ઞાન સ્ફૂરવાથીજ સસાર અને અવિદ્યાનો નાશ થશે, અન્ય વસ્તુમાં મારવાથી નહિ.

‘આગ્રાધ વ્યાધિનું મૂળભવ’ અત્રે આલંબન છે. ગતકાગનાં ‘પૂર્વં મુણ્ડો.’ તેથી જામૃત થતો બ્રહ્મજ્ઞાનનો નિર્મળગ્રોધ, પાપનિવારણ, મહા-માયાનાશ તે વેદાન્તનું મનન અત્રે ઉદ્દીપનો છે. આથી શમ પરિપોષિત બને છે અને શાન્તરસ રૂપે નિષ્પન્ન થાય છે: શિખરિણી છંદ છે. ૯૫.

હિત્વા વિશ્વાદ્યવસ્થાઃ પ્રકૃતિવિલસિતા જાગ્રદાદ્યૈર્વિશેષૈઃ

સાર્થં ચૈતન્ય ધાતૌ પ્રકૃતિમપિ સમં કાર્યજાતૈરશેષૈઃ ।

જ્ઞાનાનન્દં તુરીયં વિગલિતગુણકં દેશકાલાદ્યતીતં

સ્વાત્માનં વીતનિદ્રઃ સતતમધિકૃતશ્ચિન્તયેદદ્વિતીયમ્ ॥૩૪॥

માયાની કેલિ સ્થૂલાદિ શરીરતણી જે જામૃતાદિ દશા તે,
વિશ્વાદિ સૌ વ્યવસ્થા પ્રકૃતિકૃતિસહુ ચિદ્રધને લીન કીજે;
નિર્લેપી પ્રત્યગાત્મા, મુહુર્દધિભર્યા સમ્યક્જ્ઞાનંદ સ્વાત્મે,
તુર્યામાં લીન થાવું સતત રતિ કરી સૌ મુમુક્ષુજનોએ. ૩૪

૧ જુઓ છાન્દોગ્યોપનિષત. (તદૈક્ષત. बहुस्यां. प्रजायेयेति) “ તેણે જોયું કે હું બહુ થાઉં. ”

૨ જુઓ શ્લોક ૪૨ માનું વેદાન્ત વિવેચન.

૩ જુઓ શ્લોક ૯૪ માની આ નિશાની વાળી ટીકા.

૪ જુઓ મુણ્ડકોપનિષત ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे.
શ્રી દ્વિતીય મુણ્ડકખંડ ૨ કરડિકા, ૮ મી.

૫ શ્રુતિ છે કે (य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति) “ જે આ જાણે તે અમર થાય છે. ” શ્રી શ્વેતાશ્વતર ૨૧. ૪ શ્લોક ૧૭ મે.

૬ મૂળમાં વિલસતા પાદ છે, અશુદ્ધ હોતાં સુધારી આ પાદ સ્વીકાર્યો છે.

કેવિ—લીલા. સ્થૂણદિ—સ્થૂણ, લિંગ ને કારણ એ સર્વે બ્રહ્મદિ—
બ્રહ્મત્ સ્વમ ને સુષુપ્તિ એ ત્રણે. વિશ્વાદિ—વિશ્વ, તૈજસ ને પ્રાણ એ
ત્રણે. નિર્લેપી—ગુણોના લેપ રહિત. મુદ્ગદધિ—આનંદસાગર. સતત
—નિરંતર.

માયાની કેવિ (પ્રકૃતિનો વિજ્ઞાસ) જે આ સ્થૂણ, રુદ્રમ ને કારણ
હેહો; તેની બ્રહ્મત્, સ્વમ ને સુષુપ્તદશાઓ; અને વિશ્વ, તૈજસ્ ને પ્રાણ વ-
ગેરે વિશેષ વિશેષ અવસ્થાઓ છે તે સર્વને—પ્રકૃતિના સકળ કાર્યને—પ્રકૃતિ
સાથેજ ચિદ્ધન (પરબ્રહ્મ) માં લીન કરવાં. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને તેના
વિજ્ઞાસનો પરબ્રહ્મમાં લય કરવો. અને પછી મોક્ષ ઇચ્છનાર સાધન ચતુ-
ષ્ટયસપ્ત અધિકારી જેને નિરંતર રતિ (શ્રદ્ધા) કરી તુર્યાવસ્થામાં પ્રકાશના
નિર્લેપી (ત્રિગુણાતીત) સર્વના અંતરાત્મા પ્રત્યગાત્મા કે જે આનંદનાસાગર
રૂપ, સત્ (દેશ ને કાલના બાધ રહિત) ચિત્ (જ્ઞાનરૂપ) ને આનંદમય
રાત્મસ્વરૂપ છે તેમાં ચિંતનપરાયણ બની તલ્લીન થયું. એથી અવસ્થા-
ના પ્રકાશક પ્રત્યગાત્મામાંજ સમધિ પરાયણ બનવું.

વેદાન્તમાં અદ્વૈતવાદીના મતમાં સ્થૂણ, લિંગ કારણ ને મહા કારણ
એ ચાર હેહો પ્રસિદ્ધ છે. તેની બ્રહ્મત્, સ્વમ સુષુપ્તિ ને તુર્યા ચાર અવ-
સ્થાઓ છે ને અનુક્રમે વિશ્વ, તૈજસ્, પ્રાણ ને પ્રત્યગાત્મા એ ચાર તેના
અભિમાનીઓ છે. તેમાં સ્થૂણહેહની બ્રહ્મત્ અવસ્થાનો અભિમાની વિશ્વ
છે. લિંગહેહની સ્વમાવસ્થાનો અભિમાની તૈજસ્ છે, કારણ હેહની સુષુ-
પ્તિઅવસ્થાનો અભિમાની પ્રાણ છે ને મહાકારણ હેહની તુર્યાવસ્થાનો અ-
ભિમાની પ્રત્યગાત્મા છે. માટે પ્રથમના ત્રણહેહો, તેની ત્રણ અવસ્થા ને
તેના ત્રણ અભિમાનીઓનો ચૈતન્ય (પરમાત્મા) માં લય કરી, મહાકારણ
હેહની તુર્યાવસ્થાના અભિમાની પ્રત્યગાત્માનું મુમુક્ષુએ નિરંતર ધ્યાન કરવું
શ્રુતિયો કહે છે કે (૧આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યામિ
તત્ત્વઃ) “અરે આ આત્મા જેવાયોગ્ય, મનનયોગ્ય ને નિદિધ્યાસન કરવા
યોગ્ય છે.” સ્મૃતિપણ કહે છે કે **एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान्स्यात् कृत-
कृत्यश्च भारत.**) “એ બુદ્ધિને બુદ્ધિમાન થાય છે ને હે અર્જુન! કૃત-

૧ બુદ્ધિ વા જ્ઞાનને બિ આહારોપનિપત્ ચતુર્થ્યહાણ પ મો મન.

કૃત્ય પણ થાય છે. ” એટલે કે તુર્થાચરણમાં રિચત થઇ પ્રત્યગાત્માનું સુમુક્ત્યે નિરંતર ધ્યાન ધનું એ ભાવ છે.

‘સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ’ એવે આલંબન છે. સ્થૂલ, સિંગ ને કારણ દેહ; બ્રહ્મત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્ત દશા; વિશ્વ, તૈજસ ને પ્રાણાદિ અભિમાનીઓ એ સર્વે પ્રકૃતિના વિલાસોનો ને પ્રકૃતિનો પ્રત્યગાત્માનો લય, પ્રત્યગાત્માનું નિર્વે-પીષણું ને માધુર્યપણું ઇ. ઇ. ઉદીપનો છે. આથી શમ પરિપોષિત થાય છે માધુર્યગુણ, ભારતીયુત્તિ ને સ્વધરાવૃત્ત છે. ૪૬.

સંન્યાસો વિહિતસ્ય કેશવપદ્મન્દ્રે વ્યધાય શ્રુતા

વેદાન્તા નિરવચ્ય નિષ્કલપરાનન્દાઃ સુનિષ્ઠાશ્ચિરમ્ ।

સંસારે વધબંધદુઃસ્વબહુલે માયાવિલાસેઽવ્યયં

બ્રહ્માસ્મીતિ વિહસ્ય નાન્યદધુના કર્તવ્યમાસ્તે કચિત્ ॥૩૧॥

માયાના નવલાવિલાસમય આ દુઃખાત્મ મિથ્યા ભવે,

સંન્યાસી અને પ્રેમથી પ્રભુપદે લહેલીન થાતાં બધે;

‘હું’ સર્વત્ર અખંડ નિષ્કલનિબ્બનદામિધ ‘હું’ ‘બ્રહ્મ’ આ,

મીઠું ‘દૈવી’ શ્રુતિનું ગ્લાન કરતાં બાકી ન કાંઈ અહા! ઉપ નિષ્કલ—અવયવરહિત.

આ સંસાર માયાએ ભમાવવા રચેલો પરંતુ લોપ થવાનો ને નવા નવા વિલાસવાળો છે. તેમાં સદાકાળ રહે એવું કાંઈ નથી. વળી તે જન્મ મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, દારિદ્ર્ય ઇ. અતંત દુઃખોથી ભરેલો ને ગાંધર્વનગરી જેવો મિથ્યા છે. ત્યારે તે સંસારમાં મનુષ્યે શું કર્તવ્ય કરવાનું છે? તે બોધતાં કહેછે કે રક્ષામ્ભવાણ્ણ કર્મોત્તો ત્યાગકરી, માયા કલિત સકલ વિશ્વ-લોકને ભૂલી જઈ, પ્રેમે પ્રભુપરાયણ અને તેનાં પદકમલોમાં તલ્લીન થવું. રતેમાંજ મન લગાડવું, તેનાજ ભક્ત થવું, તેનુંજ પૂજન કરવું ને સર્વ

૧ ગુણો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા. કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં ક-
વયો વિદુઃ

૨ ગુણો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા. મન્મના ભવ મદ્ગતો મયાજી માં નમ-
સ્કુરુ ॥ સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ॥

ત્યજ્ય તેનુંજ શરણું ગ્રહણું અને હું અમૃત, એકરસ, નિરવલવી, નિર્મલ-
વંદના નિધિ રૂપ અલસસ્વરૂપીજ છું. મને જે જરા, મૃત્યુ, શોક, પાપ કે
કાંઈ સંસ્કારનો સ્પર્શ થતોજ નથી. આપું દૈવી (ભગવતી) શ્રુતિનું નિરંતર
ચાન કરવું. અશ્વ મનન ને નિદ્રિત્વસન કરવું અને મન, વાણી ને કર્મ
એ ત્રણેના જ્ઞાનની એકતા કરી અહારુપ બનવું. પાણી આ સંસારમાં કાંઈ
કર્તવ્ય બાકી રહેશે નહિ.

‘દુઃખાત્મ મિથ્યાબળ’ અત્રે આલંબન છે. ‘માયાનો વિલાસ,’ પ્રભુપદમાં
લક્ષીનતા’ ને અહાનું ‘નિષ્કલ નિગ્મનંદસ્વરૂપ’ ઉદીપન છે. શ્રુતિજ્ઞાનને દૈવી
કથામાં રતિનો અને ‘આદા’ શબ્દમાં હર્ષનો વ્ય. ભાવ ખૂણે છે. આમ આ-
લંબન ઉદીપન ને સહચારીભાવે શાન્તરસ પોષાય છે. નિરંગરુપકાલંકાર ને
શાર્દૂલવિકીરિતિ છે. ૯૭.

^૧અગ્રેપશ્ચાદધસ્તાદુપરિ ચ પરિત્યે દિષ્ણુ ^૨ચાન્યાસ્વનાદિ:

^૧કૂટસ્થા સંવિદેકા સકલતનુમૃતામન્તરાત્માનિયંત્રી ।

ચસ્થાનન્દસ્વભાવા સ્ફુરતિ મુખધિયઃ પ્રસહં નિષ્પપચ્ચા

જીવિન્મુક્તઃ સ લોકે જયતિ ગતમહામોહવિશ્વપ્રપચ્ચઃ ॥૩૬॥

જેની ચોખ્ખીમતિમાં અહીં તહીં સઘળે બાંધ ને ભીતરે આ,
આનન્દાબ્ધિસ્વરૂપી સકલતનુતેજા અંતરરાત્રી નિયંત્રી,

૧ શ્રુતિ છે કે ય આત્મા અમહતપાપ્મા વિજરો વિમુચ્ચુર્વિશોકઃ

૨ સરખાવો—શ્રીસામવેદીય છાન્દોગ્યોપનિષત સૂક્તમ પ્રખટકનો ૫૪ી-

શ્લો. ખણ્ડઃ સ ણ્વાધસ્તાત્ સ ઉપરિષ્ઠાત્ સ પુરસ્તાત્ સ દક્ષિણતઃ સ
ઉત્તરતઃ સ એવં સર્વમિત્યશ્ચાતોઽહંકારાદેશ એવાહમેવાધસ્તાદહમુપરિષ્ઠાદહં
પશ્ચાદહં પુરસ્તાદહં દક્ષિણતોઽહમુત્તરતોઽહમેવં સર્વમિતિ ॥ ૧ ॥

૩ મૂળમાં ધાન્યાસ્વનાદિઃ ખાટે, પાશુ નિરર્થક હોતાં આ પાઠ સ્વી-
કાર્યો છે.

૪ કૂટસ્થતા માટે ભગવાન શંકરાચાર્યે શંકરભાષ્ય ગીતામાં આ પ્રમાણે
સમાવેશ્યું છે. “દશ્યમાનગુણમન્તરોપવસ્તુકૂટકૂટરૂપં વૂટસાસ્થ્યમિત્યાદૈઃ

માયાથી મુક્તસાક્ષી, અજઅમર પરબ્રહ્મની જ્યોતિ મૂર્તિ
સૌ કાળે વિસ્ફુરતી જયજય જગમાં તે જીવ-મુક્ત વૃત્તિ. ૩૬

નિયંતા—નિયમમાં રાખનાર.

અભિનિષ્ઠી—અક્ષરક્રમ નિષ્ઠાવળો.

જે આણુસની શુદ્ધ મનિમાં આદી ને તહીં, બહાર ને અંદર (નીચે ને ઉપર, સર્વસ્થળે ને સર્વદિગન્તોમાં) આનન્દનોજ સાગર હોય એવા આનાંદ સમૂહ સ્વરૂપવાળા, સકળશરીર ધારીઓના અંતરાત્મા, સર્વનિયંતા, માયાથી નિર્લેપ, અનરન્માને અમર, એક અદ્વિતીયપરબ્રહ્મની શુદ્ધરહિતકૃતુદય વ્યવસ્થા-માન જ્યોતિર્મૂર્તિ સર્વકાળે-પ્રત્યેક દિવસે, પ્રત્યેક ઘડીએ, પ્રત્યેકપળે ને પ્રત્યેક નિમિષોન્મિષે નિરંતર સ્ફુરતી હોય તે સદ્બ્રહ્મ, ધન્યબાગી બ્રહ્મનિહજનનો તાપે સદાજયજયકારજાહેર છે. તે આત્મજ્ઞાની સદા જીવ-મુક્તજાહેર એ બાક.

શ્રુતિયો પણ જીવ-મુક્તનું લક્ષણ ગાતાં કહેછે કે મિથ્યતે હૃદયગ્ર-
ન્થિચ્છિન્નતે સર્વસંશયઃ] “જેની હૃદયગ્રંથીનો ભેદ થઇ સર્વ સંશયો
છેદાયછે.” એટલે કે હૃદનામ અંતઃકરણ તેમાં ‘અય’ નામ જે આત્મા તેનો
‘ પરસ્પર અધ્યાસ-સત્ ને અસત્ વસ્તુનો અવિષેક હોતાંજે અહંકારરૂપે
બાસેછે તે બ્રાન્તિ—જે અવિધા જન્મિતાછે; એ અવિધાની નિરૂત્તિ થતાં અ-
ધ્યાસનોનાશ થાયછે. ને તેમ થતાં તજ્જનિત રાગદ્રેષ, ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિને
પ્રવૃત્તિ માત્રના નિમિત્તરૂપ સ્વસ્વરૂપ વિષેના સંશયોની અત્યન્તનિવૃત્તિ થઇ
આખંડ નિમ્નનંદસ્ફૂરી સદાજીવનમુક્ત થાયછે. અન્યશ્રુતિયો પણ કહેછે કે
[સચધુરચધુરિવ સકર્ણોઽકર્ણો ઇવ સમના અમના ઇવ સમાણોઽ
પ્રાણઇવ] “ તે આંખ, કાન પ્રાણને મનવાળો છતાં આંખ, કાન પ્રાણને
મનરહિતજ હોય એમ નિષ્ક્રિયપણે વર્તેછે. વળી [સુયુક્તવજ્જાગ્રતિ યો

કૂટશદ્ધઃ પ્રસિદ્ધો લોકે, તથાચાન્નિદ્યાગ્નેકસંસારસ્વીજયન્તર્દૌર્ભવન્માયાભ્યા
કૃતાદિશદ્ધવાધ્યતયા “ માયાંતુપ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનંતુ મહેશ્વરમ્ ” ‘ મમ
માયા દુરત્યયા ’ इत्यादौ प्रसिद्धं यत्कूटं तस्मिन्कूटेस्थितं कूटस्थंतदध्यक्ष-
तयाऽथवा राशिरिवस्थितं कूटस्थम् ”

૧ જુઓ શ્લોક ૮૬ નું વિવેચન.

ન પડયતિ દ્વયઋપદ્યક્ષાપિ ચા દ્વયત્વતઃ । તથાપિ કૂર્વક્ષાપિ નિ-
ષ્ક્રિયશ્ચ યઃ સ આત્મવિશ્વીન્ય ઇતીહનિશ્ચયઃ] “ જ્યોત્સ્નામાં પશુ
સુપુપવતરશ્ચી જે દેવ જોતો નથી કદિદેવ જુએ તોપણ અદેવપેઠે ખેં છે,
તે પ્રારબ્ધધાને કાર્યકરતાં છતાં પણ નિષ્ક્રિયપેઠે વર્તે છે તે આત્મજ્ઞાનીને
અભનિષ્ટ જાણવો. ” વળી અન્યસ્થએ લખેલ છે કે [જીવન્મુક્તો નામ
સ્વસ્વરૂપાલ્લખે બ્રહ્મણી સાક્ષાત્કૃતેમતિ અજ્ઞાતતત્કાર્યસાંચ-
તકર્મસંશયવિપર્યયાદીનાપાપિ આધિનત્વાદાસ્તિજ્ઞવન્ધરહિતો બ્ર-
હ્મનિષ્ઠઃ] “ સ્વસ્વરૂપ અભનો આજે સાક્ષાત્કાર કરતાં જેનાં જ્ઞાન ને
અજ્ઞાન (સચિત પ્રાપ્ત) ક્રમેનો, સંશયોનો ને અભનો નાશ થવાથી જે
સર્વઅંધથી મુક્તથયેલો છે તે અભનિષ્ટનું નામ જીવન્મુક્ત છે. ”

અત્ર ‘પરબ્રહ્મ’ આલંબન છે. તેમનું ‘સર્વમય,’ ‘સર્વસાક્ષી’ ‘અજ’
‘અમર’ ને ‘માયામુક્ત જ્યોતિસ્વરૂપ’ ઉદીપન છે. રતિનો સહચારી બાવપણ
ખૂલેલો છે. ‘સુકર્મ’ અભનિષ્ટ’ રતિનું આલંબન છે. તેની ચોખ્ખીમતિ સદા
ધ્યાન પરાયણતા, અને અદ્વૈતપૂરણા ઉદીપનો છે. એથી શમ પરિરોપિત થાય છે.
અગ્નિરાતૃત છે. ૯૮

તે ધન્યા ભુવને સુશિક્ષિતપરબ્રહ્માત્મવિદ્યા જનત

લોકાનામનુરંજકા હરિકથાપીયૂષપાનપ્રિયાઃ ।

યેષાં નાકતરંગિણીતટશિલાવદ્ધાસનાનાં સતાં

પ્રાણા યાન્તિ લયં સુષ્તેન મનસા શ્રીરંગચિન્તામૃતમ્ ॥૧૭૥

લોકોનાં દિલ પ્રેમથી પ્રભુકથાપીયૂષથી રંજતા,

મંદાકિન્નિ તીરે શિલાસન કરી જે જ્ઞાનિયો રાજત્ત;

માધુરીભરી માધુર્ની મુરતમાં મોઢે ભરેલા મને,

જેના પ્રાણ સમાધિમાં લીન અને તે ધન્યભાગી જગે. ૭૭

૧ ચોક્ક નામનો પાશ્વિમાત્મવિદ્વાન જીવન્મુક્તનું આત્મલક્ષણ આપે છે; “નિ-
પુણસાધુ-પુનર્જન્મથી મુક્ત, શરીરેશ્વર-ત, ગુણ અને નિર્ગુણથી અસ્પર્શિત,
પાપરહિત, તેમજ કાર્યપણ વસ્તુકરે યાતો વક્ષરે તોપણ ઇન્દ્રિયરહિત કહેવાય છે.”

પ્રીયુષ—અમૃત. માધુ—માધવ. (પરમાત્મા) મોદે—આનંદે.
સોકેલા દિલ, પ્રભુકથાપ અમૃતનું પ્રેમે પાન કરાવી રંજન કરનારા,
મંદાકિની તીરમાં શિકાનું આસન કરી શ્લેષનારાને પરશ્વક્તો અપરોક્ષ
અનુભવ મેળવનારા જ્ઞાની જ્ઞાનો કે જ્ઞેઓના પ્રાણો માધુર્ય ભરેલી માધવ
ની મૂર્તિમાં—પરશ્વક્તના આખંડાનંદમાં આનંદિત મને તદ્દલીન થઇ રહેછે
તે આ જગતમાં ધન્યમાણી (કૃતકૃત્ય) છે.

મરણકાળે જ્ઞાનાનંદનો અભેદ અનુભવતાં મૃત્યુપછી તેજ જ્ઞાનાનંદ
નું અચર્ય અલૌકિક સ્થાન કે “જ્યાં જાજવડ્યમાન સૂર્યપણુ પોતાની પ્રભા
પ્રસારી શકતો નથી; જ્યાં શશિતરક વૃદ્ધો ને વિવુત્ત પણુ કિરણ કલિયો પિન
ખેરી શકતાં નથી. અને વન્દિતો કરા લેખામાંજ નથી ” એવા દુર્લભ
સ્થાનને પામી વ્યાસ ભગવાન કહેછે તેવી **અઘાઘાતિ** ને—સંસારમાં
પુનઃસંભવ થાય નહિ એવી ચિરસ્થાયી જ્ઞાનસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે તા-
ત્પર્ય કે મરણકાળે પ્રભુપરાયણ થવાય તો સદ્ગતિ પમાય છે. ભગવાન
શ્રી કૃષ્ણપણુ એમવ બોલે છે (**યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યન્તે
ક્લેશૃર્ તં તમેવેતિ કૌતેય સદા તદ્ભાવ ભાવિતઃ**) “ હે અર્જુન !
જે જે ભાવનાનું સ્મરણ કરતાં અંત સમયે શરીર ત્યજ્યા છે તેજ
ભાવના પછીના સમયમાં જ્ઞાનના બાંધનારને આવી મળે છે ” શ્રુતિ
પણુ ગાય છે કે (**તં યથાયથોપાસતે તદેવ યચ્ચિત્**) “ તે જેની જેની
ઉપાસના કરેછે તદ્દૃષ્ટ થાય છે ” માટે સદાકાળ અને વિશેષતઃ મરણો-
તરકાળે તો સદ્ભાવનામાંજ સ્થિતતા કરવી શ્રેયસ્કર છે.

અજે જ્ઞાતી જ્ઞેઓ આજ્ઞાન છે. પ્રભુકથામૃત, પવિત્ર મંદાકિનીતીર.
માધુર્યભરેલી માધવની મૂર્તિમાં તદ્દલીનતા, ચિત્તનો આનંદનેસ્વસ્થ ચિત્તે જીવન
વિરામ એ ઉદાપત્તે છે. વળી પ્રભુકથાને ‘ પ્રીયુષ ’ કથવામાં રતિ, ત્રીજા પદમાં
માધવ મૂર્તિના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતાં વ્યાપતો હર્ષ ને છેલ્લા પદમાં ર-
હેલો અસ્ત્રામ એ સદાશરી બોલે છે. તે શમને ખેત્રે છે. પ્રભુકથાને
‘ પ્રીયુષ ’ કથવામાં રૂપકાવકાર પણ છે. વૃત્તનું પ્રાસ ને યમકાદિ શબ્દાજો-

૧ જુઓ. જ્ઞાનસૂત્ર ૪, પાદ ૪. સૂત્ર ૨૨ મું.

૨ જુઓ. ભજવદ્ગીતા અધ્યાય ૮ શ્લોક ૭૭.

કારોપણ છે. માધુર્ય ઝુઝુ, આરતીરત્તિ ને શાર્દૂલચિહ્નિત છંદ છે. ૯૯

શિવ શિવ મહામુનિસ્થાને સતાં વિદુષામપિ
મકુનિચણા ધાત્રા મૃદ્ધાઃ સ્ત્રિયો હરિણીદસઃ ।
વિજહતિ ધનં પ્રાણૈઃ સાકં યતસ્તદવાસયે

જગતિ મનુજા રામાકૃદાસ્તદેકપરાયણાઃ ॥ ૧૮ ॥

શિવ શિવ! મહા જ્ઞાનીધ્યાનીયને બ્રમ કારિણી,
સહજચણા વામા વિદુષુખી વિદિએ રચી;
ધન છવન સૌ ત્યાગી સ્યામાની આશ કરી ઉરે
જન જગતમાં મોહ પત્નીપરાયણુ થૈ' મરે!!

૩૮

શિવ શિવ!—ખેદસૂચક ઉદ્ગારો. ધ્યાનીયને—ધ્યાનીઓને પણ. સહજચ-
ણા—સ્વભાવથીજ ચંચળ. વામા—ઓ. વિદુષુખી—ચંદ્રવદની. પત્ની-
પરાયણુ—સ્ત્રી એજ જેવું આશ્રયસ્થાન છે એવા.

અરર! મહાખેદનો વિષય છે કે મહાજ્ઞાનવાળા અને ધ્યાનધરનારા
વિશ્વામિત્ર પરાશરાદિ મહાત્માઓને પણ બ્રમ—મહામેષહ—કપાળવનારી ને
સ્વભાવથીજ ચંચળચિત્તવાળી સ્ત્રીઓ સદિમાં બ્રહ્માએ બનાવી છે. જેથી
જગતમાં માણસો મોહ (ભોગલાલસાની ઘેલાઈએ) પત્નીપરાયણુ બની,
સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ એજ છંદગીનું સાર્થક અને સકળ પુરુષાર્થની સીમા
છે એમ સમજી, કેવળસ્થૂળ ઇન્દ્રિય જન્યસુખનેજ અધીન થઈ, સ્યામાની
આશાએ ધન અને છવન સર્વે ત્યાગી ખુવાર થઈ મરે છે. એ કેવું શા-
ચનીય છે!

અત્રે શમને પોષનાર નિર્વેદનામે વ્ય. આવ સંપૂર્ણ ખીરેલો છે,
'વિધિ' વિરચિત 'વામા' તેવું આલંબન છે. 'જ્ઞાની' તથા 'ધ્યાની' ને
પણ તેથી થતી બ્રાન્તિ તેની આસ્રાએ 'ધન' અને અમૂલ્ય 'છવન'
ત્યજવારૂપ પરચતા અને મુગ્ધતા તેને પોષનાર સંચારી ભાવો છે. ત્રીજા-
માં વિદાઃ અને ચોથામાં અજ્ઞાનિના ભાવો સ્ફૂરેલા છે. આમ પોષાતો
નિર્વેદ. 'શિવશિવ' શબ્દે વ્યક્ત બને છે. 'સહજચણા' શબ્દમાં સ્ત્રી
ખુણોનું અસ્યાખીપણું, 'વામા' શબ્દમાં મોહપ્રાપ્તિનું વિરોધીપણું અને

‘શ્યામા’ શબ્દમાં મનમલીનપણું કથવાનો આશય છે. હરિણીકંદ છે. ૩.

હરતિ વપુષઃ કાન્તિ પુંમઃ કરોતિ, 'બલક્ષતિ
જનયતિ ભૃશં-ભ્રાંતિ નારી સુત્વાય નિષેવિતા ।

વિરતિવિરસા ભુક્તા યસ્માત્તતો ન વિવેકિભિ

વિપયવિમુક્તૈઃ સેવ્યા, માયાસમાશ્રિતવિગ્રહા । ૩૯ ॥

સુખ સમજીને સેવી શ્યામા અરે બલહારિણી,
હરતી વપુની કાન્તિ, માયા શરીર શુ ધારિણી;
સુરત શમતાં ભુડી, કડી, બ્રહ્મ ભટકાયતી,
નહિ નહિ કદિ સેવા તેને વિરાગી મહાભતિ

૩૯

માયા—કપટ. સુરત—કામકીડા.

સુખ ઇ. સુખકારી થશે એમ સમજીને શ્યામા સેવી, પરંતુ જળાયું છે કે તે બલનો નાશકરનારી કાયાની કાન્તિ હરનારી, અવિચાર સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ધારી હોય એવી, સુરતાવસાને અવિય લાગતી અને બ્રાન્તિમાં ભટકાયનારી છે. તેથી હે વિવેકા, વિરાગીજનો! તમે તેને કદિ સેવશો નહિ. નારી નરકનું દ્વાર છે માટે મુમુક્ષુએ તેના ત્યાગ કરવો એ ભાવ છે.

અનુકૂળકૂળદાતા ધારી સેવેલી સ્ત્રી પ્રતિકૂળકૂળદાતા થતાં ઉપજેલો નિવેંદ ‘અરે’ શબ્દે સ્પષ્ટ થાય છે. ‘શ્યામા’ તેનું આલંબન છે બલક્ષયકરવાના, કાયા કાન્તિ હરવાના, માયિકપશુના, સુરતાવસાને વિરસતાના ને દુષ્ટતાના દુર્ગુણો ઉદ્દીપન છે. તરત તજવાની ક્રિયારૂપ અનુભાવ છે. આમ વિભાવ ને અનુભાવે પોષાનો નિવેંદ શમને પોષી સુંદરશાન્તરસ જામે છે. મનમલીનતા સૂચવવા વાપરેલો ‘શ્યામા’ શબ્દ સાબિતપ્રાય હોતાં પરિકરાવકાર છે. વળી પ્રથમપદમાં અનુકૂળ કૂળ ઇચ્છી કરેલા કાર્યમાં, ઉલટું કૂળઉપજનું હોવાથી

૧ મૂળમાં બલક્ષિતિ પાઠ છે, પણ ક્ષિતિનો અર્થ ‘ભૂમિ’ થાય છે: ‘નાશ’

થતો નથી તેથી બલક્ષિતિ પાઠ સીકાર્યો છે.

૨ વિપયવિરસૈઃ પાઠ મૂળમાં છે પણ ‘અનવીકૃત’ હોય અટકાવવા વિ-
પયવિમુક્તૈઃ પાઠ લીધો છે.

પ્રતિફળાવંકાર પણ છે. હરિણીછંદ છે.

‘કમલવદના પીનોતુંગં ઘટાકૃતિ વિષ્ણતી
સ્તનયુગમિયં તન્વી શ્યામા વિશાલદ્વગંચલા ।

વિશદ્દશના મધ્યેક્ષામા વૃથેતિ જનાઃ શ્રમં
વિદધતિ મુધારાગાદુર્ચ્ચરનીદશવર્ણને ॥ ૪૦ ॥

નવલઘટશાં ઉચાં પીન સ્તનદ્વય ધારિણી,
ધવલદશની, તન્વી, શ્યામા, વિશાળસુલોચની,
કમળવદની એવાં ઉચાં મદ વદી વર્ણને।

અવતર વૃથા ગાળી મિથ્યા શ્રમિત બને જનો. ૪૦

નવલ—નવીન.

દ્વય—એ.

દશની—દંતવાળી

નવલ ઇ. કામીજનો સ્ત્રીની મોહમદિરામાં ઘેરા બની આ કામિની
નવીન ધરા સરખાં મોઢાં ને કાણુ કુચવાળી છે. ધવલદંતવાળી, કામલાંગી
અને શ્યામા (શીતે સુખોષ્ણસર્વાંગી ગ્રીષ્મે યા સુખશીતલા તપ્ત-
કાંચનવર્ણાભા સા સ્ત્રી શ્યામેતિ કથયતે. શિયાળામાં સુખદાઇ સર્વ
ઉષ્ણઅંગવાળી, ઉન્હાળામાં સુખદશીતળ સ્પર્શવાળી ને તપેલા સુવર્ણરંગી
અંગવાળી સ્ત્રી હોય તેવું નામ શ્યામા) છે. વિશાળ સુંદર લોચનવાળીછે

૧ પૂર્વમેધમાં તન્વી શ્યામા શિખરિદશના પક્કવિમ્બાધરોષ્ટિ । મધ્યે ક્ષામા
ચક્રિતહરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનાભિઃ॥ શ્રોણીભારાદલસગમના સ્તોકનપ્રા સ્ત-
નામ્યાં । યા તત્ર સ્યાત્યુચતિ વિષયે સ્મૃટિરાદ્યેવ ધાતુઃ ॥ આ શ્લોકછે.
તેમાંના સપ્તોજ ઉપરના શ્લોકમાં ઉપહાસ કરવા મહાકવિભર્તૃહરિએ લીધેલા
હોય એમ જણાયછે વળી આ શ્લોક સાથે સ્તનો માંસપ્રસ્તી કનકકલ-
શાલિયુગમિતૌ મુલં શ્લેષમાગારં તદપિ ચ શશાકેન તુલિતમ્ ॥ સ્વપ્નનૂત્ર
ક્લિન્નં કરિવરકરસ્પર્ધિ જઘનં મુહુર્નિન્ધ્યં સ્ત્વં કાવિવરવિશેષૈર્ગૃહ કૃતં ॥
આ શ્લોક સરખાવો.

ને કમળજેષા વદનવાળી છે. આવાં જૂઠાં જૂઠાં ને કંચાં કંચાં (અતિશયોક્તિ ભરેલાં) અસમાનતાવાળાં વર્ણનો કરી કરી, જીવનરૂપ થયા ગુમાવી મિથ્યા શ્રમિત બનેછે. કામીજનો કાર્યકાર્યનો કે ચોગ્યાચોગ્યનો વિચાર કરી શકતા નથી એ બાવજે.

અત્રે અંગાંગીભાવેની-શમતા અંગી નિવેદની ને નિવેદના અંગી અસૂચાની અદ્ભુત ખીલવટ છે, અસૂચાતું આલંબન હૃદય કવિયો અને કહીપત વિપ્રયજે. તેમણે કરેલાં ‘તન્તી’ ‘શ્યામા’ ઇ. અતિશયોક્તિવાળાં વર્ણનો અનુભવેછે. આથી જન્મતો વ્ય. ભાવ તેમના શ્રમ અને જીવને ‘મિથ્યા’ કથનાથી પ્રતીત થાયછે. વળી આ અંગીમૃત અસૂચાથી નિવેદ પણ ખૂલેછે ‘શ્યામા’ તેનું આલંબનજે. સ્તનો ‘માંસચન્દ્રી’જે, ‘નવજવટ’ નથી. દન્ત હાડકાના કકડાછે પણ શુચિ નથી; આવા અવ્યક્ત સૂરતા વિચારો કહીપતજે આમ આલંબન કહીપત અને સહકારીભાવે પોષાતો નિવેદ શમને પોષી શાન્તરસરૂપ પ્રકટાવેછે. પ્રથમતા પદમાં ઉપમા અને ત્રીજા પદમાં રૂપકાલંકાર છે. હરિવૃદ્ધિત છે.

યથેતા મદનેષતો મૃગદશથેતઃકુરંગારયો

‘ધીરાણામપિ નો ભવેયુરવલાઃ સંસારમાયાપુરે ।

કો નામામૃતસાગરે ન રમતે ધીરસ્તદા નિર્મલે

પૂર્ણાનન્દમહોર્મિરમ્યનિકરે રાગાદિનક્રોજ્જિતે ॥૪૧॥

આ માયા નગરીમહી મનમૃગો હાલ્યાયના ભેદવા,

કાન્તા કામશરો ન હોત કદિ તો આહા ! ભલા નિર્મળા !

પુર્ણાનન્દતરંગ મુદ્દર પુર્યા આત્માસુધાસાગરે

હહેમાં હીન બને ન કોણુ ? મગરો લોભાદિ જ્યાં નાવસે !!૪૨

કામશરો—કામખાણો.

હહેમાં—ધ્યાનમાં

આ ઇ. માયારૂપીનગરીમાં હાલ્યાજનોનાં મનરૂપી હરણોને હણવામાટે કાન્તા રૂપી કામખાણો ન હોત તો લોભાદિ (આદિશબ્દે ભોહ, મદ, કામેચ્છા વિગેરે

૧ સરખાવો શૂંગરશતક શ્લોક ૧૧ મો. “કઃકુર્વતિ શિરઃ પ્રણામ-મલ્લિનં મ્જાનં મનસીજિતો યદ્વિતસ્તકુરંગશયનપના ન સ્યુઃસ્મરાસ્ત્વં સ્ત્રિયઃ”

સમગ્રતા) મગરો જ્યાં કદિ વસતા નથી એવા સુંદર નિર્મળ અને પૂર્ણિમા-
નંદતરંગોએ ભરેલા આત્મારૂપી જાતામૃતના સાગરની હલેમાં લીન કાણ ન
બનત ? સર્વે લીન બનતજ. આ જગતમાં રૂપવતી કાન્તાંઓજ સર્વેજનોને
પાંધનું કારણછે. તે બે નહોત તો સર્વેજનો અભ્યાનંદનો સ્વાદ અનુભવજ
એ બાવછે.

અહીં શમને પોષનતર અભિવર રતિનો ભાવ સ્પષ્ટછે. આત્મા તેનું
આલંબનછે. સુંદરપણું, પૂર્ણાનંદતરંગીપણું, સુધાસાગરપણું ને અપાધિતપણું
ઉદ્દીપનોછે. આમ રતિનો વ્યભાવ પોષાયેલો છે. વળી ‘ ન હોત કદિ તો’
અહીં વિતર્કનો, ‘આહા!’ શબ્દે હર્ષનો અને ‘હલેમાં લીન બને ન કાણ?’
અહીં આત્મસુક્યનો ભાવ ચળકેછે. આમ રતિ વિતર્ક, હર્ષ ને આત્મસુક્યના
સહકારીભાવોથી પોષાતો શમ, અભ્યાનંદસમ્મ આનંદનું આસ્વાદન કરાવેજ.
એકદેશીસાંગરૂપકાલકાર ને શાર્દૂલવિકીરિત છંદછે. ૬

—*—

‘બાલેયં બાલભાવં ત્યજતિ ન મુદતી યત્કદાસૈર્વિશાલૈ-

રસાન્વિભ્રામયન્તી લસદધરદલક્ષિત્ત્વચૂતપ્રવાલા’ ।

નેતું વાચ્છત્યકામાન્ સ્વસદનમધુના ક્રીડિતું દત્તચિત્તાન્

પુષ્પત્રીલોત્પલાભે મુરજિતિ કમલાવલ્લભે મોપલીલે ॥૪૨॥

લક્ષ્મીલાલા, ખીલેલાનીંલ કમલસભા ગોપિકા વદલભે રે,

હલેમાં હું લીન; તુંને અથ્થ હથ્થ ન જતાં આલિકા મુઘ્ધભાવે?

૧ સરખાવો વૈ. શ. ૬૪ મે. બાલે લીલામુકૂલિતમમી મન્યરા દાષ્ટિ-
પાતાઃ કિં ક્ષિપ્યન્તે વિરમવિરમ વ્યર્થ એષ શ્રમસ્તે । સમ્પ્રત્યયે વયમુપરતં
બાલ્યમાસ્થા વનાન્તે ક્ષીણો મોહસ્તૃણમિવ જગજ્જાલમાલોક્યામઃ ॥ ૫૧ ॥

તેજ શતદ્રવો ૬૫ મે. હયં બાલ્ય માં પ્રત્યનવરતમિન્દિવરદલ પ્રમાચોરં
ચક્ષુઃ ક્ષિપતિ કિમભિપ્રેતમનપા ।

૨ લસદધરદલાક્ષિત્ત્વચૂતપ્રવાલા પાઠ મૂળમાં છે. પણ તે અસંગતિ
વળે છેવાથી આ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

ઓષ્ઠા આમ્રપ્રવાલોર્થી અરૂણ અતિ તે સ્ફૂરવી સ્ફૂરવીને

ઝીણા ફેકે કટાક્ષો મુજબન ભમવી ભોગ ચાહે ચિતે તે !!

લક્ષ્મીલાસા—રમાકાન્ત, વિખ્લુ.

આમ્રપ્રવાલો—આંખાની કુંપજો.

અરૂણ—રાત્રી.

વસ્ત્રજા—વહાસા.

રમાકાન્ત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે જે વિક્રમેલા નીલકમલસમી ધનશ્યામ કાન્તિવાળા અને વ્રજવધૂતા વહાસા છે, તેમની હલેમાં હું લીન બની સં-સારનાં ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોર્થી કેવળ વીતરાગી થયેલો છું. છતાં આ બા-સિકા (પોતાની સ્ત્રી) મહને હજી ત્યજી ન જતાં મુગ્ધભાવે પોતાનાં આંખાની કુંપજોર્થી પણ વિશેષલાસવાળાં અધરેષ્ટા સ્ફૂરવીને તથા મહારા તરફ ઝીણા નયન કટાક્ષો ફેંકીને મહારું મન ભમવી મહને પાછો પોતાને ઘેર લઈ જવાને અને મહારી સંગે ભોગ વિલાસ માણવાને ચિત્તમાં ચાહે છે. અહો તેની કેવી બાંધિશતા છે. હું હવે ફરી વિષય હુમ્મલ થવાનો નથીજ એ જાણ છે.

વિષયવાસનાર્થી વિરક્ત થયેલા મહારાજ ભર્તૃહરિનું પોતાની પત્નીને ઉદ્દેશીને આ બોલવું છે જેથી ‘બાસા’ શબ્દ સહેતુક છે. ભર્તૃહરિ નિર્વેગનટકકાર હરિહરોપાધ્યાય પણ પોતાના નાટકમાં વિરક્ત નૃપ પસે આવેજ ‘બાસા’ શબ્દ વપરાય છે. જે આ ઉપરથી સૂચિત હશે. એમ સંપાદક માને છે.

આ શ્લોકમાં કવિરાજે પોતાની રસ સામગ્રીનું અદ્ભુત સામર્થ્ય દર્શાવ્યું છે. ઉત્તરાર્ધમાં નાયક નાયિકા આલંબન છે. અનેનો મેળાપ; નાયિકા ના આમ્રપ્રલય સરખા અધરોની સુંદરતા વિગેરે ઉદીપનો છે. અધરકંપ, કટાક્ષવિક્ષેપ ઇ. અનુભવો નાયિકાનો હૃદયગત રતિ ભાવ સ્પષ્ટ કરે છે. આર્થી શૃંગારરસ જનમતા જન્ય છે પણ ત્યાં તો કવીશ્વર રસનો રસાભાસ બનાવી દે છે નાયિકાની સુંદરતા તરફ વહેવા જતા રતિના

૧ જુઓ અંક ૫ મો શ્લોક ૧૩ મો. “મયં વાલ્ય હાલાહલ બહલમાર્ગીકમધુરા.”

૨ જ્યાં નાયક નાયિકાની પરસ્પર પ્રીતિ ન હોય ત્યાં રસાભાસ કહેવાય. (જુઓ સા. દ. કારિકા ૨૪૮ મી.) રતૌ તથાન્નુભયાનિષ્ટાયામ્.

ભાવને પ્રયત્ન વિરોધી વાત્સલ્ય ભાવે—“ બાલિકા મુગ્ધભાવે ” (આપુત્રા મૂર્ખતાએ) આ શબ્દે જન્યતા થતા ભાવે—રોકી દે છે ને પછી તેજ રતિ ભાવને સુંદર બગવાન વિષ્ણુ તરફ વાળે છે. તેમની ખીલેલા નીલ-કમળ સમી સુંદરતા ને ‘ ગોપીવલ્લભે ’ સૂચિત થતી પ્રેમાધીનતા ઉદ્દીપન-છે. ‘ રે ’ અવ્યય ઔત્સુક્ય સૂચવે છે. ને આમ આલંબન, ઉદ્દીપન ને સહકારી ભાવે પોષાતો રતિ શમ સ્થાયી ભાવનું શાન્તરસરૂપ બનાવે છે. કાન્યમાં સર્વત્ર માધુર્યનો ગુણ ને ભારતી વૃત્તિ છે. પ્રથમપદમાં ઉપમા-લંકાર ને ત્રીજામાં ઉપમેયથી ઉપમાનનું આધિક્ય વર્ણવતાં વ્યતિરેકાલંકાર છે. સ્વપ્નરાજીત છે. ૭

जनयति मुतं कञ्चिन्नारी सती कुलभूषणं

निरुपमगुणैः पुण्यात्मानं जगत्परिपालनम् ।

कथमपि न सा निन्द्या वन्द्या भवेन्महतां यतः

‘सुरसरिदिव ख्याता लोके पवित्रित भूमला ॥ ४३ ॥

‘સુરસરિ—સુર=દેવ+સરિ=નદી. દેવલોકમાંથી અહીં આવનારી નદી. આ સુરસરિ સંબંધી એવી આપ્ત્યાધિકા છે કે “અઠવર્તી સગરરાગ્નએ અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો. તેમાં વિધ્નાયે ઇન્દે તેનો યજ્ઞીયઅશ્વ હરી જઈ કપિલમુનિના અશ્રમમાં બાંધ્યો. સગરે પોતાના સાઠ હજાર પુત્રોને અશ્વ શોધવા મોકલ્યા. તેમણે સ્વર્ગ ને મૃત્યુલોકમાં શોધ કરી એટલુંજ નહિ પણ પાતાળમાં ગયો હશે એવી શંકાથી જૂમિ પણ ખોદી નાંખી. એ ખોદાણમાં જળ બરાબું તે સગરાત્મજેના નામથી સાગર કહેવાય છે. સગરપુત્રોનો આ પ્રયત્ન પણ ફળીભૂત ન થયો. છેલ્લે ધ્યાનનિમગ્ન થયેલા કપિલમુનિ પાસે તેમણે અશ્વ દીડો. વ્યથ થએલા સગરસુતોએ મુનિને ચોર ધારી હણવા વિચાર કર્યો પણ તેટલામાં તે મુનિના ક્રોધભરિત દૃષ્ટિપાતેજ તેઓ બળા ખાખ થઇ ગયા. અસમંજસનો પુત્ર અશુમાન ને તેનો પુત્ર દક્ષીપ થયો તે બંનેએ પિતરોના ઉદ્ધાર માટે ગંગાજીને આ લોકમાં લાવવા ધણી કાળસુધી તપશ્ચર્યા કરી પણ મિથ્યા; તપ તપતાં તપાંગ શરીરો પડી ગયાં, છતાં ગંગાજી પ્રસન્ન થયાં નહિ ને પિતરોનો ઉદ્ધાર પણ થયો નહિ.

તળ વિતળ ને પાતાળોનાં બધાં તળ પાવની,
સુરસરિ સમી દેવી! 'સૌ' વંદનીય તમે નકી;
નમું નમું સતી નારી! આપે જણ્યા કુળદીપકો,

અગણિત ગુણી પુણ્યલોકો ભૂમિ પ્રાંતપાલકો. ૪૩

તળવિતળ—સાત પાતાળના નામ. સુરસરિ—ગંગાજી. વંદનીય—પૂજ્ય.
પ્રાંતપાલકો—પાલનકરનાર

ઉપરના શ્લોકોમાં સામાન્યપણે સ્ત્રીજાતિનું સ્વાભાવિક કૃત્રિવપણું અને બળવ્યંધનપણું કહી હવે આ શ્લોકમાં સાધ્વી સ્ત્રીઓની સ્તુતિ કરી તેનો પરિહાર કરે છે.

તળ, વિતળ, અતળ, સુતળ, તળાવળ, મહાતળ ને પાતાળ છતાંદિ સર્વે લોકોને પવિત્ર કરનારી, ભગવતી ભાગીરથી જેની હું દેવિએ! તમેતો સર્વેને સદા વંદનીયજ છો. અને તેથી તમને તો હું વારંવાર નમન કરુંછું. કારણકે આપે અગણિત ગુણગાળા, પ્રાતઃક્રમમાં સ્મરણ કરતાં પણુ પવિત્ર થયાય એવા અને ભૂમિનું રક્ષણ કરનારા, મહાત્મા ભીષ્મપિતામહ. જેના કુળદીપકોને જન્મ આપેલો છે. અને તેથી તમે તો સદાસર્વદા વંદવા યોગ્યજ છો. સ્ત્રીજાતિની નિન્દા કરુંછું તેમાં હું આપની ગણના કરતો નથી.

હેલે દિલીપના પુત્ર ભગીરથ થયા તેમણે ભુવનપાવતીભગવતી સ્વર્ગગંગાને અને પછી રુદ્રને પ્રસન્ન કર્યા. રુદ્રને એઠલામાટે કે ગંગાજીનો પ્રયત્નપ્રવાહ ભૂમિ ઉપર કોઈ સમર્થ ન હોય તો ને સ્વર્ગથી નીચે પડતાં ભૂતલનેભેદી રસાતલમાં આદ્યો જાય. પછી સર્વલોકહિતાર્થી સદાશિવે પોતાના જટામંડળમાં ગંગાજીના પ્રયત્નપ્રવાહને ધારણ કર્યો. ને ત્યાંની ભગીરથરાગ્નના વાયુવેગે દોડતા રથપાછળ તે પ્રચ્છાદ વહ્યો. વહેતાં વહેતાં કેવળ ભસ્માવશેષ રહેલા સગરાત્મજોને ગંગામૈયાના જળનો સ્પર્શ થતાંજ સ્વર્ગપ્રાપ્ત થઈ. અને તેથી ભગીરથની મનાક્રમના પણુ સંપૂર્ણ થઈ. ભગીરથના નામપરથી ભુવનપાવતી ભગવતી ગંગામૈયાને ભાગીરથી પણ કહે છે. (આ આખ્યાયિકા માટે જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૯-૧૨ યજ્ઞસ્પર્શમાત્રેણ બ્રહ્મદંડહતા અપિ । સગરાત્મજા દિવં જમ્નુઃ કેવલં દેહમસ્મભિઃ॥ જેના જલના માત્ર સ્પર્શથીજ, આહણુના આપે હણાયેઆ સગરપુત્રો કે જેઓ કેવળ ભસ્માવશેષજ હતા તેઓ પણ સ્વર્ગમાં ગયા.)

આપનો મદારાં સદા પૂજ્ય છે એ ભાવ છે.

સતી સ્ત્રીઓ ઉપર પૂજ્ય ભાવની રતિ અહીં સ્પષ્ટ છે. આશંગન, ગંગાજી અને તેવી બીજી સતી સ્ત્રીઓ છે. ઉદાપન, સર્વલોકને પાવન કરવાની તેમની ભોકાનર-પવિત્રતા, દેવો પણ પૂજે એવી અગાધ પૂજ્યતા, તેમના કુખદીપક પુત્રાની પ્રતિપાલકતા ને મહત્તા છે. અનુભાવ તો નમન કરવા રૂપ સ્પષ્ટજ છે. પ્રથમના પદમાં 'સ્મૃતિ' નો અને 'નમુ' શબ્દની ક્રિડક્રિતથી 'ઝાત્સુક્ય' નો વ્ય. ભાવ ખુલે છે. આમ પોતાનો રતિ, શમનો સહકારી બની શાન્તરસનો આલ્લાહ ઉપગમે છે. માધુર્ય ને પ્રસાદના ગુણો તથા ભારતી ટુતિ છે. હરિશ્ચંદ છે.

किं स्थानस्य निरीक्षणेन मुरजिङ्गानाथ भूषण्डले

भ्रातश्चेद्विरतिर्भवेद्भट्टतरा 'सकृच्चन्दनादौ सदा ।

सा चैषा यदि नास्ति हन्त सुतरां व्यर्थं तदन्वेषणम्

स्थानस्यानधिकारिणः सुरधुनीतीराद्रिकुञ्जादिषु ॥૪૪॥

માળા ચંદન આદિ ભોગવિષયે જેને વિચ્છિન્ન સદા,

સ્થાન ધ્યાનનું શોધવા ઔભિવિષે તેને ન હેતુ જરા;

જે છે ભોગવિલાસમાં લસબસ્થો લોહુપ તેમાં મહા,

તે તો ગંગતીરે ગિરિગહનમાં કે જ્યાં જામે ત્યાં વૃથા. ૪૪

ચિરક્રિત—વૈરાગ્ય. લોહુપ—ગાદ આસક્તિવાળો. હેતુ—કારણ.

ગિરિગહનમાં—પર્વતની ગુહ્યગુહામાં.

માળા, ચંદન સ્ત્રી વીગેરે ઇન્દ્રિયભોગના વિષયઉપર જેના મનમાં સદા વૈરાગ્ય છે એવા પવિત્રચિત્તવાળા અધિકારી પુરુષને તો ધ્યાન કરવાનું સ્થાન શોધવાનું કંઈ કારણ નથી. તેને તો આ ભૂમિનાં સર્વસ્થાન ધ્યાન કરવાજાયક પવિત્ર તીર્થરૂપજ છે. પરંતુ જે માણસ ભોગના વિલાસોમાં લગ્નબંધ થયેલો ને તેનીજ આસક્તિમાં અંધ અનેલો છે તે તો ગંગા ને તીરે જાય કે ગિરિગુહ્યગુહામાં જાય, જ્યાં જાય ત્યાં નષ્ટાયજ છે.

૧ સ્કચ્ચંદનાદૌ તથા સા ચૈષા પાઠોને સ્થાને વસ્યસ્ત્રગાદૌ તથાતસ્યેવા પાઠો હતા. અન્યથય એસાગ્લા આ પાઠો સ્ત્રીકાર્યાંછ.

એટલે કે સાધનસંપત્તિરાજો અત્યંત વિશુદ્ધસાધક કે જેનું (યત્ર યત્ર મતો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ) 'જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં સમાધિજ છે' એવા જનને તીર્થસ્થાન શોધવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેમ સાધનસંપત્તિ વિનાના અનધિકારી જનને પણ ગંગાતીરે કે ગિરિની શુદ્ધાઓમાં જવાથી કાંઈ લાભ થતો નથી. કારણ અનધિકારી જન ગંગાતીરે જશે તો તીર્થ કરવા આવતાં અનેક જગોને જોઈ તેની વિષયવાસના વધારે તરંગે ચઢશે ને પછી તીર્થસ્થાને કરેલું પાપ વજ્ર લેવ થાશે; વળી ગિરિ શુદ્ધામાં જશે તોપણ તેને નુકસાનજ છે, જન સમૂહમાં રહેતાં લોકલજ્ઞાનો ભય વિષય વાગના ઉપર અંકુશ રૂપે રહેશે ને ગિરિ શુદ્ધાની એકાંતમાં તો તે અંકુશ ટળી જતાં વિષયવાસના નિરંકુશ બનશે અને પછી ગિરિમાં ભ્રમતાં હલકાજનોના સંસર્ગે તે વધારે દૂષિત થશે. તાત્પર્ય કે અધિકારીજનને જેમ તીર્થસ્થાન લાભકારી નથી તેમ અનધિકારીજનને પણ લાભકારી નથીજ.

અત્રે શમ્ભો સ્થાયીભાવ સ્પષ્ટ છે. રતિ ને અસૂવાના વિરોધીભાવો તેને પોષે છે. રતિનો વ્યભાવ, સાધન સંપન્નજન રૂપ આલંબન, વિષય નિન્દિત રૂપ હૃદીયન ને ધ્યાનનું સ્થાન શોધવારૂપ અનુભાવે પુષ્ટ થાય છે. અસૂવાનો ભાવ, મહિનજન આલંબન વિષય વાસના રૂપ હૃદીયન વગેરેથી પ્રકાશિત થઈ, "જ્યાં જ્યાં જામે ત્યાં વૃથા" ના પડખોઆરે દૃષ્ય થાય છે. આમ બે વિરોધીભાવો સ્થાયીને સહકારી બનાવવામાં કનિનું ચાતુર્ય ચળકે છે. શાર્દૂલવિકીડિત છંદ છે. ૯

જાનન્નેવ કરોતિ કર્મ ઘટ્ટું દુઃસ્વાત્મકં પ્રેરિતઃ

કેનાપ્યમતિવાચ્યશક્તિમહિના^૧ દેવેન મુક્તાત્મના ।

સર્વજ્ઞેન હૃદિ સ્થિતેન તનુમત્સંમારરંગાંગણે

માયદુદ્ધિનદીવિનોદનિપુણો નૃત્યન્નંગમિયઃ ॥ ૪૬ ॥

ઐશ્વર્યેથી અમાપ, અંતર વસ્યા, સર્વજ્ઞ કે હશના,

યત્ર પ્રેરિત જીવ સૌ દુખભર્યા કર્મો પિછાડ્યા છતાં;

૧ માહિ મહત્ત્વ કે ગ્રહોઠાઇ. મહિમહિમાન. વળી શ્રીધર પણ શ્રીમદ્ ભાગવતની શ્રીકામાં જામે છે કે "નેશે મહિત્વ વસિતું મનસાન્તરેણ"

કામાસક્ત વિલાસ લાલસુ બની બેલીમતિનર્તકી

સંગે આ ભવરૂપ રંગભૂમિમાં નાચેછ કૂદી કૂદી. ૪૫

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અ. ૧૮ શ્લોક. ૬૧ માનું આમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રી. ભ. ગી. માં ગાયું છે કે **ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ । ભ્રામયન્સર્વભૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા)** “હે અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયભાગમાં ઇશ્વર વસે છે. અને યત્રમાં રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓને માયાથી ભ્રમાવે છે.”

દોષ અગમ્ય ઇશ કે જેને ચક્ષુ, વાણી કે મન કોઈ પહોંચી શકતું નથી તથા જે અકથ, અમાપ ઐશ્વર્યવાળા છે તેમની પ્રેરણાથી યંત્રમાં (શરીરમાં) પ્રેરાયેલા રજા સંસારનાં કર્મો દુઃખભરેલાં છે એમ પિછાણે છે છતાં કામાસક્ત ને વિપયલાલસુ બની, પોતાની મહે છડેલી ને ઘેરી મતિરૂપીનર્તકી (નાચનારી કૂલટા આ) સાથે આ સંસારરૂપી રંગ ભૂમિમાં કૂદી કૂદી નાચે છે અને આ તથા હવે પછીના ભવમાં પોતાને પીડનારાં પ્રારબ્ધોના સંસ્કારો સંગ્રહે છે.

ઇશ્વર વિષયે રતિનો ભાવ અત્રે રૂપ છે. ઇશ આલંબન છે, તેમની સર્વગતા, ભૂતમાત્રાને યંત્રમાં પ્રેરી નૃત્ય કરાવવાની નિયંત્રતા, અગમ્ય કુશળતા અને અમાપ ઇશ્વરતા હૃદીપનો છે. આથી પરિપોષિત થતો રતિ શમને પ્રકાશિત કરે છે. સંસારને રંગ ભૂમિનું ને મતિને નર્તકીનું રૂપક આપવાથી એક દેસી સાંગરૂપકાલંકાર છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ છે. ૧૦

૧ સરખાવો કેનોપનિપત્ત પ્રથમખંડ. ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્મ-
ચ્છતિ નો મનો ન વિદ્મો (ત્યાં ચક્ષુ પહોંચતી નથી, વાણી પહોંચતી નથી ને મન પણ પહોંચતું નથી નેથી અમે જાણી શકતા નથી.) આમ હોવાથી બાહ્યાન્તરના પદ્યધર્મમાં ‘કો’ પદની સાર્થકતા છે.

૨ છાન્દોમ્યોપનિપત્તમાં શ્રુતિ છે કે તત્ સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્ અનેન
જીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય ઇ. (તે જગતનો સંરચનું આ જીવવડે તેમાંજ પ્રવેશ કરતા હતા.)

કર્તવ્યં ન કરોતિ બંધુભિરપિ સ્નેહાત્મભિર્બોધિતઃ

કામિત્વાદવમન્યતે^૧ હિતમનં ધીરોપ્યપીઠું નરઃ ।

નિષ્કામસ્ય ન વિક્રિયા તનુભૃતો લોકે ક્વચિદ્દશ્યતે

યત્તસ્માદિદમેવ^૨ મૂલમસ્તિલાનર્થસ્ય નિર્ધારિતમ્ ॥૪૬॥

વહાલાં વહાલ કરી કરી વિધવિધે વેગથી વારે છતાં,

કામે લુબ્ધ થતાં વિવેકી પણરે ! કર્તવ્યને ત્યાગતા;

ચિત્તે વિકૃતિનીકૃતિ નવ બનેનિષ્કામીને તો કદા,

નકી સર્વ અનર્થમૂળ સમજી આ કામની વાસના. ૪૬

કર્તવ્ય—કરવાયોગ્ય. વિકૃતિનીકૃતિ—વિકારનું કામ. નિષ્કામી—કામ રહિત. અનર્થમૂળ—નકારાં કળનું કારણ.

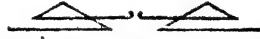
સારાસારનો વિચાર કરી શકે એવા વિવેકીજનો પણ જ્યારે મદનવશ થાયછે ત્યારે તેમનાં સગાંવહાલાં વિધવિધ વહાલથી ને વખ્તે વેગે (ગુસ્સા) થી વારેછે છતાં તે હિત કર્તવ્યો ત્યાગેછે ને અહિતમાં ઉતરેછે; પરંતુ જે કામના રહિતછે તેમને ચિત્તે તો ક્યારે આવા વિકારનું કાર્ય થતું નથી તે-
ઓ તો કરવાયોગ્ય કામ છોડતા નથી ને ન કરવા યોગ્યમાં દિલ જોડનાનથી આ ઉપરથી નકી થાયછે કે, માણસોને અવળામાર્ગમાં દોરનાર ને દુઃખમાં જોડનાર કામવાસનાજ પ્રબલકારણ રૂપછે. તેને ત્યજવાથીજ સુખ થશે એ બાવ છે.^૩

૧ મૂળમાં આભિમન્યતે પાઠછે પણ સંપાદકની સૂચના પ્રમાણે અવમન્યતે પાઠ ઠીક લાગતાં તે સ્વીકાર્યો છે.

૨ મૂળમાં અયમેવ પાઠ છે પણ તે સ્થળે इदमेव પાઠની સુસંગતિ હોતાં તે યોજ્યો છે.

૩ ભોગવાસિકકાર પણ આમજ કહે છે કે, વંધો હિ વાસનાબંધોમોક્ષઃ સ્યાદ્વાસનાક્ષયઃ । વાસનાસ્ત્વં પરિત્યજ્ય મોક્ષાર્થિત્વમપિ ત્યજ ॥ (વાસના બંધાવી એજ બવમાં બંધન કરી છે ને વાસનાનો ક્ષય તેજ મોક્ષ છે, માટે વાસનાનો ત્યાગ કરી મોક્ષેચ્છારૂપ વાસનાનો પણ ત્યાગ કરવો.) મુણ્ડ કોપનિપત્તમાં કહે છે કે કામાન્ યઃ કામયતે મન્યમાનઃ સ કામભિર્જાયતે

અત્રે શમને પોષનાર ગ્જાનિનો સહચારીભાવ છે. તેનું આલંબન કા-
મવાસના છે, હ્રદીપન, કર્તવ્ય ત્યગવી જનેને બુદ્ધિ બનાવવારૂપ તેની પ્ર-
બલતા છે. આમ જન્મતો ગ્જાનિનો ભાવ વિવેકીને અગ્નિને વિશેષ પોષિત
બનેછે ને 'રે' શોકોદ્ધારે પ્રકટ થાયછે. ત્રીજાપદમાં 'કદા' શબ્દમાં નિશ્ચયનો
ભાવછે આમ શમ પુષ્ટ થયોછે. છેકાનુપ્રાસ, લાઠાનુપ્રાસ ને અર્થાન્તરન્યાસ
અલંકારો પણ છે. શાદ્દેવિકીડિત છંદ છે. ૧૧.

યદા દેવાદીનામપિ ભવતિ જન્માદિ નિયતં

મહાહર્મ્યસ્થાને લલિતલલનાલોલમનસામ્ ।

તદા કામાર્તાનાં સુગતિરિહ સંસારજલથૌ

નિમગ્નનામુઞ્ચૈ રતિવિષયશોકાદિમકરે ॥ ૪૭ ॥

વરાંગી વામામાં શિતળ શુભ હર્મ્યસ્થળપરે,

૧ થયે નીચી વૃત્તિ અમર પણ જન્મસ્થિતિ ધરે;

લવાખિંબ જ્યાં પ્રીતિ વિષય મગરાદિ તરવરે,

અરે ત્યાં હૃબેલા સ્મરદુખી જનો શું સુગતિ લે? ૪૭

વરાંગીવામા—સુદરઅંગવાળી સ્ત્રી. હર્મ્યસ્થળ—મદિરની અંગાંશી.

તત્ત્વ તત્ત્વ પર્યાલકામસ્ય કૃતાત્મનસ્ત્વ હૈવ સર્વે પ્રાવેલીયન્તિ કામાઃ ॥ ૪૮

નિષયેને ચાહેછે ને તેના ગુણોનું ચિંતવન કરેછે તે માણસ તે કામ્ય પદાર્થો

સાથે ત્યાં ત્યાં જન્મેછે. પરંતુ જેની કામવાસનાઓ તૃપ્ત થયેલી છે એવા

કૃતકૃત્ય જનોની તો આ શરીરમાંજ સર્વે વિષયેન્ધ્રાઓ લય પામે છે. શ્રી

કોકોપનિપત્તમાં પણ છે કે યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેડસ્ય દ્વાદ શ્રિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોડમૃતો ભવત્યત્ત્વ બ્રહ્મ સમશ્નુતે જ્યારે એની બુદ્ધિને આશ્રયે રહેલા

સર્વે સંલકપો ત્યગ્ય છે ત્યારે તે અમર બને છે ને અહીંઆજ્ઞ બ્રહ્મપદ

પામે છે.

૧ આવાજ વિચારને મળતો મહા કવિ શેડસપિયરનો આ વિચાર જુઓ.

... Fling away ambition ;

By that sin fell the angles.

નીચીવૃત્તિ—ભોગની પ્રત્યાજ્ઞા.

સ્મરદુષ્ટી—મદનગીડિત.

સુગતિ—મોક્ષ

વિષયવાસના એજ સંસારમાં બ્રમણ કરનારી છે. તેનું આમાં કથન છે. જેઓને મુક્તિ પામવાનું કાર્ય માનવો કરતાં સુલભ છે એવા અમરો (દેવો) ને પણ સુંદરમંદિરોની અગાશિયોમાં સુંદરાંગી સ્ત્રીઓની ભોગેચ્છા થાય તો જન્મ મરણના ચક્રમાં પડતું પડે છે. તો આ મૃત્યુલોકના મનુષ્યો જે ભવસાગરમાં ગાદ દૂબેલા છે, તેમાં તરવરતા પ્રીતિ ભોગ વગેરે મગરોથી ઘેરાયેલા છે ને સદાકાળ કામવાસનાથી દુઃખી થયેલા છે તે તો મોક્ષ ક્યાંથીજ મેળવી શકે! કામવાસનાથી દેવોની દુર્ગતિ થાય છે તો માનવીની સુગતિ ક્યાંથીજ થાય! નજ થાય એ બાવ છે.

કામવાસનાની નિરસારતા અત્રે આલંબન છે, દેવોની દુર્ગતિ ઉદીપન છે, અને ‘અરે’ શબ્દે સૂચિત થતો વિષાદનો બાવ સહકારી થાય છે. વિષયમકરોની તરવરવારુપ દારણુતા ત્રાસ નામે બાવને સૂચવે છે. આવી સામગ્રીથી શાન્તરસ જામે છે. ઉત્તરાર્ધમાં રૂપવ્રતકાર છે શિખરણીછંદ છે. ૧૨

ન જાનીષે 'चेतः कचिदपि हितं लोकमहितं

भ्रमद्भोगाकांक्षाकलुषिततया मोहबहुले ।

जगत्यत्रारण्ये प्रतिपद्मनेकापदि सदा

हरिध्याने व्यग्रं भव सकलतर्पिककदने ॥ ૪૮ ॥

ભરી ભોગેચ્છાની મલિનમતિ એા મૂર્ખ મનડા!

ભવારણ્યે ભૂદયે પદપદ વિપત્તિ સહી સદા;

અહા! ના પીછાણે અહિત હિત કર્મો પણ કદા ?

હરિ હ્રેમાં લાગે દુખદહન તે સર્વભવના.

૪૮

ભોગેચ્છા—વિષયલાલસા. પદપદ—ડગતેડગતે. અહિતકર્મો—તુકસાનકે

દાયદાકારી કર્મો. કદા—ક્યારે. હ્રેમાં—લગનીમાં.

૧ મૂળમાં મૂર્ષ પાઠ છે પણ કેવળ વિશેષણે અન્યથા એસતો નહિ હોવાથી વિશેષ્ય ચેતઃ પાડ સ્વીકાર્યો છે.

હે મૂર્ખમનસા! તું વિષયલાલસાની મહિનમતિ ધરી, સંસારરૂપ અ-
રણ્યમાં ભૂંચો પડ્યો, તહે ડગલે ડગલે અનેક દુઃખો વેઠ્યાં, ને તું તમ(મોદ)
માં ભટકાયો. અહા પ્રભુ! હજી પણ આ કર્મ અહિતકારી છે ને આ કર્મ
હિતકારી છે તે તું પિચાણતો નથી. માટે હવે સર્વભવનાં દુઃખદહન કર-
નાર હરિની લગનીમાં તું લાગ. એમાંજ તારું હિત (કલ્યાણ) છે.

અહીં સાંસારિક વિષયોની નિરસારતા આલંબન છે. મતિની મહિનતા,
ભવારણ્યની દુઃખમયતા ને પ્રભુની દુઃખમંજકતા ઊદીપતો છે. ‘મૂર્ખ’ શબ્દ
માં ઉચિતતા, ‘અહા’ શબ્દમાં ગ્લાનિનો અને છેલ્લાપદમાં ધર્મરવિષયે રતિ
નો ભાવ ખીલેલો છે. ને આ સર્વેથી શાન્તરસ જામે છે. ભવને અરણ્ય
કલ્પનામાં નિરંગરપલકાર છે. શિખરિણી છંદ છે. ૧૩.

સદ્દંશો ગુણવાનહં સુચરિતઃ શ્લઘ્યાં કરોત્યાત્મનો

નીચાનાં વિદધાતિ ચ પ્રતિદિનં સેવાં જન્માનાં દ્વિજઃ ।

યો વિત્તસ્ય જિવૃક્ષયા સ ચ કુતો નાં લજ્જતે સજ્જના-

લ્લોભાન્ધસ્ય નરસ્ય નો સ્વલુ સતાં દૃષ્ટં હિ લજ્જામયં॥૪૯॥

‘હું’ સદ્ધર્મી ગુણી કુલીન દ્વિજ’ એ પોતે પ્રશંસા કરી,

નિત્યેનિત્ય નીચોની અર્થઅરથે પડે કરે ચાકરી;

લક્ષ્મીલાલયમાં લયુપયુ ખની નિર્લજ્જ થૈ તે કરે,

લેશે લાજ લહે ન સજ્જનનીએ લોભાન્ધ લોકો ખરે. ૪૯
અર્થઅરથે—પૈસાની પ્રાપ્તિમાટે. લેશે—જરાપણ.

લોભીલોકો કેવા નિર્લજ્જ હોય છે તેનું આમાં વર્ણન છે. કહેછે કે;
“લોભીમાણુસ હું સુધર્મી છું, હું ગુણવાન છું, હું કુણવાન ખાલણ છું”
આવા પ્રકારની પોતાની પ્રશંસા પડેજ કરે છે અને પછી પૈસાની પ્રાપ્તિ
માટે નીચોની ચાકરી પણ પ્રતિદિન પડેજ કરે છે વળી લક્ષ્મીની લાલયમાં
લલ્યદ થઇ તે નિર્લજ્જ થઇને ફરે છે. અરે! નક્કી સમગ્રય છે કે લોભાન્ધ
લોકોને સજ્જનની એ જરા લાજ લાગતી નથી. લોભિયા લોકો લાજ વિના-
નાજ હોય છે એ ભાવ છે.

૧ આ રથએ બ્રમથી યાવત્તસ્ય પાઠ લીધો છે પણ તેથી અર્થસંગત
થતી નથી; માટે આમાં વિત્તસ્ય પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

આમાં લોભવાસના પ્રતિ અસ્યાનો બાવ સૂરેસો છે. તેનું આજ્ઞન લોભીજન છે. ઉદીપન આત્મસ્વાધાર્પ મિથ્યાભિમાનીત્વ, અર્થઅર્થે નીચો-નું દાસત્વ, તથા તેની નિર્લગ્નતા છે. આમ પોષાતો અસ્યાનો બાવ 'અરે' અંત્યપદે પ્રકટ થાય છે, ને શમને સહાયકારી બને છે. વૃત્યનુપ્રાસ ને અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારો છે. શાદ્વિધીકૃતિછંદ છે. ૧૪.

નાશ્નં જીર્યતિ કિञ्चिदૌપધવલં નાલં સ્વકાર્યોદયે

શક્તિશ્ચંકમણે ન સન્ત જરયા જીર્ણકૃતાયાં તનૌ ।

અસ્માકં ત્વધુના ન લોચનબલં પુત્રેતિ ચિન્તાકુલો

ગ્લાયત્યર્થપરાયણોઽતિકૃપણો મિથ્યાભિમાની ગૃહી॥૨૦॥

બચ્ચા! હા અફસોસ અત્ર અમને કોઈ પથે ના જરા,

શક્તિમાન બન્યાં ન ઐપધ અરે પોતાતણા કાર્યમાં;

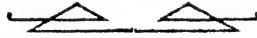
નેને ના નિરખાય, હાથ! ચરણે આથે રહી ના અહો,

ચિંતા એવી કરીકરી સૂરીમરે લોભી ગુમાની જનો. ૫૦
આથે—શક્તિ પણ.

બચ્ચા! અફસોસ! વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર ઘસાઈ જતાં અમને અત્ર લગારે પચતું નથી. ઐપધ પોતાનું કામ કરવા શક્તિમાન થતું નથી. આંખમાં પણ બળ રહ્યું નથી. અને હાલવા ચાલવાની શક્તિ નથી. એના એ શોચમાં પૈસાજ એકલા કરવામાં જોણે આયુષ્ય ગાળ્યું છે એવો મખખાચૂસ મિથ્યાભિમાની ગૃહસ્થ ઝુરીઝુરીને મરે છે. અર્થાત્ જીર્યન્તી જીર્યતઃ કેશાઃ દન્તા જીર્યન્તી જીર્યતઃ જીવનાશા ધનાશા ચ જીર્યનોઽપિ ન જીર્યતી (જીર્ણ ધનારના કેશ અને દાંત જીર્ણ થાય છે, પણ જીવનની ને ધનની આશા તો જીર્ણ ધનારની પણ જીર્ણ થતી નથી; ઉઝડી તે તો તરણ થાય છે એ બાવ છે.)

૧ જુઓ વૈ. શ. શ્લોક ૧૪ મો. વલિભિર્મુખમાક્રાન્તં પલિતૈરાંકેતં શિરઃ । ગાત્રાણિ શિથિલાયન્તે તૃણૈકા તરુણાયતે. (કરચલિઓથી મુખ-હવાયું, પળીપડેમાયું ધોળું થયું ને ગાત્રો શિથિલ થયાં પણ એક તૃણ પ્રતિનિ યુવાન થાય છે.)

આમાં લોભપ્રતિ વિષાદનો વ્ય. ભાવ છે. લોભીજન આલંબન છે. તેની અંધતા, નિર્બળતા ને ટૂંકતા ઉદ્દીપન છે. વળી પ્રથમ પદમાં વજ્રાન, ત્રાંજનમાં વ્યાધિ, ચિંતા દૈન્યના વ્ય. ભાવો છે. આવી સામગ્રીથી ખીલી નિકળતો વિષાદ ‘અહો’ શબ્દે પ્રદર્શિત થાય છે, ને ઉદયગત નિર્વેદને પોષે છે. ‘અમારાં’ શબ્દનો ખલુચચનનો પ્રયોગ લોભીજનનું મિથ્યાભિમાન સ્પષ્ટ કરે છે. પ્રસાદ ગુણ ને શાર્દૂલવિક્રાંતિછંદ છે. ૧૫.

અથ શ્વો વા મરણમશિવં પ્રાણિનાં કાલપાશૌ-

રાકુષ્ઠાનાં જગતિ ભવતો નાન્યથાત્વં કદાચિત્ ।

યદ્યપ્યેવં ન સ્વલુ કુરુતે હા તથાપ્યર્થલોભં

હિત્વા પ્રાણી હિતમવહિતો દેવલોકાનુકુલમ્ ॥ ૬૧ ॥

આજે કાલે સકળ જીવને મૃત્યુ મ્હોમાં જવાનું,

ઉત્પત્તિથી મરણ વિણના અન્ય કાંઈ થવાનું;

તે સૌ જાણે પણ નહિ કરે લક્ષ્મીનો લોભ ત્યાગી,

ઉચ્ચ સ્થાને ગમન કરવા હિંતકર્મો અભાગી.

ઉચ્ચસ્થાને—દેવલોક કે બ્રહ્મલોકમાં. હિતવિધિ—સત્યકાર્યો.

કાળપાશે બિંટાયેલા જગતમાંના સકળ જીવોને આજે કે કાલે મૃત્યુ મ્હોમાં જવાનું નક્કી છે, વળી ઉત્પત્તિમાંથી મરણ વિના ખીજી કાંઈ નીપ-જવાનું નથી એ પણ નક્કીજ છે. આ વાત સૌ જાણે છે છતાં અભાગિયા જન્મે લક્ષ્મીનો લોભ ત્યજી દેવલોકાદિ ઉચ્ચસ્થાનમાં જવા માટે સત્કાર્યો કરતા નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે.

‘મૃત્યુમ્હોમાં જવા’ રૂપ નશ્વરતા અત્રે આલંબન છે. વિષાદનો વ્ય. ભાવ મરણના અનન્યથાના વિચારે ઉદય પામે છે ને મંદાકાન્તાના અનુકુળરાગે પોષાતો ભાસે છે. મૃત્યુનો નિશ્ચય જાણતાં છતાં પ્રાણીની અવિવેકી રીતિ ‘અસૂયા’ ના ભાવને જન્મ આપે છે ને તે ભાવ પ્રાણીઓને ‘અભાગી’ કથવાથી પ્રતીત થાય છે. શ્લોકાંતમાં મંદ થતો મંદાકાન્તાનો સુર

૧ મૂળમાં અશિવમાણિનાં પાદ છે, પણ તેથી જરાજર અન્યથ અથ શકનો નથી જેથી આ પાદ સ્વીકાર્યો છે.

અસૂયાનું સમન કરી વિપાદનો પ્રાદુર્ભાવ કરતો બાસે છે. એથી શમ પોપાય છે. મદકાન્તા વૃત્ત છે. ૧૬.

રે રે 'વિત્તમદાન્ધમોહવધિરા' મિથ્યાભિમાનોદ્ધતા

ઘ્યર્થેયં ભવતાં ધનાવનરતિઃ સંસારકારામૃદ્ધે ।

વદ્ધાનાં નિગડેન ગાત્રમમતાસંજ્ઞેન યત્કાર્હિચિત્

દેવબ્રાહ્મણભિક્ષુકાદિષુ ધનં સ્વપ્નેઽપિ ન વ્યેતિ વઃ ॥૧૨॥

રે રે વિત્તમદેથી અંધ બનિયા, મિથ્યાભિમાને છક્યા,

ગાઠા ગાત્રમમત્વબંધથી કસ્યા, સંસારકેદે વસ્યા;

દેવબ્રાહ્મણ ભિક્ષુકે ધન કદિ સ્વપ્નેય ના ખર્ચતા,

આ નિસ્સારભવે સૌચી ધન બધું મિથ્યા અરે છવડા! પર

ગાત્રમમત્વબંધ—‘શરીર મહારું છે એવું અજ્ઞાનરૂપી બંધન’ સૌચી—
એકદું કરો.

‘આ શરીર મહારું છે’ આવા અજ્ઞાનરૂપ બંધને બંધાયેલા, દ્રવ્યના મદથી અંધબનેલા, મિથ્યાભિમાને છકેલા ને સંસારરૂપી કેદમાં પડેલા રે લોભી છવડાઓ! તમે દેવબ્રાહ્મણ કે ભિક્ષુકોને માટે સ્વપ્નમાં પણ ધન ખર્ચતા નથી ને આ નિસ્સાર ભવમાં કેવળ સંચયજ કર્યા કરો છો તે બધું નકામું છે. પૃથ્વીમાં દટાએલાં સોનાં રૂપાં ને જગાડીર નકામાં છે તેમ તમારું ધન પણ તેવું જ છે. તાત્પર્ય કે દાન કરવું એ દ્રવ્યનો હેતુ છે. સંચય કરવો એ નહિ.

અહીં ધનની અસારતા આલંબન છે. સ્વાભિમાને બધે બંધાયેલા છવડા ઉપર અસૂયાનો વ્ય. ભાવ તેના દોષ કથવાના અનુભાવે સ્પષ્ટ બને

૧ મૂળમાં ચિત્ત પાઠ છે પણ તે બૂલ ભરેલો હોવાથી વિત્ત પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

૨ મિથ્યાભિમાનોદ્ધતા પાઠમાં સંપાદક ‘અસાધુતા’ નો દોષ આરોપી મિથ્યાભિમાનોદ્ધતા વાપરવાનું સૂચવે છે પણ તે શબ્દ વાપરતાં પણ ‘ગણ-દોષ’ આવે છે માટે મૂળનો પાઠજ કાયમ રાખ્યો છે.

છે. છંદાપદમાં દ્રવ્યની નિરસારતા બતાવવા વાપરેલા ‘મિથ્યા’ શબ્દ મતિ-
નામના ભાવનું સૂચન કરે છે. આ ભાવ અસૂચાનો ઉપશમ કરી દીન અ-
જ્ઞાનીના અજ્ઞાન પ્રતિ દયા ઉપજાવી વિવાદ નામના ભાવનો ઉદય કરે છે.
એ વિવાદ ‘અરે જીવડા!’ ના દીર્ઘોચ્ચારણમાં પ્રતીત થાય છે. આમ અ-
સૂચાની અંડતાથી આરંભાતું કથન, વિપર્યયપામી વિવાદની મૃદુતામાં શમે
છે ને શમનું પોષણ કરે છે. એ કવિના ભાવોદ્ધાસની અદ્ભુત સામગ્રી
સૂચવે છે. શાદૂલવિક્રીડિત છંદ છે. ૧૭

‘નામ્યસ્તો ધાતુવાદો ન ચ યુવતિવશીકારકઃ કૌપ્યુપાયો
નો વા પૌરાણિકત્વં ન સરસકવિતા નાપિ નીતિર્ન ગીતિઃ ।
તસ્માદર્થાર્થિનાં યા ન ભવતિ ભવતશ્ચાતુરી કાપિ વિદ્વન્

જ્ઞાત્વેત્યં ચક્રપાણેરનુસર ચરણામ્બોજયુગ્મં વિભૂત્યૈ ॥૨૩॥

સંગીતાદિ ન શીખ્યો, સરસ કવિ બન્યો ના, ન નીતિ નિહાળી
તંત્રો મંત્રો ન જાણ્યા રમણી વશ કરી, ના બન્યો તું પુરાણી,
ધાતુવિદ્યા કળા જે ધન ગ્રહણ તણી લેશમાત્રે ન જાણે,
માટે શાણા! પ્રભુના ચરણકમલમાં લાગી કલ્યાણ માણે. ૫૩

રમણી- સ્ત્રી.

ધાતુવિદ્યા-કિમિયો.

સંગીત શાસ્ત્ર, ગાયન વિદ્યા વગેરે તું શીખ્યો નથી, સરસ કવિ
બની શૃંગારાદિ રસસ્વાવણી કવિતા બનાવનાર તું થયો નથી, નીતિ શાસ્ત્ર
તહે નિહાળ્યાં નથી. રમણીને વશ કરનારી મંત્ર કે તંત્ર વિદ્યા તું જાણતો
નથી પુરાણો પિછાણ્યાં નથી તેમ કિમિયાની વિદ્યા કે ધનગ્રહણની (ભીખ
માગીને કે ટોઠાં અન્ય કળાએ પૈસો સંપાદન કરવાની) જે કળા છે તે પણ
તું જાણતો નથી માટે હું શાણા જનાં હવે તું પ્રભુના ચરણ કમલમાં લીન
થઈ જીવનની સફળતા કર.

૧ મગતાપણા માટે સરખાવો વૈ. શ. નામ્યસ્તા ભુવિ વાદિવૃન્દ-
દમનોં વિદ્યા વિનીતોચિતા અતે ન નટા ન વિટા ન ગાયકા ન પરદ્રોહાનિ
વચ્ચનુદ્ધયઃ આ દ્વેષાદ્યા.

સસારનાં યત્ કિંચિત્ સુખ મેળવવાનું એક પણ સાધન પોતાની પાસે ન જોવાથી હિપજ્જેનો વિપાદ સ્પષ્ટ છે. હેલા પદમાં વિપાદને સમાવતો 'પ્રભુપદકમલે' લાગવારૂપ રતિનો સંચારી બાવ સ્પૃશેષો છે. આમ વિપાદ ને રતિ સમાના સહકારી બની શાન્તરસ જમાવે છે. પ્રસાદ ગુણ સ્પષ્ટ છે. સ્તંભરાટ્ત છે.

અર્થેભ્યોડનર્થજાતં ભવતિ તનુમૃતાં યૌવનાદિષ્વચક્રયં

પિત્રાચરર્જિતેભ્યોડનુપકૃતિવિપતિભિઃ સ્વાત્મના^૧ વાર્જિતેભ્યઃ ।

યસ્માદ્દુઃસ્વાકરેભ્યસ્તમનુસર સદા મદ્ર લક્ષ્મીવિલાસં

ગોપાલં ગોપકાન્તાકુચકલશતટીકુંકુમાસંગરંગમ્ ॥ ૧૪ ॥
સ્વાર્થી લોભી મતિથી વડિલ અગર તહે દ્રવ્ય સંચુ હશે જે,
રહાનિ ઘેલીબુવાની મહી અધિક થશે દુઃખખાનિ ધને તે;
તેથી રાસે વિલાસે રમઝટ રમતી ગોપીના કુચ કુંભે,

આલિંગી કંકુરંગે નિજ ઉર રસતા સેવ તું શ્રીપતિને. ૫૪
વડીલ—પૂર્વજો. ખાનિ—ખાણ. રસતા—રંગતા. શ્રીપતિ—લક્ષ્મીનાથ.

કેવળ સ્વાર્થમયી લોભીમતિથી તહારા પૂર્વજોએ અને તહે જે રાંધે દ્રવ્ય સંચુ હશે તેનું રક્ષણ કરતાં, વ્યય કરતાં કે વૃદ્ધિ કરતાં હિપજ્જેના ત્રાસ ચિંતા, આનંતિ, દોગાઇ, દાંભિકતા, મદ, કામ, ક્રોધ, કપટ, અવિશ્વાસ, વૈર, વ્યસન વગેરે અનેક દુર્ગુણોથી હે ભાઈ! તે દ્રવ્ય તને આ લોકમાં પરિતાપ કરાવનારું ને મરણ પછી નરકે લઇ જનારું થશે. માટે હે ભાઈ! આવા અનર્થકારી દ્રવ્યને ત્યજી વૃદ્ધાવનવિપિને રાસકેલિમાં રમઝટ રમતી ગોપીઓના કુચકુંભસંગે આલિંગન કરી કેશરને રંગે પોતાનું હૃદયકમળ રંગતા રમાકાન્તને ભજ. ધનૈપણા છોડી ધ્યાનમગ્ન થા.

૧ મૂળમાં સ્વાત્મનેવ પાઠ હોતો પણ તે અસંગત હોતાં સ્વાત્મના વા પાઠ લીધો છે.

૨ દ્રવ્યથી થતિ હાનિ માટે વિદ્યા રણ્ય મુનિનો આ શ્લોકશ્રુઓ.

અર્થાનામર્જને ક્લેશ સ્તયૈવ પરિપાલને ।

નાશે દુઃખ વ્યયે દુઃખ ધિગર્થાન્ ક્લેશકારિણઃ ॥

પૂર્વાર્ધમાં દ્રવ્યની નિરસારતા શમનું આલંબન છે. ઉત્તરાર્ધમાં ધ્વિ-
ર વિષયે રતિનો સંચારી ભાવ છે. શ્રીકૃષ્ણ તેનું આલંબન છે. ને
તેમનો વિલાસ તથા હૃદયરાગ ક્ષીપન છે. ‘રંગે નિજ હર રસતા’ કથવા-
માં ભક્તોની ભક્તિ માટે પોતાના હૃદયમાં અનુરાગ ભરેલો છે. એમ
કથવાનો આશય જણાય છે. આખા શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું પણ સમજી
શકાય કે લક્ષ્મીનું શરણુ ગ્રહવા કરતાં લક્ષ્મીપતિનું શરણુ ગ્રહવું શ્રેય-
સ્કર છે. માધુર્યનો ગુણ ને સ્વપ્રસાદ છે. ૧૮.

માથૈત્તાર્કિકતાન્ત્રિકદ્વિપઘટાસંઘટ્ટપજ્જાનન-

સ્તદ્વદ્વમ્કૃતાન્તં^૧ વૈષ્ણવકલાકલ્પોઽપિ નિષ્કિંચનઃ ।

પત્ર ક્વાપિ^૨ ધનાશયા કૃશતનુર્ભૂપાલસેવાપરો

જીવન્નેવ મૃતાયતે કિમપરં સંસારદુઃસાગરે ॥ ૧૯ ॥

કલ્પદ્રુમ કલાતલ્પા, મદભર્યા જ્યોતિષિ ધન્વંતરી,

તંત્રે તંત્ર પ્રવીણ, તાર્કિકમહીં નૈયાયિકે કેશરી;

તે સૌ’ દ્રવ્યની આશથી કૃશ થઇ સેવેછ ભૂપાલને,

જીવે મૃત્યુસમાન એજ ગતિ હા સંસારને સાગરે. ૫૫

કલ્પદ્રુમ—મનવાંછિત કૃષ્ણ આપનાર સ્વર્ગનું એક વૃક્ષ.

સંસારમાં વિદ્વજ્જનોને પણ સેવાપર થવું પડે છે તે નિહાળી આમાં
શોચ કરેલો છે. કહે છે કે; કલાઓના તો બાળે કલ્પવૃક્ષો, જ્ઞાનમદવા-
ળા જ્યોતિષિઓ ધન્વંતરી જેવા વૈદરાજીને. અનંત મંત્ર તંત્ર બાળ-
નારા માંત્રિકા ને તાંત્રિકા, ને વિવિધતર્ક કરનારા ન્યાયશાસ્ત્રના ધુરંધરો
પણ દ્રવ્યની લાલચે રાગના કૃષ્ણમાત્ર થવાસાર અંગગાળી સેવા કરે
છે ને હાજી હાજી કરી મૃત્યુ સમુ પરવશ જીવતર ગાળે છે. અરેરે!
સંસાર સાગરમાં શું સર્વેની આવીજ દશા છે !

૧ મૂળમાં કદન્ત તથા વિનાશયા પાઠ છે, અને સંપાદકે તે પાઠોજ
સ્વીકારી વિવેચન કરેલું છે, પણ તેથી અર્થ સંગતિ થતી નથી અને
બીજા ચરણમાં ‘અવિશદ્વ’ રહે છે; જેથી કૃતાન્ત અને ધનાશયા પાઠ
સ્વીકાર્યા છે.

આમાં વર્ણવેો નિર્વેદ અકથ અસર કરાવતો ભાસે છે. પરાધીનતાની પીડા એ નિર્વેદનું આલંબન છે. કલાવાન તથા વિદ્વાનને પણ ‘હા બાપુ હા’ આવા દીન ઉચ્ચાર કરી મોતથી બંદું જીવતર ગાળવું એ ઉદ્દાપન છે. કૃશ થવારૂપ અનુભાવે ગ્ધાનિતા ભાવ જળાય છે. “સંસાર સાગરે હા સર્વે આવીજ ગતિ” આ તખ્તોથી વિપાદનો ભાવ હૃદયમાં છપાય છે. આવા સહકારી ભાવે પોષાતો નિર્વેદ સંસાર પ્રતિ અરૂચિ ઉપગ્નવે છે. શાર્દૂલ વિકીર્ણિત છંદ છે. ૨૦

જગમ વ્યર્થ મે बहुदिनमथार्थार्थि, तनयाः^१

कुभूमिपालानां निकटमतिदोषाकुलमतेः ।

हरिद्व्यानव्यग्रं भवितुमधुना वाञ्छति मनः

कचिद्गंगातीरे तरुणतुलसीसौरभभरे

॥ ૫૬ ॥

કુભૂપોની પાસે વસી મલિન બુદ્ધિ કરી અહા!

વસુવાંછાથી હા! જીવતર ગુમાવ્યું બહુ વૃથા;

અહું હાવાં પુત્રો! તુલસી સુરભિથી મહજ્જા,

મૃદુ ગંગાતીરે હરિ લગનીમાં લીન બનવા.

૫૬

વસુવાંછાથી-પેસાની લાલચથી.

કુભૂપો—નહરા નૃપો.

ધનની લાલસાનો આમાં તિરસ્કાર છે. રાજ દ્વારમાં રહેવાથી ઘણી લક્ષ્મી મેળવી શકાય છે એવી વાંછાથી મહેં બુદ્ધિને મલિન કરી, અને નહરા નૃપો પાસે દણો કાળ ગુમાવ્યો! અરે તે પ્રયત્નોને વિકાર છે. પુત્રો! હવે તો મ્હારે માત્ર એટલીજ ઇચ્છા છે કે તુલસીની સુગંધે મ્હેંક મ્હેંક થતા સુંદર ગંગાજના તીરમાં વસી હરિની લગનીમાં તલ્લીન થાજો. આથી બીજી કાંઈ ઇચ્છા નથી.

દ્રવ્યની અસારતા અહીં આલંબન છે. ગતજીવનમાં કરેલી અસાર વસુ-વાંછના ‘હા’ વ્યવયે વિપાદ પ્રગટાવે છે. વળી તે વિપાદનો વ્ય. ભાવ, બુદ્ધિને મલિન કરવારૂપ પૂર્વકાળની સ્મૃતિને બ્રમત કરતાં સ્મૃતિનો વ્યં

૧ મૂળમાં અર્થાર્થિતતયા પાઠ છે પણ તે સ્થળે અર્થાર્થિ તનયાઃ પાઠ લેવો ઠીક લાગ્યો છે; કારણ એથી વ્યાકરણ દોષ મટે છે.

ભાવ હૃદય થાય છે. વળી આ બે ભાવોનો સંગમ જરા સમય સાથે વહી જીવનને ધિક્કારવારૂપ ચેષ્ટાથી પ્રતીત થતા હૃદયતા નામના ભાવનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે. પછી તે ત્રણે ભાવોનો સંગમ, ચોમાસાની પ્રખલ નદી જેમ વેગ ધીમે પડતાં ને કાંપ ફરી જતાં, છેલ્લે સ્વચ્છ સલિલના પ્રવાહને વહેવરાવે છે, તેમ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ‘હાવાં’ શબ્દે શ્રમ, ‘હરિલગનીમાં લીન બનવા’ રૂપે ઐત્સુક્ય ને ‘મૃદુમંગાતીરે’ કથવા રૂપ તીથસ્થાન પ્રતિ રતિ નામના સ્વચ્છ, સુંદર, ત્રિવેણીના ત્રણ પ્રવાહ જેવા ભાવો વહાવી, અતિ આલસાદ ઉપગતવે છે. અને તે આલસાદમાં ઉત્તરાર્ધમાં આવેલો માધુર્યનામનો ગુણ પણ ત્રિશેષ માધુર્ય આપે છે. આમ અતિ ચારુતર શાન્તરસનો જમાવ થાય છે. ભાવોદય અને ભાવસંસૃષ્ટિના અલકારો પણ છે. શિખરિણીછંદછે. ૨૧

અન્નાશાય સદા રટન્તિ પૃથુકાઃ ‘ક્ષુત્ક્ષામકંઠાસ્ત્રિયો

વાસોભી રહિતા બહિર્વ્યવહૃતૌ નિર્યાન્તિ નો લજ્જયા ।

ગેહાદંગમર્જનેઽપિ ગૃહિણો યસ્યેતિ દુર્જીવિતં

યચ્ચપ્યસ્તિ તથાપિ તસ્ય વિરતિર્નોદેતિ ચિત્રં ગૃહે ॥ ૧૭ ॥

‘બાબોદ’ કહી બાળુડાં ટળવળે, દુઃખી ભૂખે દામણી,
લજ્જાથી ફળી વાળવાય ન જતી વચ્છેહિણી કામની;

આવું દુઃખભરિત જીવિત જીવે તો યે અરેરે અતિ,

સંસારે વિરતિ રતિ ય ન થતી આહો! વિધિની અતિ!! ૫૭

બાબો—રોટલાનો ટૂકડો. દામણી—કૃશ થએલી. વિરતિ—અરુચિ.

બાબુ! મ્હને બાબો! મા, મ્હને તાતો! આવું કાણું કાણું બોલતાં બહાણં બચ્ચાં ધાન વિના ટળવળતાં હોય! વળી ભૂખના દુઃખે દુખળી થએલી સ્ત્રી, શરીર ઢાંકવાને ચૂંચો પણ ન મળવાથી શરમને લીધે ફળિયું વાળવા પણ ધર બહાર નીકળી શકતી ન હોય, જાણે ધરની ચાર ભીતોજ એટલી ધરમાં બેસી રહેતી હોય! તાત્પર્ય કે ધરમાં ન ખાવા ને ન ઓઢવા. આવું અતિ દુઃખ ભરેલું જીવતર જીવે તો હોય છતાં તે જનને સંસાર ઉપર લગારે

૧ આવાજ શબ્દ પ્રયોગ માટે જુઓ ની. શ. શ્લોક. ૨૯ મે. ક્ષુત્ક્ષામોઽપિ જરાક્રશોઽપિ તથા વૈ. શ. ૧૮ મે. ક્ષુત્ક્ષામો ઝીર્ણઃ

તિરસ્કાર આવતો નથી એ મહા આશ્ચર્યની વાત છે. અહો! **વિધિર્વિચિત્રાણિ વિચેષ્ટતાનિ** વિધિની ગતિની પણ કાંઈ વિચિત્રતા!

આ શ્લોકમાં તે મહાકવિએ હદબ વાળી છે. ગુજરાતી આદિકવિ નરસિંહ અતિ દરિદ્રયતું જે ચિત્ર આપે છે, તેથી વિશેષ વિપત્તિ ચિત્ર અહીં છે. કવિ નરસિંહ ગાય છે કે; “ધેર બાળક સહુ દુઃખ પામે. બહુ, અત્ર ને વસ્ત્રથી રહે છે બાળા” અહીં બાળાં તે શું પણ તે વિનાનાંજ ‘બાબો’ ‘બાબો’ કરી ટળવળતાં બચ્ચાં ને વસ્ત્ર વિના ઘરમાંજ બેસી રહેતી સ્ત્રી દૈન્યની પરિસીમા છે. આયું વિષમદીનપણ્યું જોતાં ઉપગતી દયા, ‘અરેરે’ શબ્દે નિવેંદે જન્મ આપે છે. વળી દુઃખની પરંપરા છતાં સંસાર ઉપર વિરલિ ન થવાથી ‘અહો’ શબ્દે વિસ્મયનો ભાવ ખૂણે છે આ દૈન્ય, નિવેંદ ને વિસ્મય શાન્તરસનું મધુર આરવાદન કરાવે છે. શાર્દૂલવિકીરિત છંદ છે. ૨૨

દ્વિકાકાસભગંદરોદરમહામેદજ્વરૈરાકુલઃ

શ્લેષ્માઘૈરપિ નિદ્રયા વિરહિતો મન્દાનલોડ્વપાશનઃ^૧ ।

તારુણ્યેડપિ વિલોક્યતે बहुविधो जीवो दरिद्रेश्वरो

हा कष्टं कथमीदृशं भगवतः संसारदुःसागरे ॥ १८ ॥

મોંયે લાળ ગળે, ગળે પરુ ઝરે, વહેતી ભૂડી નાસિકા,

ખોં ખોં ખોં કરતા, જળોદર વધ્યા, ન્હાનીવયે રોગિયા;

દુઃખું વ્યાકુળ રંકલોડ ઉદરે નાંખ્યું ય તે વામતા,

રે રે ઈશ! ભવાખ્તિ આમ અતિશે દુઃખેજ પૂર્યો ભલા! ૫૮
જજોદર—પેટ વધે એવો એક રોગ.

લઘુવય (બાળપણ કે ભરપુષ્પની) માંજ અનેક ભયંકર રોગવાળા, મોંમાંથી ગંદોઝેબરી લાળ પાડતા, ગળાનાં ગડગુંબડાંમાંથી પરુ (પાસ) ગાળતા, ભૂડાં મોટાં નસકોરાંમાંથી લીંઠ ને ઘોળાં પાણી ઝરાવતા, ખોં ખોં કરી દુર્ગંધીવાળા ઘોળાં ને પીળા બગળા કાઢતા અને જજોદરનો રોગ થવાથી મોંમાં હાંડલોં જેવડાં ડોઝરાં (પેટ) ફેરવતા ઘણા રંકલોડો બિચા-

૧ અહીં મૂળમાં અલ્પાસ ને: પાડ લખાએલો તે અહલી ઉપર પ્રમાણે લખેલો છે. પ્ર૦ જ૦ ૫૦

રા પિડાએ આકુલવ્યાકુલ દેખાય છે. અરેરે! તેમને પેટ પૂરવાને ધેમ કે રાખડી પણ મળતી નથી ને વખતે મળી તો વિધમરોગની વેદનાએ ઉગડી થઈ પાછી નીકળી જાય છે; જે જોતાં અમને પણ સૂઝ અને કંપારી થાય છે રે પ્રભુ! રે ભગ્ના ભગવાન! આ સંસારસાગર તહે આવાં આવાં દુઃખા-થીજ કાં ભર્યો છે!

આ શ્લોકમાં જુગુપ્સાનો સંચારી ભાવ આવેલો છે. રોમે ગંધાતા જનો તેનું આલંબન છે દુર્ગંધીવાળાં લાળ, લીટ, પરુ ને બળખા ઉદીપન છે. ઉધરસ, વમન વગેરે અનુભાવો છે. વળી સડકારી બનતો વ્યાધિનો વ્ય. ભાવ સ્પષ્ટજ છે. આમ જામનો જુગુપ્સાનો ભાવ. ‘અરેરે’ શબ્દે વિપાદને અને ‘ભગ્ના’ શબ્દે ગ્લાબિને જન્મ આપે છે. આમ જુગુપ્સા, વિપાદ ને ગ્લાબિની નિર્બંધ પોષાય છે. શાદૂલવિકીરિત છંદ છે. ૨૩.

આરભ્ય ગર્ભવસન્તિ મરણાવસાનં

યદ્યસ્તિ જીવિતમદૃષ્ટમનેકકાલમ્ ।

જન્તોસ્તથાપિ ન સુખં સુખવિશ્રમોડયં

યદ્દાલયા રતિરનેકવિભૂતિભાજઃ ॥ ૫૯ ॥

ભાગ્યાધીને કદિક દીર્ઘજીવિત મહાલે,

ગર્ભેથી મૃત્યુ સુધી તોય ન સુખ ભાળે;

નારી તણી રતિ વિષે સુખ લાગતું જે,

આન્તિ પ્રમાણુ જીવડા! ભવબંધ છે તે.

પદ

ભાગ્યાધીને- નથીજ જોગ.

રતિ-પ્રીતિ, ભોગવિલાસ.

ભવ-સંસાર.

નશીય જોમે કદાપિ લાંબુ જીવતર ભોગવે તોપણ જન્મકાળથી તે મૃત્યુ સુધી કોઈ માણસને કોઈ સુખ મળવાતું નથી; અહીં તો દુઃખ દુઃખ ને દુઃખજ છે. વળી નારીની પ્રીતિમાં તથા વિલાસસામગ્રીમાં જે સુખ લાગે છે તે સુખ નહિ પણ અવિદ્યા જનિત આન્તિ છે. નારીની પ્રીતિ તો સંસારના જન્મ મરણના ચક્રમાં ભમાવનાર ને દુઃખજ બેપખવનાર છે, એમ સમજ.

સંસારની નિરસારતા અત્રે આલંબન છે. નારીની રતિને સુખરૂપ મા-
નવામાં મોહનો ને મોહ નિવારણ કથનમાં મતિનો સહચારી ભાવ છે.
આથી નિર્વેદ પોપાય છે. પસંતતિલકા છંદ છે. ૨૪.

સન્ત્યર્થા મમ સઙ્ગિતા શ્ચ વદુઘ્નાઃ પિત્રાદિભિઃ સામ્પતં

વાણિજ્યૈઃ કૃષિભિઃ કલાભિરપિ તાન્વિસ્તારયિષ્યામિ વઃ ।

हे पुत्रा इति भावयन्ननुदिनं संसारपाशावलीं

“छेत्तायं नु कथं मनोरथमयीं जीवो निरालम्बनः ॥ ૬૦ ॥

“ બહાલા વત્સ! વિવિધ રિક્તિ કરી છે દાદે અને મહેં હવે,

ત્હારા સાર વિવિધ વૃદ્ધિ કરીશું વ્યાપાર ને હુન્નર; ”

એવા ઘાટ સદા ઉરે ઘડી ઘડી આધાર હીણા અરે!

ચિત્તે કલ્પિત આશ-પાશ અહહા! ક્યાંથી જીવો છેદશે! ૬૦

આશ-પાશ= આશારૂપી બંધન.

“ મહારા બહાલા પુત્ર! આપણા દાદાએ અને મહેં આભૂષણો, મહેરો, વાડી, વજ્રા વગેરે વિવિધ પ્રકારની સંપત્તિ ભેગી કરેલી છે. વળી હવે ત્હારાસાર વેપાર કે અદ્ભુત હુન્નર ઉઠાવી તેની ઘણી વૃદ્ધિ કરશું. લાખ મેળવ્યા છે ને બે લાખ મેળવશું. ” આવા આવા નાશવંત વસ્તુના ઘાટ ઘડવામાં માણસો સદા મશગૂલ રહે છે. અરે રે! સત્ય વસ્તુના આધાર વિનાના બિચારા તે જીવો સ્વકલ્પિત મિથ્યા આશાબંધનો ક્યાંથી છેદી શકશે!! સંસારના બંધન માંથી ક્યારે મુક્ત થશે !! નહિજ થાય. મિથ્યા વસ્તુના અભિલાષીને મોક્ષ કદિ મળવાનો નથી એ ભાવ છે.

પૂર્વાર્ધમાં જીવના મોહનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. આથી ઉપજતોદયાનો ભાવ ત્રીજા પદના ‘ અરે ’ શબ્દે જણાય છે. છેલ્લા ચરણમાં વિષાદ ને વિતર્કના ભાવો પણ ખૂલેલા છે. આમ શમ પુષ્ટ થાય છે. શાર્દૂલવિકાસિત છંદ છે. ૨૫.

૧ મૂળમાં તે પાઠ છે, તે કરતાં આ પાઠ વધારે સારો લાગે છે.

માતા મૃતા જનયિતાપિ જગમ શીઘ્રં

લોકાન્તરં તથ કલત્રમુતાદયોઽપિ ।

બ્રાતસ્તથાપિ ન જહાસિ મૃષાભિમાનં

દુઃસ્વાત્મકે વપુષિ 'મૂત્રકુર્પક્રૂપે ॥ ૬૧ ॥

માતા મુઝ્યાં, વર્જી પિતા પણ સઘ ચાલ્યા,

લોકાન્તરે જઈ પડ્યાં પ્રિય પુત્ર બાલા;

હે બ્રાત! દુઃખમય મૂત્રભર્યા વપુનુ,

મિથ્યા ભિમાન તદપિ કથમ ના તજે તું.

૬૧

લોકાન્તરે-અન્યલોકમાં.

તદપિ-તોપણ.

માતા મરી ગઈ, તાત જોત જોતાંમાં ગયા ને તહારાં પુત્ર પુત્રીને સ્ત્રી પણ સ્વર્ગે કે નર્કમાં કોણ જાણે ક્યાં જઈ પડ્યાં. આટલું બધું થયું તેમ છતાં હે બાહા! દુઃખે ભરેલા અને દુર્ગંધીવાળાં મળ, મૂત્ર. માંસ મજ્જા, અસ્થિ ને ચામડીથી બનાવેલા આ નાશવંત શરીરની તહારાથી કેમ મમતા છોડાતી નથી! મમતાનો હેતું ન છતાં પણ તું નશ્વર દેહમાં મમતા રાખે છે એ મહા આશ્ચર્યની વાત છે.

પ્રથમ વસ્તુમાં પ્રિયવસ્તુની નશ્વરતા આલંબન છે. તેથી હૃપજ્ઞેશો વિષાદનો વ્ય. ભાવ 'સઘ ચાલ્યા' ના દીર્ઘઉચ્ચારણમાં બાસે છે. બીજા પદમાં 'પ્રિય પુત્ર બાલા' ના દીર્ઘોચ્ચારણથી દૈન્યનો ભાવ જાણ્યો થાય છે. બ્રાતાનાં આવાં અસહ્ય દુઃખોથી તેપર થતી દયામય રતિ 'હે બ્રાત! એ કામળ શબ્દે ખૂણે છે. 'મૂત્રભર્યા' કથવામાં બુદ્ધિપ્રસાનો વ્ય. ભાવ છે. આ બધા ભાવે ઉદ્ભવતો ગ્લાનિ સંમિશ્ર નિર્વેદ ચોથા પદમાં પૂછેલા પ્રશ્નમાં પ્રતીત થાય છે. આવા આવા સહકારી ભાવોથી પોષાતો અને સર્વને પોતામાં મેળવી લેતો સ્વસંવેદ અખંડ સ્વરૂપી જ્ઞાન્તસ્સ આસ્વાદન કરાય છે. વસંતતિલકા છંદ છે. ૨૬.

૧ મૂત્રપુરીષક્રૂપે પાઠ હોય તો અર્થસંગતિ સારી થાય.

કામવ્યાગ્રે કુમતિફણિનિ સ્વાન્તદુર્વારનીહે

‘માયાસિંહી વિહરણવને લોભમલ્લૂકમીમે ।

જન્મન્યસ્મિન્ ન ભવતિ રતિઃ સજ્જનાનાં કદાચિ-

ત્તત્ત્વજ્ઞાનાં વિષયતુષિત્તાકણ્ઠકાકીર્ણપાર્શ્વે ॥ ૬૨ ॥

જન્મારણ્યે રતિ થતી નથી સજ્જન જ્ઞાનિયોની,

કાં કે તેમાં ભીષણમદથી સિંહીમાયા ભ્રમન્તી;

સ્થાને સ્થાને વિષયવિષના કંટકે કામ વ્યાગ્રે,

દુર્ધો સર્પો ચિત્તગરતમાં ધુધવે લોભ રીંછો.

૬૨

ભીષણ—મયંકર.

ચિત્તગરત—મનરૂપી બખોલ.

જન્મરૂપી જન્મલમાં સજ્જન તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પ્રીતિ થતીજ નથી. કારણ કે તેમાં બયંકર મદવાળી માયારૂપી સિંહણ બમે છે. સ્થળે સ્થળે વિષજેવા (દુઃખદ નાશકારી) વિષયના ઠાંટા વેરાયેલા છે. મદનરૂપી વાધ ને અહંકાર રૂપી સાપ પડેલા છે અને માનવાની. ચિત્તરૂપી બખોલો-માં લોભરૂપી રીંછો ધુધવે છે. આવા નાશકારી પ્રાણીઓ. વાળા ભવારણ્ય-માં ફરી ન પડાય માટે તેના ઉપર અરુચિ લાવવા જોઈએ એ ભાવ છે.

સંસારને અરણ્ય કથવામાં તેની નિરસારતા આલંબન છે. આપત્તિ કરનારાં સિંહણ, કંટક, વાધ, સર્પ ને રીંછનાં રૂપકપ્રાણીઓ ઉદ્દીપન છે. આમ પોષાતો નિર્વેદ શમનો સહકારી બની શાન્તરસનું આસ્વાદન કરાવે-છે. એકદેશવિવર્તિસાંગરૂપકાલંકાર છે. મન્દાકાન્તા વૃત્ત છે. ૨૭.

સ્વાધીને નિકટસ્થિતેઽપિ વિમલજ્ઞાનામૃતે માનસે

વિભ્યાતે મુનિસેવિતેઽપિ કુધિયો ન સ્નાન્તિ તીર્થે દ્વિજાઃ ।

૧ આ સ્થળે મૂળમાં માયાસિંહીવિહરણમહી અને જન્મારણ્યે પાઠ છે.

૨ સરઆવા શ્રી મહાભાગવત સ્કંધ ૫ મેા અધ્યાય ૧૭ મેા.

ચલન્ કચિકંટકકર્કરાંઽપ્રિર્નગારુક્ષુર્વિમના ઇવ સ્તે ।

કચિન્નિગીર્ણોઽજગરા હિ ના જનો નાવૈતિ કિંચિદ્વિપિનેઽપવિદ્ધઃ ॥

દૃષ્ટઃ સ્મ શેતે કચદંદશૂકૈર્ધૌંઽધકૂપે પતિતઃ તમિસ્રે ।

યત્તત્કષ્ટમહો વિવેકરહિતાસ્તીર્થાર્થિનો દુઃખિતા

યત્ર કાષ્પટવીમન્તિ જલધૌ મજ્જન્તિ દુઃખાકરે ॥ ૬૨ ॥

પાસેના નિજના પ્રસિદ્ધ નવલાજ્ઞાનામૃતેથી ભર્યા

મુનિસેવિત સેવ્ય માનસસરે મુખ દ્વિજે ન્હાય ના

આહા દુઃખ! વિવેક હીન જીવડા તે અન્યતીર્થો ચહે

દુઃખી થે વગડે ભમે દુખભર્યા કે સાગરે જૈ' શમે.

માનસસર—મનરૂપી સરોવર કે માનસરોવર.

મુખ દ્વિજે પોતાના, પાસે રહેલા, મહાવિખ્યાત, નદીનજ્ઞાનરૂપી અ-
મૃતથી ભરેલા ને વસિષ્ઠાદિ મુનિયોથી પણ સેવાયલા પૂજ્ય માનસસરે
(મનરૂપી સરોવરે કે માનસરોવરે) ન્હાતા નથી; પરંતુ વિચારવિનાના તે
પામરજીવો અન્યતીર્થોની અભિલાષ કરી દુઃખી થઈ વગડામાં ભમે છે અને
પછી દુઃખભરેલા સંસારરૂપી સાગરમાં જઈને ખૂંડે છે. આહો! કેવો દુઃખ-
નો વિષય છે? શાન્તચિત્તે ધ્યાનનિમગ્ન ન થતાં બંધકારી કર્મભારમાં પડવું
એ મોટી મુર્ખાઈ છે એ ભાવ.

સંસારની દુઃખમયતા અત્રે આલંબન છે. આત્મચિંતન, જ્ઞાનામૃત
વગેરે ઉદીપનો છે. આત્મચિંતન ન કરતાં ભ્રમણુશ્રમ બહોરનારા જનને
નિહાળી થતી ગ્લાનિ, દૈન્ય વગેરે શમને પોષનારા ભાવો છે. 'માનસસર'
શબ્દ દ્વિઅર્થી હોતાં શ્રેષ્ઠાલંકાર છે. શાદૂલવિક્રોડિત છંદ છે. ૨૮.

ત્વત્સાક્ષિકં સકલમેતદવોચમિત્યં

ભ્રાતર્વિચાર્ય ભવતા કરણીયમિષ્ટમ્ ।

યેનેદ્દશં ન ભવિતા ભવતોઽપિ કષ્ટં

શોકાકુલસ્ય ભવસાગરમગ્રમૂર્તેઃ ॥ ૬૪ ॥

સર્વસ્થળે ઝળહળે તુંજ નિર્વિકારી.

સૌ' ઇષ્ટકાર્ય કરજે પ્રિય! તું વિચારી;

આવું અસહ્ય દુખ થાય ન તેથી ક્યારે,

સંસારસાગર દુખાકુળ બન્ધુ ત્યારે;

૬૪

ઇષ્ટ-ઇચ્છા.

દુખાકુળ-દુઃખે ગભરાયેલા.

હે પ્રિયબન્ધુ ! સર્વસ્થળે તું પોતેજ નિર્વિકારી સ્વરૂપે વ્યાપી રહેલો છું ત્હારા શિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વવાળી છેજ નહિ. માટે તું જ કરવાયોગ્ય કાર્ય માન તે એવું વિચારીને કરજે કે જેથી સંસારસાગરના દુઃખમાં અકળાએલા ત્હારે વારંવાર આવાં “જન્મમૃત્યુજરાવ્યધિ” નાં અસલ દુઃખો ખમવાં પડે નહિ. એવું કર કે સંસારબ્રમણ ન પામતાં સ્વરૂપ લાભજી પામ.

બ્રહ્મજ્ઞાનથીજ મોક્ષ છે, કર્મથી નથી; એમ દર્શાવવા આ શ્લોક છે. વેદમાં પણ કહ્યું છે કે [‘વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ । તમેવ વિદિત્વાઽતિ મૃત્યુમોતિ નાન્યઃ પન્થાવિ-ચ્ચતેઽવનાય ॥ તે મહાન્-સર્વોત્તમ પુરુષને હું જાણું છું. તે આદિત્ય વર્ણવાન (સ્વપ્રકાશવાન) છે, વળી તે અવિદ્યાથી રહિત છે ને તેને જાણવાથીજ મૃત્યુની પાર જવાય છે, આશ્રયને માટે અન્ય માર્ગ જણાતો નથી.] આમ બ્રહ્મજ્ઞાનેજ મોક્ષ કહે છે. વેદાંતો પણ [‘જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાપાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈર્જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ । દેવ (દિવ—સ્વપ્રકાશક આત્મા) ને જાણીને એટલે કે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરીને દુર્વાસનાને સદ્વાસનાદિ સર્વે પાપોનો લય થાય છે ને ક્લેશોનો લય થતાં પુનર્જન્મ ને પુનર્મૃત્યુની હાનિ થાય છે.] આજ અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને કહે છે. અને આ મતને પુષ્ટિ આપવાજ “ક્રીયાથી મોક્ષ નથી” એ કર્મકાંડીમતનું ભગવાન શંકરાચાર્ય સ્થળે સ્થળે ખંડન કરે છે. [બુદ્ધિ-બ્રહ્મભીમાંસા ^૧યથાઽઽદર્શો નિઘર્ષણક્રિયાયા સંદ્વિગ્નમાણે ખાસ્વર-ત્વં ધર્મ ઇતિ ચેન્ન । ક્રિયાશ્રયત્વાનુપવત્તે રાત્મનઃ । યદાશ્રયા હિ ક્રિયા તમવિકુર્વતી નૈવાત્માનં છમતે । યથાત્મા વિક્રિયેતા-નિત્યત્વમાત્મનઃ પ્રસજ્યેત । “અવિકાર્થોઽયમુચ્યતે ” ઇતિ ચૈવ માદીની વાક્યાનિ બાધ્યેરન્ । તત્ત્વાનિષ્ટમ્ । તસ્માન્ન સ્વાશ્રયા

૧ બુદ્ધિ શુદ્ધ યદુર્વેદ વાગ્દસનેપિ સહિતા અ. ૩૧ મંત્ર ૧૮

૨ બુદ્ધિ સ્વેતાશ્વતરોપનિષત્.

૩ બુદ્ધિ શ્રી શાંકરશારીરક આપ્ય.

ક્રિયાત્માનઃ સંભવતિ । અન્યાશ્રયાયાસ્તુ ક્રિયાયા અવિષયત્વા-
જ્ઞતયાત્મા સંસ્ક્રિયતે ॥ બ્રહ્મભાવશ્ચ મોક્ષઃ તસ્માન્ન સંસ્ક્રાયાંઽપિ
મોક્ષઃ । અતોઽન્યન્મોક્ષં પ્રતિક્રિયાનુપ્રવેશદ્વારં વ શક્યં કેનચિ-
દર્શયિતુમ્ । તસ્માજ્ઞાનમેકં મુક્ત્વા ક્રિયાયા ગન્ધમાત્રસ્યાનુપ્રવેશ
ઈહ નોપપદ્યતે ।

જેમ ધસવાની ક્રિયાએ શુદ્ધ કરેલા અરિસામાં તેજસ્વીપણુનો ધર્મ થાય
છે તેમ આત્મામાં પણ કાર્યથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી.
કેમકે ક્રિયાનું આશ્રયસ્થાન આત્મા કહી શકાતો નથી. કારણ ક્રિયા જેને
આશ્રયે રહે છે તેને વિકાર પમાડ્યા વિના ક્રિયાનું ક્રિયારૂપજ થતું નથી,
માટે જો આત્મા, ક્રિયાથી વિકારી થાય તો તેનું અનિત્યત્વ થાય ને “આ
આત્મા અવિકારી છે.” એ ક્ષુતિવાક્યને બાધ આવે, માટે આત્માને આ-
શ્રિત એવી ક્રિયાજ સંભવતી નથી. બ્રહ્મભાવજ મોક્ષ છે, તેથી મોક્ષ
સંસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. આથી મોક્ષમાં ક્રિયાનો પ્રવેશ થવાનું દ્વાર દેખા-
આડવા કોઈ શક્તિમાન નથી માટે (મોક્ષ મેળવવામાં) કેવળ જ્ઞાનવિના
ક્રિયાના ગંધમાત્રનો પણ સંભવ નથી.] આ મતને અનુસરતો અર્થજ્ઞ મહા
કવિને ઇષ્ટ હોવાથી તેમણે ઉક્ત શ્લોકમાં કર્મની યોગ્યતા (કર્તવ્ય-
તા) વિચારવાનું લખેલું છે. અને તે માટે સંપાદક લખે છે તેમ ઇષ્ટ કરણીયં
નો અર્થ ‘ તું પોતાને જાણુ ’ એ ઇષ્ટ છે.

શ્રીજાપદમાં વિચારીને કર્તવ્ય કરવારૂપ ધૈર્યનામના અનુભાવથી, વેદ-
વચન પ્રમાણે કરેલા નિશ્ચયે મતિ નામના વ્ય. ભાવથી, સંસાર સાગરમાં
ડુબતા જનની વ્યથતાના દર્શને પ્રકટતા તે શ્લોકાંતમાં દીર્ઘાચ્ચારે પ્રતીત
થતા દૈન્યથી અને પરબ્રહ્મવિષયે આસ્થાથી જનમતા રતિભાવથી આ શ્લોક-
માં શમ પોષાય છે. વસંતતિલકા હંદ છે. ૨૯.

યત્પ્રીત્યર્થમેકધાઽલભિ^૧ મયા કષ્ટેન વસ્તુ પ્રિયં
સ્વસ્યાશાક્રવલીકૃતેન વીકલીભાવં દ્રધાનેન મે ।

૧ બ્રૂણમાં અનેકધામણિ પાડ છે.

તન્સર્વં ત્રિલયં ત્રિનાય મમવાન્ યો લીલયા નિર્જરો

માં હિત્વા જરણાકુલીકૃતતનું કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥૬૫॥

હામેહામ અનેક કષ્ટ સહીને સંતોષ અર્થે અરે!

બહાલી વસ્તુ હું વ્યાકુળો બનીબની સંપાદતોજે અરે!

તે સર્વે મુજને જરાકુળ કરી જેણે લીલામાં હર્યું,

તે તે નિર્જર મસ્ત કાળ! તુજને હાહા નમું, હા નમું. ૬૫

સંપાદતો-મેળવતો. જરાકુળ-વૃદ્ધાવસ્થાથી બેચાકુળ. લીલા-જ્ઞે-
તન્મેતાં નિર્જર-વૃદ્ધાવસ્થા રહિત.

આમાં કાળની પ્રત્યક્ષતા વર્ણી છે. કહેછેકે, વિપવસનાની પરવશતામાં વ્યાકુળ બનીને મ્હેં સંતુષ્ટતા વાસ્તે મ્હને રચતી શ્યામા, સુત, સંપત્તિ વગેરે વસ્તુઓ મેળવી હતી, અરે! અનેક કષ્ટ સહીને સ્થળે સ્થળે સંપાદન કરી હતી, પરંતુ મ્હને વૃદ્ધાવસ્થાના અનંત દુઃખે બેચાકુળો અને સર્વ દુઃખનો દ્રષ્ટા બનાવી જેણે જ્ઞેતન્મેતામાં સર્વે વસ્તુનો નાશ કર્યો એવા હે મ-દમસ્ત અજર અમર કાળ! હા યમરાજ! તને તો વારંવાર નમન કરું છું.

અત્રે નિર્વેદનો વ્ય. ભાવ પરિપોષિત થયેલો છે, બહાલીવસ્તુનો નાશ તેનું આલંબન છે. તે મેળવવા પોતે સહન કરેલાં કષ્ટો, પોતે ધરેલી વ્યા-કુળતા અને તેમ છતાં થયેલી તે મધ્યાંતી નિરર્થકતા ઉદીપન છે, આમ પો-પાતા નિર્વેદને પહેલાપદમાં પરવસેલો સ્મૃતિભ્રમ, સહકારી બનેછે, જરાકુળ કરવાની ક્રિયાએ ઉપજતો દૈન્યનો ભાવ નમનકરવા રૂપ અનુભાવે પ્રતીત થાયછે. તે દૈન્ય તથા 'હા નમું' શબ્દની પુનરુક્તિથી પ્રકટ થતો વિષાદ પણ આ સ્મૃતિભ્રમ સાથે જોડાઈ નિર્વેદને પુષ્ટ બનાવેછેને શુદ્ધસ્વરૂપ શા-ન્તરસ જમાવેછે. શાર્દૂલવિર્ગીકૃત છંદ છે. ૩૦

૧ સરખાવો પાછળનો ૬૬ મો તથા વૈ. શ. નો આ શ્લોક. શ્રાતઃ
કષ્ટમહો મહાન્સ નૃપતિઃ સામન્તચક્રં ચ તત્પાર્શ્વે તસ્ય ચ સાપિ રાજપરિ-
વસાશ્ચન્દ્રધિમ્બાનનાઃ। વદિક્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહસ્તે વન્દિનસ્તાઃ કથાઃ
સર્વે યસ્ય વશાદગાસ્મૃતિપદં કાલાય તસ્મૈ નમઃ

આયુર્વેદવિદાં રસાશ્નવતાં પથ્યાશિનાં ધત્નતો
 વૈદ્યાનામપિ રોગજન્ય^૧ વપુષો હન્તર્યતો દૃશ્યતે ।
 દુશ્વક્ષોત્કવલીકૃતત્રિભુવનો લીલાવિહારસ્થિતઃ

સર્વોપાયવિનાશનૈકચતુરઃ કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥૬૬॥

પાળે પથ્ય પ્રયત્નથી રસ સદા સેવંત ધન્વંતરી,
 આયુર્વેદવિદાય શર્ગી બનીને જાય અરેરે મરી;
 આહો લીપણકાળ ! આ ત્રિભુવનો છે તાહરો કોળિયો!
 રહેજે સર્વેશલાજ લોપ કરતા તુંને નમો રે નમો !! ૬૬

પથ્ય—હિતકારી ખાનપાન. રસ—પાશ, ઔષધનુ સત્વ.
 આયુર્વેદવિદો—વૈદ્યકશાસ્ત્ર જ્ઞાણુનારા.

પ્રયત્ને હિતકારીજ ખાનપાન લેનારા. રસનું સદા સેવન કરનારા ને
 વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં સાંગોપાંગ નિપુણ, ધન્વંતરી જેવાને શરીરે પણ, રોગનો જ-મ
 થયોછે ને તે પણ મરી ગયાછે. પોતાની કીડમાં જોતજોતામાં મનુષ્યોના
 સર્વેઉપાયોને વિફલ કરનારા ને ત્રણે ભુવનોને એક કોળિયા પ્રમાણે બક્ષણ
 કરનારા હું મહાભીષણુ ચમરાજ! તમને તો સદા નમોનમો !!

પૂર્વશ્લોક કરતાં આમાં પ્રસંગ બદલાએલો છે. નિયમિત રહેનારા તથા
 ધન્વંતરી જેવાના મૃત્યુથી ઉપજેલો નિર્વેદ ‘અરેરે’ શબ્દે સ્પષ્ટ છે. પ્રબલ
 કાલની ‘આહો’ શબ્દે સ્પષ્ટ થતી ઉચ્ચતા દૈન્યના વ્ય. ભાવને જન્યત કરેછે,
 ને તે નમન કરવારૂપ અનુભાવે ખૂંચેછે. આમ નિર્વેદ અને દૈન્યે શમ પો-
 પાયછે. સાર્દશ્વવિકાસિત છંદ છે. ૩૧

૨દષ્ટં પ્રાયઃ વિકલમશિલં કાલસર્પેણ વિશ્વં
 કૂરેળેદં શિવશિવ મુને બ્રૂહિ રક્ષાપકારમ્ ।

૧ મૂળમાં ભુલથી રોગજન્મ પાઠ લખાયો છે તેને સ્થાને ઉપર
 પ્રમાણે સુધાર્યો છે. જ. ય. પ્ર.

૨ મૂળમાં દષ્ટપ્રાય પાઠ છે, પણ તે અશુદ્ધ હોવાથી આ પાઠ સ્વી-
 કાર્યો છે સંપાદક લખે છે કે “કાલિકા નામ સર્પો યો દૃષ્ટીવિષ ઉચ્યતે”
 (ઋગ્વેદ) આવું વેદવચન હોવાથી કાળને ‘દૃષ્ટાન્નિષ’ કહેવો. અને તેની
 દૃષ્ટિમાંજ વિષ હોવાથી દષ્ટ કહેવામાંજ જેર અડવા માંડયું સમજવું.”

અસ્યાસ્ત્યેકઃ શૃણુ મુરરિપોઽર્ધ્યાનપીઘૂષપાનં

ત્યક્ત્વા નાન્યત્કિમપિ ભવને દૃશ્યતે શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા ॥૬૭॥

હા હા કષ્ટં ! નિરૂપ્ય પશુ દંશિયુઃ કાલસર્પે,

બેબાકૂળું જગ બધું મુનિ ! ઉગરે શે ઉપાએ ?

હાં હાં આરો ધરણીધરતું ધ્યાન સુધા પીધાથી,
ખીજીરીતે નહિ જ બનશે શાસ્ત્ર બોલે પુકારી. ૬૭

ધરણીધર—વિષ્ણુ.

પૂર્વાર્ધમાં પ્રશ્ન ને ઉત્તરાર્ધમાં તેનો ઉત્તર છે. હે મુનિ! કાલરૂપી સર્પે ફરપણે આ બધું જગત્ દંશેલું છે. જેથી આ જગત્ મૃત્યુકાળની બેબાકૂળી દશામાં છે. હા પ્રભુ! હવે તે શે ઉપાયે ઉગરશે? હાં હાં હવે સમન્વય છે કે વિષ્ણુનું ધ્યાનરૂપ અમૃત પીવાથીજ આરો છે. અન્યઉપાયે બચવાનું નથી એમ શાસ્ત્રોપણ પોકારી ને બોધે છે.

અત્રે પશુ જગત્ની નશ્વરતા આલંબન છે. ‘હા હા કષ્ટં’ શબ્દે ઝ્ઞાનિનો વ્ય. ભાવ ખૂબે છે જગત્ને વિષવ્યાકુળ જોતાં દયાનો ભાવ વિપાદ પ્રગટાવે છે. એ વિપાદ સંબોધન વાચક ‘મુનિ’ શબ્દનો દીર્ઘ અંત્યાક્ષર સૂચવે છે. વળી આ બે ભાવો મુનિશરણ ગ્રહવારૂપ દૈન્ય અને ઉગરવાના તર્કરૂપ ચિંતાથી સવિશેષ પોષાય છે. પછી એ ચારે ભાવસંમૃદ્ધિના ઉછાળા પૂર્વાર્ધના પ્રાન્ત અને ઉત્તરાર્ધના પ્રારંભના ઉચ્ચારણના અવકાશમાં શમી જાય છે. ઉત્તરાર્ધમાં તો નવોજ રંગ ચળટે છે. “હાં હાં આરો” ઉચ્ચારતાં તો વિતર્ક, ચિંતા, દૈન્ય ને ઝ્ઞાનિના તમામ અવશેષ તરંગો શમી જઈ ‘ધરણીધરતું ધ્યાનસુધા પીવારૂપ’ નિશ્ચય સ્ફૂરતાં મતિતામના વ્ય. ભાવનું વહન વહેવા લાગે છે; ને શમને પોષી શાન્તરસરૂપ આસ્વાદન કરાવે છે. ભાવશમન અલંકાર છે. મન્દાકાન્તા છંદ છે. ૩૨.

કશ્ચિત્કન્દતિ કાલકર્કશકરાકૃષ્ટં વિનષ્ટં હઠા-

દુત્કૃષ્ટં તનયં વિલોક્ય પુરતઃ પુત્રેતિ હા હા કચિત્ ।

કશ્ચિન્નર્તકનર્તકીપરિવૃત્તો નૃત્યત્પહો કૃત્તચિ-

ચિત્તં સંમૃતિપદ્ધતિઃ પ્રથયાતિ પ્રીતિઞ્ચ કષ્ટઞ્ચનઃ ॥૬૮॥

વહાલીડા મુજ પુત્ર! તું કહી ગયો એવા વિલાપો કરે,

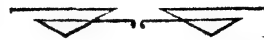
કાળે ફૂરકરે હથેલ સુતને નિહાળી કોઇ અરે;

થૈથૈકાર મચાવી નૃત્ય કરતા વારાંગના સંગ કો,

રે રે ચિત્રવિચિત્ર સંસ્મૃતિ મુખે દુઃખે જૂલાવે અહો! ૬૮
વારાંગના—નાયતારી સ્ત્રી. સંસ્મૃતિ—સંસાર

‘હા મહારા વહાલા પુત્ર! તું શું લોકાન્તરમાંજ જઈ વસ્યો? તારાં માખાપોને નિરાધાર કરી સ્વર્ગમાંજ સીધાવ્યો? બાપુ! વહાલા! એકવાર તો ઉત્તર આપ!’ આવા આવા વિલાપો કરી કોઇસ્થળે કોઇજનો, યમે ફૂરકરે ભેદેલા, પોતાના વહાલામાં વહાલા એકના એક પુત્રના શયને નિહાળી શીર ફૂટતા ને રડી રડી આંખમાંથી રુધિર ઝરાવતા જોવામાં આવે છે; તો પક્ષી સ્થળે કોઇલોદો, વિવિધવસ્ત્રો સજ્જ પુદ્ગી ફરતી ને ઝાંઝરના ઝણકાર કરતી વારાંગનાના સંગમાં થૈથૈકાર મચાવી આનંદિત થતા જોવામાં આવે છે. અહો! કેવું આશ્ચર્ય છે!! કેવો ચિત્રવિચિત્ર સંસાર છે?! તે અમને ક્ષણુવાર સુખમાં ને ક્ષણુવાર દુઃખમાં જૂલાવે છે.

આ શ્લોકની ખૂબી ઓરજ છે. પૂર્વાર્ધમાં કરુણરસ છે. ‘વહાલા વ-
તા’ ના મૃત્યુથી વ્યાપ્તો શોક સ્થાયીભાવ છે. પુત્ર તેનું આલંબન, ને
વિલાપોદિ અનુભાવો છે. ‘કહી ગયો’ શબ્દે મોહ ને ‘વહાલીડા’ ઉચ્ચાર-
તાં ફાટી જતા સ્વરે વ્યાપી જતો વિપાદ સહકારી ભાવો છે; ને તે કરુ-
ણરસ જમાવે છે. ઉત્તરાર્ધમાં તેના વિરોધી શૃંગારરસનો રસાભાસ છે.
નાયક ને નાયિકા તેનાં આલંબન છે. તેમનું સંગે રહેવું ઉદ્દીપન છે.
નૃત્યવિલાસાદિ અનુભાવે પ્રકટ થતો હર્ષનો વ્ય. ભાવ તેમના રતિ સ્થા-
યીભાવને પોષી શૃંગારનો રસાભાસ ઉપજાવે છે. પણ પ્રત્યક્ વિરોધી ક-
રુણુ તેનું શમન કરી છેલ્લાપદમાં વિપાદ ને પિતરૂના ભાવો સ્ફૂરાવે છે.
આથી શમ પોષાય છે, ને સુંદર શાન્તરસ જામે છે. શાદૂલવિકીડિત
છંદ છે. ૩૩.

સા રોગિણી યદિ ભવેદથવા ત્રિવર્ણા

બાલામિયા શશિમુર્ચી રસિકસ્થ પુંસઃ ।

શલ્યાયતે હૃદિ તથા મરણં કૃશાંગા-

યત્તસ્ય સા વિગતનિદ્રસરોરુહાક્ષી ॥ ૬૯ ॥

વામા ય વિધુમુખી રોગી વિવર્ણુ થાતાં,

સૌંદર્ય હીન બની રનેહીયને ન રચે;^૧

હા! તોય મૂઠમનમાં મરણાન્ત સુધી.

શલ્યો સમી છ દુઃખદાયીય સુંદરાક્ષી. ૬૯

વામા—સ્ત્રી. વિવર્ણુ—શીકા, રૂપ વિનાની. શલ્યો—ખાણો.

ચંદ્રવદની સ્ત્રી પણ રોગી ને રૂપરહિત થાય છે ત્યારે તેના રસિક (રનેહી) ને પણ ગમતી નથી. પરંતુ હા! અદ્વિસેસ છે કે સુંદર લોચની સ્ત્રી પણ તેમાં આસક્ત થયેલાના મૂઠમનમાં મરણ કાલ પર્યંત બાળુ ખૂચ્યાં હોય એવી મહા દુઃખદાયી થાય છે. તાત્પર્ય કે રૂપવંતી સ્ત્રી પણ તેના રસિકને સદાકાળ દુઃખદાયી છે ને નરીની પ્રીતિમાં સુખ છે જ નહિ.

માયિક વિષય સ્ત્રીની નિઃસારતા આમાં આલંબન છે. સ્ત્રીની સૌંદર્ય હીનતાથી અરચિ ઊત્પન્ન થયા છતાં તેમાં આસક્ત થવારૂપ ચિત્તાની મૂઠતાથી મોહ નામે વ્ય. ભાવ રૂપ છે. શલ્ય સમું દુઃખદાયી પણ અમર્ષ નામના ભાવને વ્યક્ત કરે છે. વળી ‘હા’ શબ્દમાં વિપાદનું સૂચન છે. આ સર્વે ભાવો સહકારી હોય શાન્તરસ બને છે. વસંતતિલકા છદ્દ છે. ૩૪.

૧ સંપાદક અશશિમુખી ને અવિગતનિદ્રસરોરુહાક્ષા પદો કાઢી આમ અર્થ કરે છે “તે બાલા પ્રિયા બ્યારે રોગવાળી કે શીકા થાય છે ત્યારે અશશિમુખી (ચંદ્ર જેવા વદન વિનાની) થવાથી તેના રસિકને રચતી નથી. તોપણ અવિગતનિદ્રસરોરુહાક્ષી (પ્રપુલ્લ કમળ જેવાં લોચન વિનાની) તે સ્ત્રી મૂઠાના મનમાં મરણાન્તસુધી શલ્ય સરખું દુઃખ દે છે. આ અન્ય અર્થ દર્શાવવા ભાષાન્તરમાં ‘ય’ નો પ્રયોગ છે. ઊપરના શ્લોકના વ્યખ્યાનમાં ‘ય’ નો અર્થ ‘પણ’ લેવો ને આ અર્થ કરતાં ‘ય’ ને સ્થળે ‘અ’ સમજી ‘અવિધુમુખી’ અને ‘અસુંદરાક્ષી’ વાંચવું.

૨ આ સ્થળે ભાષાન્તરમાં ‘રચે ન રનેહી જનને કદી તે કુરૂપા’ એવો પાઠ હોય લો ઠીક લાગે. પ્ર૦ જૈ૦ ૫૦

નિષ્કંટકેડવિ ન સુખં વસુધાધિપત્યે

કસ્યાપિ રાજતિલકસ્ય યદેષદેવઃ ।

વિશ્વેશ્વરો ભુજગરાજવિભૂતિભૂષો

હિત્વા તપસ્યાતિ ચિરં સકલ્યા વિભૂતીઃ ॥ ૭૦ ॥

નિષ્કંટકી પદવી પૃથ્વી પતિની જામે,

રાગધિરાજ પણ કોઈ નમુખ પામે;

તેથી વને વચ્ચી તપે વિભૂતિ સજીને,

દેવાધિ દેવ હર સર્વ ભૂતિ તજીને.

૭૭

નિષ્કંટકી—શતુરહિત. જામે—દ્રવ્યણે પામે. વિભૂતિ—ભરમ.

ભૂતિ—જન, આમર વગેરે ઐશ્વર્ય.

હર—શંકર.

એકપણ શત્રુવિનાની ને ચક્રવર્તી પણાની પદવી મળે તોપણ કોઈ રાગધિરાજને સુખ મળ્યું નથી. વૈભવો વધવાસાથે ને સમૃદ્ધી ચિંતાઓ ને દુઃખો વધતાં જ જાય છે. આટલા માટેજ સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ શંકર ભગવાન પણ સર્વ વૈભવો ત્યજી, શરીરે ભસ્મ અને સર્પો ધારણ કરી વનમાં વસે છે ને તપ તપે છે. અર્થાત્ શંકર ભગવાનની પણ આવી દશા છે તો ખામર મનુષ્યોની તો શી દશા હોય!

અહીં નિવંદની ખીલવણી છે. વિષયની દુઃખભયતા આલંબન છે, રાગધિરાજ તથા શંકરને દુઃખ મળવારૂપ ઉદ્દીપન છે, અને વૈભવ ત્યજવા ને વિભૂતિ સજવા રૂપ અનુભવ છે. ‘સર્વ ભૂતિ ત્યજી’ ‘વિભૂતિ’ સંજવામાં વિરોધાભાસ અલંકાર છે પણ શ્લેષથી વિરોધનું શમન થાય છે. વસંતતિલકા છંદ છે. ૩૫.

કદાચિત્કષ્ટેન દ્રવિણમધમારાધનવશા-

ન્મયા લબ્ધં સ્તોકં નિહિત મવનો તસ્કરમયાત્ ।

તતો ‘નૈજે કશ્ચિત્કચિદપિ તદાશુર્વિલગૂઢે

નયલ્લબ્ધોડપ્યર્થો ન ભવતિ યદા કર્મ વિષમમ્ ॥ ૭૧ ॥

૧ મૂળમાં નિર્વ્યં પાછું છે. પણ તેનો કોઈ અર્થ થતો નથી, માટે નૈજે વાંચ્યું છે.

૨ સરખાવો હિતોપદેશના અર્થ વિચાર સાથે ‘કરતલગતમપિ નશ્યતિ યસ્ય તુ ભવિતવ્યતા નારિત્’

પરાણે પામ્યો હું અધમજન આરાધન કરી,
કંઈકે તે દાટયું ધરતીમહું ભીતિ મન ધરી;
અરે સર્વે ખોયું ઉદર હરિગ્યો' કો ખીલદરે!

ભલે સાંચો તોયે કરમ પલટયે કાંઈ ન મળે !! ૭૧

ખીલદરે—મોટા ઉંદરના દરમાં.

નીચટ્ટપણુ જનોને રંજન કરી હું મહામહેનતે યોગુંક ધન પામેજો, પરંતુ તે મહેં ચોરને લાકેમના ભયે ધરતીમાં દાટયું; પણ અરેરે! ત્યાંથી કોઈ કંદર કોઈ જગ્ગરજત ધુસના દરમાં કોણુ જાણે ક્યાં લઈ ગયો ને હું છેક નિર્ધન રહ્યો. અરે! નશીયની ગતિ ન્યારી છે. જો તમારું નશીય પલટયું તો ભલે ને સાંચશો પણ તમારી પાસે ફૂટી બદામે રહેવાની નથી એ ભાવ છે.

દ્રવ્યનું નાશવંત પાણું આહીં આલંબન છે. પ્રથમપદમાં શ્રમનો ભાવ ચળકે છે. તે દ્રવ્ય નાશે ઉપજેલા ને 'અરે' શબ્દે પ્રકટતા શોક નામના ભાવને પોષી નિર્વેદનામના વ્ય. ભાવને ખીલાવે છે. વળી એ નિર્વેદ પ્રારબ્ધની પ્રબળતાપ મતિનામના વ્ય. ભાવનો ઉદય કરેછે. આમ આ બિન્નબિન્ન ભાવોનાં મિશ્રણે શાન્તરસ પોષવામાં સદગામી થાયછે. ચોથા પદમાં ભાવોદય ને અર્થાન્તરન્યાસ નામના અલંકારો છે. શિખરિણીહંદ છે. ૩૬.

—૫૯૭૭૭૭—

સ્વયં ભોક્તા દાતા વસુ સુવહુ સંપાદ્ય ભવિતા

કુટુમ્બાનાં પોષ્ટા ગુણનિધિરશેષેષ્વિતનરઃ ।

इति प्रसाशस्य प्रबलदुरितानीतविधुरं

शिरस्सस्याकस्मात्પતતિ નિધનં યેન ભવતિ ॥ ૭૨ ॥

પતિ સંપત્તિનો બનીશ વસુ સંપાદન કરી,
બહી ગુણે દાતા બનીશ મુજબંધુ સુખી કરી;
અતિ એવી આશેભરિત જનના મસ્તક પરે,

અરેરે આચિતું પ્રબલદુઃખ મૃત્યુતણું પડે. ૭૨

હું સંપત્તિનો ધણી બનીશ, વસ્તુ સંપાદન કરીશ, સકલગુણે ગ્રહણ કરીશ, ને બંધુને સુખ કરી દાતાર બનીશ. આવી અનેક આશાએ ભરેલા

બિચારા મનુષ્યના મસ્તક ઉપર આશુચિત્તન્યુ મૃત્યુનું મહાદુઃખ આવી પડે છે ને આશાઓ હતી નહતી થઈ જાય છે!

આમાં માનવદેહની ક્ષણભંગુરતા આલંબન છે. પ્રથમના બે ચરણોમાં વિતકનો અને ‘અરેરે’ શબ્દમાં દૈન્યનો વ્ય. ભાવ છે આશા ને ઉત્સાહના ભંગ થયો ને તેથી નિરૂપાય હોયું એથી વિપાદ પ્રકટે છે. આ સર્વસામગ્રી શાન્તરસ જનમે છે. શિખરિણીછંદ છે. ૩૭.

માનુર્ભૂવલયપ્રદક્ષિણગતિઃ ક્રીડારતિઃ સર્વદા

ચન્દ્રોપ્થેષ કલાનિધિઃ કવલિતઃ સ્વર્માનુના દુઃખિતઃ

દ્વાસં ગચ્છતિ વર્ધતે ચ સતતં ગીર્વાણવિશ્રામભૂ-

સ્તત્સ્થાનં સ્વલુ યત્ર નાસ્ત્યપદતિઃ ક્લેશસ્ય સંસારિણામ્ ॥૭૩॥

વ્યામે વર્તુળ ભાનુ લૈ’ ભટકતો ક્રીડા કળાનો નિધિ,

રોહીણીપતિ રાહુગ્રસ્ત બનતો તે સર્વ દેખું દુઃખી;

સુરોનું સુભ સ્વર્ગ તેય લય ને ઉદ્દેશની જૂલતું,

લેશે કલેશ ન થાય રાગીજનને તે સ્થાન કો ના દીકું. ૭૩

વર્તુળ—કુંડળું. ભાનુ—સૂર્ય. રોહીણીપતિ—ચંદ્ર. રાગી—આસક્ત.

સૂર્ય ગગનમાં વર્તુળાકારે ભટકતો જણાય છે ક્રીડા ને કળાનો ભંડાર (ક્રીડાસક્ત અને કળાવાન) ચંદ્ર પણ રાહુથી ગ્રહાય છે!! વળી દેવોની આલ્હાદભૂમિકા સુંદર સ્વર્ગ પણ લય ને ઉદ્યની દશામાં જુલે છે. અરે તે પણ નાશવંત ને દુઃખી છે !! અહો દૈવ! જરાપણ કલેશ ન થાય એવું સ્થાન કોઈ વાસનાવાળા માણસને માટે તો મેં દીકું નથી. વાસના છે ત્યાં સુધીતો ચિરકાળ અવિનાશી સ્થાન મળવાનું નથી એ ભાવ છે.

સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવાને પણ દુઃખી સ્થિતિમાં દેખતાં ઉપજતી દયા વિપાદ ભાવને પ્રકટાવે છે (ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકે વિશન્તિ એ સ્મૃતિ વાક્યે) દેવોની આલ્હાદભૂમિ સ્વર્ગપણ નાશવંત જણાતાં વિસ્મયનો ભાવ ઉપજે છે ને તે વિપાદને પોષે છે. છેલ્લે પોષાયેલો વિપાદ ‘જ્યાસુધી રાગ ત્યાંસુધી બંધ મોક્ષ’ એ સત્યને સ્પૃશવે છે, ને તેથી મતિનામનો ભાવ જન્મત થાય છે. ભાવો-દય ને ભાવિકાના અલંકારો પણ છે. મળમાં માનુ અને મૂનો નાયક નામકા-

આવ હોવાં સમા સોકિત અલંકાર છે. શાર્ફલવિદ્વાંડિતજ્ઞ છે. ૩૮.

ભૂમણ્ડલં લયમુપેતિ ભવત્યવાધં

લઙ્ઘાત્મકં પુનરપિ પ્રલયં પ્રયાતિ ।

આવર્તતે સકલમેતદનંતવારં

બ્રહ્માદિભિઃ સમમહો ન સુખં જનાનમ્ ॥ ૭૪ ॥

અહાંડમંડલ અહા ! લય થાય સાવે,

પામી સ્થિતિ વળી પુનઃ પ્રલયે વિરામે;

તે વારવાર ! અહહા શું કહું નિહાળું ?

અહાય જન્ય 'લયમાં જન કયાં સુખાળું' !? ૭૪

સાવે—તમામ. અહાંડમંડલ—ભૂર્ભુવસ્વરાદિ સર્વ લોકોનો સમૂહ.

અહા ! આ જગત્તો શું પણ અહાંડ મંડળ પણ નામ કે નિશાનીના અવશેષ વિના સાવ લય પામેછે, જન્મેછે ને પાછું પ્રલયદશામાં ગ્વયછે. વળી તે એકવાર નહિ પણ વારંવાર ॥ અહો ! હું શું કહું છું ? હું શું જોઉં છું ? અહાંડ સાથે અહા પણ લય પામેછે તો બિચાર પામર મનુષ્ય તો ક્યાંથી-જ સુખી હોઈ શકે ?

જગત્ની નશ્વરતા અત્ર આલંબન છે. અહાંને અહાંડનું નાશવંતપણું ઉદીપન છે. સાંસ્કૃતિક પ્રમાણે મતિનો વ્ય. ભાવ રમ્ય છે. 'અહહા' શબ્દે વિપાદ, 'શું, કહું' 'શું નિહાળું' શબ્દે મોહ અને છેલ્લાપદમાં પિતૃનામના બાવો સહકારી ખનતાલક્ષ્ય થાયછે. અને એમ શમ પોષાયછે. વસંતલિલકા. ૩૯

અહોડત્યર્થેડપ્યર્થે શ્રુતિશતગુરુભ્યામવગતે

નિષિદ્ધત્વેનાપિ પ્રતિદિવસમાધાકતિ મનઃ ।

૧ લય ચાર પ્રકારનો છે. ૧ નૈમિત્તિક ૨ પ્રાકૃત ૩ આત્મ્યાત્મિક ૪ નિત્ય (જુ-ઓ શ્રીમદ્ભાગવતની શ્રીધરીટીકા. આરમો રકષ અ. ૪ પ્રલયસ્તુચતુર્વિધઃ નૈમિત્તિકઃ પ્રાકૃતઆત્મ્યાત્મિકો નિત્યશ્ચેતિ.) વળી અહાપણુ લયમાં જન્ય તેના પ્રમાણ માટે જુઓ તેજ અધ્યાય શ્લોક ૪થે. ૧૫ઃ નૈમિત્તિકઃ પ્રો-ક્તઃ પ્રલયો યત્ર વિશ્વસૂક્ શેતેડનંતામનો વિશ્વમાત્મસાત્કૃત્ય ચાત્મભઃ ॥

પિશાચસ્તત્રૈવ સ્થિરરતિરમારંઙપિ ચપલઃ

ન જાને કેનાસ્ય પ્રતિકૃતિરનાર્યસ્ય ભવિતા ॥ ૭૨ ॥

અહો! વારેવારે શ્રુતિશ્રવણ કીધું ગુરુમુખે,

વિલોક્યાં નિષેધીવચન ચિત્તડું તોય ચિતવે;

અનર્થી અર્થે હા! અતિ રતિ કરી દુષ્ટ વળગે,

ન જાણું શી રીતે ચિત્ત મુજ પિશાચત્વ તજશે! ૭૫

શ્રુતિશ્રવણ—વેદવાક્યો સાંભળવાપણું. નિષેધીવચન—ના પાડનારાં વચન.

અર્થે—દ્રવ્યે, કાર્યે.

પિશાચત્વ—જંગલીપણું.

અહો! મહાખેદનો વિષય છે કે, શ્રીમુરૂના મુખથી વેદાન્તવાક્યોનું વારંવાર

શ્રવણ કર્યું, વળા નિષેધી વચનો (અર્થમનર્થ ભાવય નિસં નાસ્તિ તતઃ

સુસ્વલેશઃ સર્સં. પૈસો અનર્થ કરનારો છે એમ સમજ; સત્ત્વ કહું છું કે, તેથી જરાપણ સુખ નથી. આવાં આવાં વચનો) વારંવાર વિલોક્યાં. તો પણ આ ચિત્તડું એને એ સાંસારિક વિષયોનું ચિંતવન કરી અનર્થ કરનારા દ્રવ્યમાં અતિશય પ્રીતિ કરીને વળગે છે. હા પ્રભુ! હવે સમજાવું નથી કે, આ મરૂં ચિત્ત હવે શી રીતે પિશાચપણું છોડશે? આ દુષ્ટ મન પિશાચ હવે શા ઉપાયે અંકુશમાં આવશે?

વિષયને ચિત્તથી ત્યજવા ઇચ્છતા પણ ચિત્ત ધરા ન થવાથી કાયર થયેલા માણસની આ ઉક્તિ છે. ‘અહો વારેવારે’ શબ્દે શ્રમનો ભાવ સ્પષ્ટ છે; છતાં ચિત્ત નિરોધ ન થવાથી કાયર થતાં પ્રકટતી ગ્લાનિ ‘હા’ અવ્યયે વ્યક્ત થાય છે. આથી ચિત્તપ્રતિ ઉચ્ચતાનો ભાવ ‘દુષ્ટ’ વિશેષણે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. આવા ભાવોના તરંગમાં ગળકાં ખાતા ને મુંઝાતા દીન સાધકના દીનહૃદયમાંથી વિતર્કમિશ્રિત દૈન્યનો ભાવ ‘ન જાણું શી રીતે’ શબ્દે આવિર્ભાવ પામેલો છે. આવા વિવિધભાવોના સહગામીપણાથી શમનો રથાચી-

૧ સરખાવો નિચેનો સાહિત્યનો શ્લોક—

ઉપનિષદઃ પારિપીતા ગીતાપિ ચ હન્ત માતિપથં નીતા ।

તદપિ ન હા વિધુવદના માનસસદનાદ્વહિર્યાતિ ॥

ભાવ પેપાઇ શાન્તરસરૂપે નિખળ થાય છે. શિખિરણી છંદ છે. ૪૦

અરે ચેતશ્ચિત્રં ભ્રમમિ યદપાસ્ય પ્રિયતમં

મુકુદં પાર્શ્વસ્થં પિતરમાપિ માન્યં સુમનસામ્ ।

વાહેઃ શબ્દાદ્યર્થે પ્રકૃતિચપલે ક્લેશબહુલે

ન તે સંસારેઽસ્મિન્ભવતિ સુખદાદ્યાપિ વિરતિઃ ॥ ૭૬ ॥

અરે નંદાનંદા પ્રિયતમપિતા સુરપૂજતા,

ઉરે રાજતાને ત્યજ ભ્રમિત ઓ મૂખ મનડા!

પીડાએ પૂરેલા સહજચપળા આ ભવવિષે;

હજ તહારી રે રે વિરતિપર પ્રીતિ નવ દિસે?. ૭૬
નંદાનંદા—નંદને આનંદ આપનાર શ્રીકૃષ્ણ કે આનંદને આનંદ આપનાર
શ્રી પરમાત્મા.

પ્રિયતમપિતા—અતિશય પ્રિય આદિકારણ રૂપ. સુરપૂજતા—દેવોથી પૂજાએલા.
સહજચપળા—સ્વભાવથીજ નાશવાંત. વિરતિ—વૈરાગ્ય.

હે મનડા! તારા હૃદય કમળમાંજ શોભતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કે જે
સર્વપ્રાણીમાત્રના પિતા એટલે સર્વના આદિકારણરૂપ, નંદના (મોદ-આનંદ-
મય કોશના) પણ આનંદરૂપ ને સર્વ દેવોના શીરોમણિ છે તેમને ત્યજ સ્વ-
ભાવથીજ નાશવાળા ને અનંત વ્યાધિઓથી ભરેલા આ અસાર સંસારમાં
ક્યાં ભરેછે? ઓ ભ્રમિત મનડા! હજ તહારી સંસાર ઉપર અચ્ચિથતી નથી
એ આશ્ચર્યની વાતછે.

નંદાનંદા શબ્દ પ્રત્યગાત્માને સ્થળે આ શ્લોકમા વાપર્યો છે, કારણ
પ્રત્યગાત્માને આનંદ શબ્દે ઉપનિષદોમાં વર્ણવે છે. શ્રી શારીરક બાષ્યમાં
ભગવાન્ શંકરાચાર્ય લખેછે કે:-

પરસ્મિન્નેવ હ્યાત્મન્યાનન્દશબ્દો बहुकृत्योऽभ्यस्यते आनन्दमयं
प्रस्तुत्य “ रसो वैसः ” इति तस्यैव रसत्वमुक्त्योच्यते । “ रसं-
ह्येवायं लब्धवानन्दी भवतीति को ह्येवान्यात् कः प्रामाण्यात् य-
देव आकाश आनन्दो न स्यात् एव ह्येवानन्दाति, सैवानन्द-

સ્વમીમાંસા ભવતિ ” “ ઇતમેવાનન્દમયાત્માનમુપસંક્રામતિ ”
 આનન્દં બ્રહ્મણોવિદ્વાન્ન વિભેતિ કુતશ્ચન “ ઇતિ । ” “ આનન્દો
 બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ ” ઇતિ ચ । શ્રુત્યન્તરે ચ “ વિજ્ઞાનમાનન્દં
 બ્રહ્મ ” ઇતિ બ્રહ્મણ્યેવ આનન્દશબ્દો દૃષ્ટઃ । એવાનન્દશબ્દસ્ય
 बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभासात् आनन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते

અર્થ:—પરમાત્મા સંબંધે આનંદ શબ્દનો ખુબવાર અભ્યાસ
 છે. આનન્દમયને સ્તવીને ‘ એ રસ છે ’ એમ તેનું રસપાણું કહીને
 કહે છે કે “ રસને મેળવીને આ આનન્દી થાય છે જે આ આકાશ (બ્રહ્મ)
 આનંદ ન હોત તો કાણુ છવી શકત ? આજ આનંદ આપે છે. તેજ આ-
 નન્દની મીમાંસા થાય છે. એજ આનંદમય આત્મા પાસે જાય છે. ” બ્રહ્માનંદ
 જાણનાર કશાથી બ્હીનો નથી ” “ આનંદ બ્રહ્મ છે એમ જાણુ. ” અન્યશ્રુતિ-
 યોમાં પણ “ વિજ્ઞાન આનંદ બ્રહ્મ. ” એમ બ્રહ્મ પરત્વેજ આનન્દ શબ્દદીઠો છે.
 આ રીતે આનન્દ શબ્દનું બ્રહ્મ પરત્વે અનેકવાર કથન છે. તેથી આનંદમય
 આત્મા તે બ્રહ્મ એમ સમજાય છે. ‘ પ્રિયતમપિતા ’ આમાં ‘ પ્રિયતમ ’ શબ્દ
 પણ આદિકારણરૂપ આત્માનુંજ વિશેષણ છે. સર્વ પ્રિય વસ્તુઓથી આત્મા
 વધારે પ્રિય લાગે છે. પુત્રથી પિતૃથી ને અન્ય સર્વથી આત્માજ વિશેષ પ્રિય
 લાગે છે માટે ‘ પ્રિયતમ ’ શબ્દ સાર્થક છે. જુઓ વૃહદરણ્યકોપનિષત્ તદેતન્
 પ્રેય:पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयो अन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मा.

અહીં પરમાત્માનું ત્રિકાલાબાધિત આનન્દસ્વરૂપ અને જગતનું દુઃખ-
 નશ્વર સ્વરૂપ આલંબન છે. પરમાત્માના પ્રિયતા, પૂજ્યતા વગેરે ગુણો કથવાથી
 રતિનો વ્ય. ભાવ જણાય છે. વળી ઉરે રાજતાને ત્યજવાની મોહનિદ્રામાંથી
 જગાડવારૂપ બોધ કરતાં દયાનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. અનેકવાર સમજાવ્યા છતાં
 ન સમજ્યાથી ગ્લાનિનો ભાવ ‘ રેરે ’ શબ્દના ઉચ્ચારણ પાસે જાગ્રત થાય છે.
 ને આ સર્વે સાહિત્યે અહીં શુદ્ધ શાન્તરસ જામે છે. શિખરિણીછંદ છે. ૪૧

अहं श्रान्तोऽध्वानं बहुविधमतिक्रम्य विषमं

धनाकांक्षाक्षिप्तः कुतृपतिमुखालोकनपरः ।

इदानीं केनापि स्थितिमुदरकूपस्य भरणे

‘कदम्बेनानरण्ये क्वचिदपि समीहे’ स्थिरमतिः ॥७७॥

પ્રભુ ! થાક્યો હાવાં, તિપમ પંથમાં ખૂણ રખડ્યો;

ભુંડાં ભૂપાકેરાં મુખ નિરખીને જીવિત ભમ્યો;

પ્રભુ ! હાવાં ચાહું વન વસી મતિ સ્થિર કરવા,

અરે જે તે પૂરી કુટિલ મુજ આ પેટ ભરવા !! ૭૭

હાવાં-હવે તો. વિપમપંથમાં-વિકટ રસ્તામાં. કુટિલ-પાપી

કંઈક પૈસો મળશે એવી લાલચે હે પ્રભુ ! હું નહારા નૃપોનાં ગચ્છો સામું તાકી રહી, તેમની કૃપા પાત્રતા પામવામાટે નમન કરી, સ્મિતવદન કરી તથા હાજી હાજી કરી આખું જીવિત ભમ્યો ! અરેરે કાંટાવાળા સં-સારશી રસ્તામાં ખૂણ રખડીને હવે તો થાકી ગયો ! હે મહારા પ્રભુ ! હવે તો માત્ર વનમાં વસી સારું વા નહાઈ જે મળે તે ભરી આ પાપી પેટ પૂરવા અને મતિ સ્થિર કરવા ચાહું છું :

આમાં આશાઓ પરિપૂર્ણ ન થવાથી નિર્વેદ ઉપજેલો છે, અનુભવ કથન નામે સ્મૃતિનો ભાવ તેને પોષે છે. ‘થાક્યો હાવાં’ એ શબ્દોનું કાવ્યમાં થતું દીર્ઘ ઉચ્ચારણુ શ્રમ અને તેથી ઉપજતા ગ્લાનિભાવનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, વળી શ્રમ અને ગ્લાનિથી પ્રકટ થતો ઉગ્રતાનો વ્ય-ભાવ ‘પેટને પાપી’ કથવાદ્ય તર્જનના અનુભાવે જણાય છે. આ બધા ભાવોમાંથી ફલિત થતો ‘વન વસવા’ ને ‘મતિ સ્થિર’ કરવાનો વાનપ્રસ્થ દશાનો વિચાર મતિનામે વ્ય. ભાવ દર્શાવે છે. અને આવા અનેક-ભાવોથી નિરપૃહ જનવાદ્ય શમનો સ્થાયીભાવ પોષાધ શુદ્ધ શાન્તરસ બને છે. ભાવોદય અલંકાર ને શિખરિણી છંદ છે. ૪૨

૧ સરખાવો વૈ. શ. શ્લો. ૭૪ માં. કદશનમથવા વાસરાન્તે તતઃ કિમ્.
૨ સરખાવો શ્રી મદભગવદ્ ગીતા અ. ૧૨ શ્લોક ૧૯ મો. અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ ભક્તિમાત્મે પ્રિયો નરઃ આની વ્યાખ્યામાં શ્રી શંકરાચાર્ય પાણી લખે છે કે સ્થિરા પરમાર્થવિષયા મતિર્યસ્ય સ સ્થિરમતિઃ એવો અર્થ ‘સ્થિ-રગતિ’ માટે આપે છે.

સા 'ગોષ્ઠી મુહૂર્તાં નિવારિતમુધાસ્વાદાધુના કાગમ-
ત્તે ધીરા ધરણીધરોપકરણીભૂતા યયુઃ કાપરે ।

તે મૂષા ભવભીરવો ભવરતાઃ કાગુર્નિસ્તારયો

હા કણ્ઠ ક્વ ચ ગમ્યતે ન હિ મુખં કાપ્યસ્તિ લોકત્રયે ॥૭૮॥

મિત્રોની મીઠી મોજ ક્યાં અહહ બ્યાં સ્વાદુ મુધા એ મુધા,

સીધાબ્યા ધીર વીર ક્યાં નૃપપરે આભાર વર્ષાવતા;

ક્યાં છે તે ભવભીતિથી ભવતણી ભક્તિ કરતા ભૂપે,

હા હા દૈવ! જવું કહી? ત્રિભુવને ના સુખ કોઇ સ્થળે!! ૭૮

મુધા-અમૃત. મુધા-મિથ્યા. ભવભીતિ-સંસારનો ભય.

ભવતણી-શંકરની.

નેત્રીખાસે સ્વાદવાળું અમૃત પણ તુચ્છ હતું એવી પરમસ્વાદિષ્ટ મિત્રોની મોજ પણ હવે ક્યાં છે? અરે દૈવ! મિત્રોનાં મૃત્યુ થતાં તે મળ પણ નાશ પામી! વળી નૃપોના ઉપર પણ આભારના વરસાદ વરસાવનારા ધીરવીર જનો ક્યાં સીધાબ્યા? હા! તેપણ મૃત્યુના મુખમાં ગયા. વળી સંસારનાં બંધન છેદવાને શંભુની ભક્તિ કરતા ભૂપો પણ હવે ક્યાં છે? તે સર્વેપણ વિકાળ કાળમાં લય પામ્યા! હા દૈવ! હા પ્રભુ! હવે ક્યાં જવું? શું કરવું? કોઇ સૂઝતું નથી! અને વિચારતાં એમ જણાય છે કે, ત્રણે ભુવનો જેતાં કોઇપણ સ્થળે સુખ છેજ નહિ; આ સર્વે સંસાર દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખથીજ ભરપૂર છે.

અહીં સંસારની નશ્વરતા આલંબન છે. પ્રથમનાં ત્રણ પદોમાં પૂછેલા પ્રશ્ને વિકર્તનો વ્ય. ભાવ દર્શાવે છે. સુધાથી પણ સરસ ગતકાલની મોજની સ્મૃતિનો ભાવ 'અહહ' શબ્દે પ્રકટ થતા વિષાદને પુષ્ટિ આપે છે. પછી તે ત્રણે ભાવો મિશ્ર બની 'હા હા દૈવ' શબ્દે પ્રતીત થતા દૈન્યના અને 'જવું કહી' શબ્દે પ્રતીત થતા મોહના વ્ય. ભાવોને આવિર્ભાવ પમાડી તક્ષીન થાય છે વળી કેટલીકવાર તે ભાવોનું મથન થઈ છેલ્લે નિર્વેદરૂપ સુંદર નવનીત તરી આવે છે, જે શ્લોકના પ્રાન્ત ભાગમાં દેખાય છે. આવી અદ્ભૂત રસજન્માવરે શાન્ત રસ પોષાય છે. શાદ્ભવિકીડિત છંદ છે. ૪૩

૧ ગોષ્ઠી માટે જુઓ. વાતસાયનનું કામ સૂત્ર.

ઉદાસીનો દેવો મદનમયનઃ સજ્જનકુલે

કલિક્રીડાસક્તઃ કૃતપરિજનઃ પ્રાકૃતજનઃ ।

ઇયં મ્લેચ્છાકાન્તા ત્રિદશતટિની ચોભયતટે

કથં આતઃ સ્થાતા કથય સુકૃતિ કુત્ર વિભયઃ ॥ ૭૯ ॥

સખા ? સાધુ પ્રત્યે પ્રીતિરહિત કામારિ ય બન્યા,

વિલોકુ' આ લોકો કલિમલિન સ્વામી બની વસ્યા;

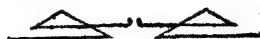
અરેરે ઘેરાયા સુરસરિતટો મ્લેચ્છસુભટે

કહો બન્ધુ ક્યાંથી સુકૃતી સુજનો નિર્ભય હવે ? ૭૯

કામારિ—શંકર. સુરસરિ—ગંગા. મ્લેચ્છસુભટે—યવન (શક)યોદ્ધાએ
સુકૃતી—સત્કાર્ય કરનારા.

આ અને હવે પછીના બે શ્લોકમાં સ્વભૂમિની અવ્યવસ્થા જોઇ કવિ-
રાજે શોચ કરેલો છે. કહે છે કે હે મિત્ર! સાધુજનો પ્રતિ ભોળાશંભુ પણ હમણાં
તો પ્રીતિ રહિત (તટસ્થ) બનેલા છે, જેથી અનેક ઉપાસના કરતાં પણ
સહાયભૂત થતા નથી વળી આ નીચ શુદ્રલોકો કે જેમનો સેવાધર્મજ વેદ-
વિહિત છે, તેઓએ પણ ધર્મની મર્યાદા ઉલંઘી છે ને કલિયુગનાં પાપની
મલિનતાવાળા સ્વામી થઇ બેઠાછે. વળી અરેદેવ! મહાશોચનો વિષયતો એછે કે
અમારી મૈયા ત્રિભુવનતારિણી ગંગાજી છે તેમના કિનારાઓ પણ યવન(શક)
લોકોના લસ્કરીઓથી ઘેરાઇ ગયા છે. હા! હવે ક્યાં જવું? શું કરવું? અથવા
આવા વિકાળ સમયમાં સત્કાર્ય કરનારા સજ્જનોને હવે નિર્ભયતા ક્યાંથીજ હોય?

વેદ વિહિતધર્મનો -હાસથવારૂપ આલ'બને વિપાદ પ્રકટેલો છે. દેવોની
દયાળુતા અને જનોની સેવ્યપરાયણતાનો નાશ તેવું ઉદીપન છે. વળી ગંગાજીના
પવિત્ર સ્થાનો અપવિત્ર યવને ભરેલાં હોવાથી થતી ઝાંઝાની, 'હા' અવ્યયે
સૂચિત છે. તદુપરાન્ત મોહને વિતર્કના વ્ય. ભાવો પણ સ્ફૂરેલા છે. એ સર્વે
સમને ખીલાવેછે. શાર્દૂલવિકીરિતછંદ છે. ૪૪

નિરસારા વસુધાધુના સમજનિ પ્રૌઢપતાપાનલ-

જ્વાલાજાલસાકુલા દ્વિપથદાસંઘટવિક્ષોભિતા ।

મ્લેચ્છાનાં રથવાજિપત્તિનિવૃદ્ધૈરુન્મૂલિતા' કીદશી-

યં વિદ્યા ભવિતેતિ હન્ત ન સસે જાનીમહે મોહિતા:॥૮૦॥

મ્લેચ્છાના મદમસ્ત હસ્તિ દળના સંઘટ્ટને ધૂળતી,
પ્રૌઢા ચંડપ્રચંડપ્રાક્રમતણી જ્વાલાથી બેખાકુલી;
ત્રાડતા ભટ-ધટ લીપણુરવે નિર્વૃર્થ થૈ આ ધરા,

વિધાની ગતિ શું હવે? હરિ હરિ મોહ મુઝાઉં મહા ૮૦
સંવૃદ્ધન—પરસ્પર અથડાવું તે. ભટ—પ્રૌઢા. લીપણુરવ—ભયંકરનાદ.

આમાં પણ આર્યાવર્તની અવદશાનું ને નિર્મળતાનું કવિરાજે સખેદ-
પણે વર્ણન કરેલું છે. આ ભૂમિ, અમારીજનની આર્યાવર્તભૂમિ, મદજર-
વાથી ભરત થએલા મ્લેચ્છનાં હાથીદળોના પરસ્પર અથડાવાથી બધે થ-
રથરતી; સમર્થ રાજ્યોને પણ પાયમાલ કરવા રૂપ પ્રૌઢ ચંડપ્રચંડ પરાક્રમો-
ની જ્વાળાથી બેખાકુળી (વ્યથ, સારાસારના વિવેક વિનાની) થએલી; અને
ત્રાડતા યોદ્ધાઓની ભયંકર હાકો ઉપર હાકોથી છેક નિર્વૃર્થ (છેક પાણી
વિનાની) બની ગઈ છે. હા દૈવ! 'હવે અમારી હિતકારિણી બ્રહ્મવિધાની
શી ગતિ થશે,' એ વિચારે અમે શોકાંધકાર (મોહ) માં મુઝાઈએ
છીએ! હરિ હરિ! અમારું ને અમારી બ્રહ્મવિધાનું શું થશે તે સમજ
શકતા નથી.

આ અને આગળના શ્લોકની 'મ્લેચ્છો' વિષેની તથા પાછળના
શ્લોકની 'યવનવૃષ' ની હકીકત ઇ.સ. ૫૪૪ માં કોરુરની લડાઈમાં
વિક્રમાદિત્યથી પરાજીત થયેલા શકરાજાને લાગુ પડે છે. કોરુરના સંગ્રામના
વર્ણનમાં આદિત્યરુનીએ આપેલા શકની ગિનાતે, આ શ્લોકના વર્ણને ટેકા
મળે છે. આદિત્યરુની લખે છે કે “ રસિધુ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા
દેશેા ઉપર રાજ્ય કરનારનું નામ શક છે. તેનું નિવાસસ્થાન આર્યા-

૧ મૂળમાં ઉન્મૂલિતા પાઠ છે.

૨ જુઓ મેક્સ મ્યુલરકૃત ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૨૮૨ ની નોટ.

૩ આર્યાવર્ત એટલે આખો 'ઇન્ડિયા' નહિ; ભગવાન મનુ કહે છે તે-

આસમુદ્રાત્તુ વૈ પૂર્વાદાસમુદ્રાત્તુ પશ્ચિમાત ।

તયોરેવાન્ત્રે ગિર્યોરાર્યાવર્તં વિદુર્બુધાઃ ॥

વર્ત દેશના મધ્યસ્થલમાં હતું. આ રાજા, શાક્યની જાત કરતાં ખીજી જાતમાં જન્મેલો હતો એમ આર્યાવર્તવાસીઓ જણાવે છે. કેટલાક તો કહે છે કે તે શૂદ્ર ને મન્સુરાનો રહીશ હતો” +++ “ જ્યાં સુધી લોકોએ પૂર્વ તરફના દેશની મદદ મેળવી નહિ ત્યાં સુધી તેમને તેના જીલમ થી ધણું સહન કરવું પડ્યું હતું. રાજા વિક્રમાદિત્યે તેની સામે કુચ કરી, તેના લશ્કરને નસાડ્યું અને મુલતાન તથા લુણીના કિલ્લાની વચ્ચે આવેલા કોરુરની લડાઈમાં તેને મારી નાંખ્યો.”

આમાં પણ પ્રસંગપૂર્વક જોવાજ છે. આર્યાવર્તની અને બ્રહ્મવિદ્યાની અવદશા વિષાદનું આલંબન છે. વળી જેમ એક તરફ શત્રુદળની પ્રત્યંજતા, અસહ્ય દુઃખદાયકતા ને બીજાજીવતા વિષાદને પોષનારાં ઉદ્દીપનો છે તેમ ખીજીતરફ આર્યભૂમિની વ્યગ્રતા નિર્વાર્યિતા ને કંપારીના અનુભાવો તેને પુષ્ટતા આપનારાં છે. આથી વિષાદ સખલ જાતમાં એથા પદમાં દૈન્ય ને મોહના બે નવા ભાવો ઉદય પામે છે. દૈન્યનો ભાવ ‘ ગતિ શું હવે ’ શબ્દોથી અને મોહનોભાવ મુંઝાવારૂપ અનુભાવથી વ્યક્ત થાય છે. ને એ બે ભાવો વિષાદને સહકારી હોઈ શાંતરસ જમાવે છે. ઓજ ગુણ ને શાર્દૂલવિકીડિત છંદ છે. ૪૫

વેદો નિવેદમાગાદિહ નમનમિયા બ્રાહ્મણાનાં વિયોગા-

દ્વૈયાસિક્વયો ગિરોઽપિ ક્વચિદપિ વિરલાઃ સામ્પતં સન્તિ દેશે ।

इत्थं धर्मे विलीने यवनकुलपतौ शासति क्षोणिबिंबं

नित्यं गंगावगाहाद्भवति गतिरितः संसृतेरर्थसिद्धौ ॥८१॥

અર્ધાવર્તે અરેરે ! યવન નૃપથતાં ધર્મકૂળી ગયો રે,

વેદ ચૈરાખ્ય લીધો શિર નમનલયે હા ! પુરાણાં પુરાણે;

વિગ્રોકેર વિયોગે, વિરલ વિરલ થૈ’ હાય ! સાવે શમ્યાંરે,

સંસારોચ્છેદનાર્થે મુરસરિ શરણું માત્ર હાવાં હમારે; ૮૧

પુરાણાં—જૂનાંપ્રાચીનકાળનાં.

વિરલ—ક્યાંઈક જવલ્લે.

સંસારોચ્છેદનાર્થે—મોક્ષમાટે.

વિયોગે—અભાવે, (નહોતાથી)

પરધર્મીથી આર્યધર્મનું કેવું ખમ્માસ થયું છે તે આ શ્લોકમાં ક. વિરાજ હૃદય ભેદક શબ્દોથી વર્ણુ છે. કહે છે કે:-આર્યવર્તમાં યવન (શક) રાજ્ય થતાં આપણો પવિત્ર આર્યધર્મ તો રે ડૂબીજ ગયો ! બ્રહ્મ પરધર્મી-ને શિર નમાવવું પડશે એ ભયે વેદેતો વૈરાગ્યજ અહો ! (અર્થાત વેદ-વિદ્યા તો હતી ન હતી જ થઈ !) વળી વિષ્ણો (વિદ્વાન શાસ્ત્રવેતા બ્રાહ્મણો) ના અભાવથી જૂના સમયથી ભોધતાંને સ્વધર્મમાં ઉત્સાહી બનાવતાં પુરાણો પણ હા ! સાવ શમીજ ગયાં ! ? અરેરે ! હવે ક્યાં જવું ? ક્યાંથી સ્વધર્મપરાયણતા મેળવવી ? મોક્ષાર્થે ગંગાજીનું શરણું ગ્રહી સિવાય હા દેવ ! હવે કાંઈ બીજો રસ્તોજ રહ્યો નથી આવી અમારા ધર્મની અધોગ-તિ થયેલી છે.

પ્રસંગ પૂર્વના જેવો હોઈ ગ્લાનિનો ભાવ પોષાય છે. બ્રહ્મ પરધર્મીનું રાજ્ય થતાં થયેલો આર્ય ધર્મનો નાશ તેનું આલંબન છે. વેદ અને વ્યાસ વાણીનું વિરામી જવું તેનું બિહીપન છે. વળી યવનરાજ પ્રતિ અસૂયાના, સ્વધર્મનો નાશ થતાં સહજ ઉચ્ચારાતા ‘ હા ! હા ! ’ ઇ. શબ્દ દૈવના ને યોચાયરણુમાં બિપાયના અભાવે પ્રકટેલ વિષાદના ભાવો છે તે ગ્લાનિને પરિપુટ કરે છે. વળી આ બધા ભાવોના ધનીભૂત થવાથી ચળકતો નિવેદ સર્વસાંસારિક વિષયોની જાળ ત્યજ સુરસરિ શરણું ગ્રહવા રૂપ કીયાથી પ્રતીત થતો જ્ઞેયમાં આવે છે. બીજા પદમાં અપન્દુતિ અલંકાર છે-પ્રસાદગુણ ને અગ્ધરાટ્ટ છે. ૪૬.

ગંગા ગંગેતિ યસ્યાઃ શ્રુતમપિ પઠિતં કેનચિન્નામમાત્રં

દૂરસ્થસ્યાપિ પુંસો દલયતિ દુરિતં પ્રૌઢમિત્યાહુરેકે ।

સા ગંગા કસ્ય સેવ્યા ન ભવતિ ભુવને સજ્જનસ્યાતિભવ્યા

બ્રહ્માણં પ્લાવયન્તી ત્રિપુરહરજટામણ્ડલં મણ્ડયન્તી ॥૮૨॥

દૂરે દૂરે રહ્યાં એ શ્રવણ પડિ ગયા કે વહાયા જનોએ,
‘ ગંગા ’ એ અક્ષરો તો અધ સકળ શમ્યાં એમ મ્હોટાય બોલે;

૧ આવાજ શબ્દ પ્રયોગમાટે સરખાવો ગંગાહરિતું આ ચરણ;
સ એવ શ્રીકાળપ્રવિતત જટાજૂટજટિલો જલાનાં સંવાતસ્તવ જનની તાપં
હરતુ ન;

સવ્યા દિવ્યા જનુની સલિલલહરીથી ભૂતલોને ભરંતી,
દેવી તે સેવ્ય કાં ના હરજલિજટાભૂટ ઊગ્ધાલયન્તી. ૮૨

અથ—પાપ.

ઉગ્ધાલયન્તી—ઉગ્ધાળતી.

ગંગા ગંગેતિ યો બ્રૂયાદ્યોજનાનાં શતૈરપિ । મુચ્યતે સર્વપાપે
મ્યો વિષ્ણુલોકે સ ગચ્છતિ 'સો યોજન દૂરથી પણ 'ગંગા' એ
પ્રભાણે જે બોલે છે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ વિષ્ણુ લોકમાં જાય
છે., આ પ્રયત્નિત શ્લોક પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ગુરૂં છે.

“દૂર—અતિદૂર રણાણનાં પણ શૂદ્ર પાપી કે ગમે તે માણસે ગંગા
નામના બે અક્ષરો અનાયાસે અનિચ્છાએ સંભળાઈ ગયા કે બોલાઈ
ગયા તો તેમનાં સઘળાં પાપો શમી ગયાં ” આતું મ્હોટા મુનિજનો પણ
બોલે છે. આમ છે તો મહાભવ્યતા ને દિવ્યતાવાળી તે જનુનીગંગા કે જે
પોતાની સલિલ (ગળ) લહરિયોથી ભૂમિનાં તળ ભરનારી ને સદાશિવના
જટાભૂટે શોભાવનારી દેવી છે તે સેવવાયોગ્ય-શરણુમાં રહેવા યોગ્ય-
કાં ન ગણાય? ગણાયજ એ ભાવ છે.

આ અને પછીના શ્લોકો તીર્થસ્થાન પ્રતિ રતિના સહકારી ભાવે
બબકી રહેલાં છે. અત્ર 'ગંગા' આશ્રમન છે. પૂર્વાર્ધમાં કહેલી તેમની અલૌ-
કિકમહત્તા, ભવ્યતા, દિવ્યતા, 'સલિલ લહરિથી ભૂતલોને ભરવારૂપ કદ્યાણુ
મયતા, સુંદરતા અને હરજટાઉગ્ધાળવાના કથને સૂચિત થતી પવિત્રતા રતિને
પોષનારાં ઉદીપનો છે. આથી પોષાતો રતિ ચોથાપદના પરિસંખ્યાલંકારે
વિકસેછે ને શમને સ્પ્રસવી શાન્તરસ જમાવેછે. માધુર્યને પ્રસાદના ગુણો સ્પષ્ટ
છે અગ્ધરાટ્ત છે, ૪૭

કલૌ ગંગા કાઙ્યાં ત્રિપુરહરપુર્યાં ભગવતી

પ્રશસ્તાદેવાનામપિ ભવતિ સેવ્યાનુદિવસમ્ ।

इति व्यासो^१ ब्रूते मुनिजनधुरीणो हरिकथा-

सुधापानस्वस्थो गलितभवर्बधोऽतुलमतिः ॥ ८३ ॥

૧ જુઓ શ્લોક આદ્ધમાનીયે ટાંકેલી આખ્યાયિકા.

અહો ગંગા મૈયા કલિમલ કલન્ટી અતિ ભસી,
મુરોની યે સેવ્યા, હરનગરી વારાણસી વસી;
પ્રભોધે છે એવું પ્રભુપિયૂષપાત્રે અતિ રતિ,

અહાત્મા પુણ્યાત્મા મુનિજનધુરી વ્યાસ મુખતિ. ૮૩

સેવ્યા—પૂજ્યથોગ્ય. હરનગરીવારાણસી—શંકરની નગરી કાશી,
પ્રભોધે—સનનને. પિયૂષ—અમૃત. ધુરી—અગ્રણી, શ્રેષ્ઠ.

સદાશિવની પુણ્યપુરી કાશીમાં મનુષ્યોને તો શુ' પણ દેવાને પણ સેવના થોગ્ય ને કલિયુગનાં ધોર પાપોને દલનારાં અતિ દયાધુ મૈયા મંગાજી વસેલાં છે. એવું પ્રભુના યુગ્યક્રાંતનરૂપ અમૃતમાં અતિ પ્રીતિપાળી સન્મતિ સદ્-લમુનિચંદ્ર પુણ્યાત્મા વ્યાસ નગવાન પદ્ય પાત્રના સત્શાસ્ત્રોમાં સમજાવે છે.

આમાં પ્રભુ તીર્થ વિષયે રતિભાવનુ આગ્રહના 'ગંગા મૈયા' છે. કલિમલ દલવારૂપ દયાળુતા, લોકોત્તર સેવ્યતા, હરનગરીમાં વસવા રૂપ પવિત્રતા અને મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસભગવાને સ્તુતિ કરવારૂપ અતિપ્રશંસનીયતા વગેરે ગુણો રતિને પોષનારાં લઘીપત્ર વિભાવો છે. તેથી પુણ્ય થયે રતિનો વ્ય. ભાવ શાન્તરસનું આસ્વાદન કરાવે છે. પ્રસાદને માધુર્યના ગુણ છે. શિખરિણીછંદ છે. ૪૮

યસ્યા: સંગતિરુજ્જ્વલિતિ વિતનુતે વારાણસી તં જન-

રુદ્રોત્તા કવિભિર્મહેદઃકવનોભીષ્ટા મહોમ્વલ્લે ।

સા સમ્પતઃ શરદિન્દુસોદરપયઃપૂરાભિરામા નદ-

ત્કોકશ્રેણિમનોહરપુણ્યપુલિના માગીરથી સેવ્યતામ્ । ૮૪ ।

આર્ય ચક્રગણો વિલાસરસમાં ચીકારવે ફૂજતાં,

શીળી સૈકતમાં, રળી શરદના પૂર્વેન્દુશાં બિંદુમાં,

મન્દુશેખરવદનમાં, કવિમહેદે વલ્લેભ ભૂમંડલે

ગંગા હિન્નતિ સ્પર્શતી કરતી સતે સદા તે ભજે. ૮૪

* મુળમાં મનાજ છે. પણ તે પદ નિરર્થક હોતાં આ પદ યોગ્ય છે.

ચાર—સુંદર. મહામણા—મહાવાકનાં ટોળાં. રવે—અવલોકે.
કુળનાં—મોલેલાં. ધનુસોપરવલ્લભા—શકરની વહાલી.

જે નદીની શીતળ રેતીમાં સુંદર ચક્રવાક પક્ષીનાં ટોળા ફીડાનાં
આનંદમાં મધુરનાદે જ્વાન કરેછે, જેનાં બલધિનુઓ શરદઋતુના સંપૂર્ણ
વ્રત સમાં સ્વચ્છ છે, જે શકરની વહાલી છે, જેનો મશ જૂમ ડળમાં કાલિદાસ
ભવભૂતિ વગેરે કવિઓએ વર્ણવેલા છે તે જેનો સ્પર્શમાત્ર થતાંજ ઉદય થાયછે.
તે ગગાછનું સંતોએ નિરતર ભજન કરવું જોઈએ.

શમને પોષનાર રતિનો વ્યભાવ ને તેનું આલંબન ગગાછ તો પૂર્વો-
ન્તર્યોક્ત પ્રમાણેજ છે, ઉદ્દીપનમા ભ્રમતાં. અત્ર ઉદોપન પ્રસ્તુતવાર્જુન ઉપગથી
કલિત થતી રમ્યતા, પવિત્રતા, પ્રશસનીયતા ને મોક્ષકલ્પાયિતા છે અનુ-
ભાવ સંતની બાંધકિયા છે. ને આમ પોષાતો રતિ શમન સહકારી બને છે.
બીજા પદમાં પુષ્ટિપ્રમાણ કાર છે. ભારતીયતિને મધુચના ગુણ છે. શાર્દૂલ
વિકીડિતછંદ છે, ૪૯.

† જુઓ કવિકુલ ગુરુ કાલિદાસ કરેલી સ્તુતિ

તસ્માદ્ગ્રચ્છેરનુકનચલં શૈલરાજાવતીર્ણી

જન્દોઃ કન્યાં સગરતનયસ્વર્ગસોપાનપદ્મિક્તિમ્ ।

મૌરિવક્ત્રશ્રુકુટિરચનાં યા વિહસ્યેવ-ફેનૈઃ

શંભોઃ કેશગ્રહણમકરોદિન્દુલગ્નોમિહસ્તા ॥ પૂર્વશેષ ૫૦ ॥

જુઓ કવિવર ભવભૂતિએ કરેલી સ્તુતિ.

તુર્ગગાવિચયવ્યગ્રાનુર્વીભિદઃ સગરાધ્વરે

કપિલમહાસામર્ણવ પ્લુષ્ટાન્ પિતૃઃ પ્રપિતામહાન્ ।

અગણિતતનૂપાતં ક્ષપ્ત્વા તપાંસિ મમીરથો

ભગવતિ ! તથ સ્પૃષ્ટાન્ અદ્ધિશ્ચિરાદુદધીધરત્ ॥

(ઉત્તરરામચરિત અં ૧ શ્લો ૨૩)

કદા ભાગીરથ્યા મવેજ્જલ્લભિસંસારતરણે।

સલ્લદ્રીચીમાલાત્રપલતલોવિસ્તારિતમુદઃ ।

નમસ્થાને કુજે કચિદપિ નિવિશ્યાહૃતમના

મવેષ્યામ્યેકાકી નરકમથને ધ્યાનરસિકઃ ॥ ૮૨ ॥

તરંગોની માળા ચપળ વિલસી મોઢ અરતી,

પુનિતા ગંગાજી ભવજ્જલ્લભિની શુભતરણી;

સખા! હુંની કુળે ધનનિમિરપુલે વસી અહા!

ચિદાનંદમાં લગનીલીન હું આદરિ કદા? ૮૫

મગાતે વસી બ્રહ્માનંદમાં તલ્લીન થયા હૃદયતા ઉત્સુક કવિરાજ
કહે છે કે :—

હે સખા! જેની જલલહરિયોની પરંપરા મંદમંદ વહી વૃત્ય કરી આનંદ
ભરે છે તે જે સંસાર સાગરની પવિત્ર હોડી જેવી છે. એવી ત્રિભુવનપાવની
મંગાજી કે જેના કિનારામાં એકાદમ લીલી કંઠાર લતાઓ છવાઈ જવાથી ગાઢ
અંધારોના પુંજ કરેલ હોય એવી એકાંતકુળે છે ત્યાં વસી ચિદાનંદ (પરબ્રહ્મ)
ના આનંદમાં હું કયારે તલ્લીન બનીશ? એની ધન્ય વહી કયારે નિહાળીશ?

અત્ર દરિયાનમાં લીન થવારૂપ આલંબન છે ગંગાજી, તેમની તરંગમાળા-
ઓ, ચપળ વિલાસ વગેરે ઉદ્દીપનો છે. ગંગા પ્રતિ રતિનો તે ‘અહા!’ શબ્દમાં
વિસ્મયને સંચારી બાબ છે. આ રતિ અને વિસ્મયની સંક્રાન્તિથી આત્મકથનો
નૂતન બ. ભાવ પોષાઈ ‘ક’ શબ્દે એકદમ દૃસ્ય થાય છે. આમ વિવિધભાવો
પ્રાસથી સ્થાયી થમ પોષાઈ શાન્તરસરૂપે નિષ્પન્ન થાય છે. કવ્યનુપ્રાસઅલંકાર
ને આધુર્યગુણ છે. શિખરિણીકંદ છે. ૫૦

÷ સરખાવે, કદા વારાણસ્થામમરતટિનીરોધસિ વસન્,
વસાનઃ કૌષીમં શિરસિ નિદધાનોઝલિપુટમ્ । અયે ગૌરીનાય
ત્રિપુરહર શંખો ત્રિનયન, પ્રહરીત્યાક્રોધાન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ
દિવસાન્ ૬૦ ૪૦

કદા ગોવિન્દેતિ પ્રતિદિવસમુજ્જ્વાલમિલિતાઃ

મુધાધારાપ્રાપ્તસિદ્ધશતટિનીવીચિમુસરે ।

મવિષ્યન્સેકાન્તે ક્ષિદાયિ નિકુઞ્જે મમ ગિરો

મરાલીષકાણાં શ્રુતિમુસરવાક્રાન્તપુલિને ॥ ૮૬ ॥

કદા ગંગાતીરે સુખકર શીળી કુંજ ગહને,

મરાળો ને ચઢો મધુર વદતાં તે સ્થળવિષે;

વસી હું એકાન્તે પ્રતિદિવસ ઉદ્ધાસથી ભયાં

‘મુકુંદા !’ ‘ગોવિંદા !’ વદીશ વચનો અમૃતઠયાં ! ૮૬

ગહન—અધારી. મરાળો—હંસો. ચઢો—ચઢવાકળતિનાં પક્ષિયો.

પ્રભુનામોચ્ચારણમાં તલ્લીન થવા ઇચ્છતા ભક્ત કવિરાજની ઉત્સુકતા ભરેલી આ ઉક્તિ છે. ગંગાજનો કાંડો કે જ્યાં હંસો ને ચઢવાકો મધુર અવાજે આલાપ કરે છે વળ જ્યાં સુખદ, શીતળ અને ચોમેર લીલીકાચન લતાઓથી છવાઇ ગયેલી ગહનકુંજો છે ત્યાં વસી હું મુકુંદા ! હું ગોવિંદા ! એવાં એવાં જાણે અમૃતજ હૃદયે હોય એવાં પ્રભુનાં નામો હું અધિકાધિક આલ્લાદથી કંઇ ધન્યભાગી સુખજે પોકારીશ ?

પ્રભુનું મ ગાળનામોચ્ચારણ અત્ર આલંબન છે. ગંગાનું રમ્યતીર્થસ્થાન હંસ ચઢવાકોનાં મધુરગાન અને કુંજોનું શીતળ સુખકર સ્થાન પ્રભુપ્રતિના રતિભાવને વધારનારાં ઉદીપન છે. ‘કદા’ શબ્દમાં હૃદયગત ઐત્સુક્ય જણાવ છે. વાળી ‘ઉદ્ધાસથી ભયાં’ ના ઉચ્ચારણમાં શમન થતું હોવાથી હર્ષતરંગ જરા વાર શમતો હોય ને પાછો ‘મુકુંદા !’ ‘ગોવિંદા !’ ના ઉચ્ચારણમાં પુનઃજલકાષ જતો હોય એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આમ વિવિધ ભાવોના વિવિધ રંગે ભભકતો અને ભક્તિભાવની સુરભિથી મ્હેકતો રતિ ચાન્તરેસ જમાવે છે. માધુર્યને મુજ્જ્વાલ ને શિખરિણીશ દે છે. ૫૧.

મજત વિષુર્વાસિધું સાધવો લોકવન્ધુર

રૂપસિતતરંગં શંકરાશીર્ષસંગમ્ ।

દલિતભવભુજંગં રુષાતમાયાવિભંગં

નિશ્ચિલભુવનવન્ધં સર્વતીર્થાનવધમ્ ॥ ૮૭ ॥

ભજ ભજ જન ગંગા, અદહાસ્યે તરંગા,

હસતી ભવભુજંગા, સર્વ માયા વિભંગા,

સકળ તિરથ ભાલી, સુર સૌ એ પૂજેલી,

ત્રિભુવનતણી દેવી, શંભુએ શીરસેવી. ૮૭

અદહાસ્યે તરંગા-શંકર ભગવાનના અદહાસ્યના જાણે તરંગ થયા હોય
એવી. ભાલી-મુકુટ, સુર-દેવ,

હે જન ! શંભુના અદહાસ્યનાજ જાણે તરંગો હોય એવી અનિશ્ચય
ધવજતાવાળી, ભવરૂપી સર્પનો નાશ કરનારી, અવિદ્યાનો ભંગ કરનારી, સર્વ
તીર્થના મુકુટ જેવી, સૌ દેવોએ પૂજ્ય માનેલી, ત્રણે ભુવનમાં વન્ધ દેવી
મનાએલી અને શંભુએ પણ શીરે ધરી જેની સેવા કરેલી છે એવી ગંગા-
જન સદા ભજ, ભજ.

સમને પોષનાર તીર્થસ્થાન ઉપર રતિનો વ્યભાવ અત્ર જામેલો છે.
ગંગા તેનું આલંબન છે, તેની શુચિતા, સુંદરતા ને શ્રેષ્ઠતાનિ યુક્તિદ્વિધા
છે, વળી હૃદયગૂઢ આત્મસુક્ય 'ભજ' શબ્દની દ્વિશક્તિથી પ્રકાશે છે. આ
રતિ ને આત્મસુક્યના સહકારી ભાવે પોષાતો શમ શાન્તરસરૂપે પરિણમે છે.
અપર અને અન્યાનુપ્રાસાદિ અવકારો છે, હરિણી છંદ છે. પર.

યદમૃતમમૃતાનાં મંગરંગપ્રસંગ-

પ્રકટિત રસવત્તાવૈભવં પીતમુચૈઃ ।

દલયતિ કલિદન્તાં સ્તાં મુપર્વસવન્તી

કિમિતિ ન ભજતાર્તાં બ્રહ્મલોકાવતાર્ણા ॥ ૮૮ ॥

ધનગનધન નાચી શું સુધાના તરંગે,

અમૃતરસ બનાવે વૈભવો પાનસંગે;

કલિમલ દલનારી, ઓ દુઃખી ! કાં બળે છે,

સુરભૂમિ શુચિકારી પુણ્ય ભાગીરથીને, ૮૮

અમૃતરસ—સુધાનો સ્વાદ, અમર (દેવ અથવા અવિનાશી) પશુનો રસ.

સુરભૂમિ શુચિકારી—સ્વર્ગલોકને પ્રવિત્ર કરનારી.

બળે સુધાના તરંગોથી ચનગન ચનગન નાચી તેમાં રહેલો અમૃતરસ તથા જલપાન કરતાંજ વૈભવનો રસ પ્રકટ કરતી હોય ! આવી આ ભાગીરથી કે જે કલિયુગનાં અનાંત પાપોને દલનારી અને દેવલોકને પણ પાવન કરનારી છે તેને ઓ દુઃખિયારા માણસ ! તું શામાટે ભગતો નથી ?

અત્ર પણ શમને પોષનાર ગંગા પ્રતિ રતિનો વ્યભાવ સ્પષ્ટ છે. પાન કરતાંજ અમૃતરસ ને વૈભવદાતાપણું વળી કલિમલ દલવાનું પવિત્રપણું રતિને પોષનારાં ઉદીપન છે, ‘ભાગીરથી’ નામ ઉચ્ચારવામાં પૌરાણિક આધ્યાત્મિકાની સ્મૃતિનો ભાવ છે; આ અન્ને સહકારીભાવે શમ પોષાય છે, ‘અમૃતરસ’ શબ્દમાં શ્લેષ અને પૂર્વાર્ધમાં વાચ્યોત્પ્રેક્ષાદિ અર્થાલંકારો છે; માત્રિની છંદ છે, ૫૩.

યત્તીરે વમતાં સતામાપિ જલૈર્મૂલૈઃ ફલૈર્જીવતાં

મુક્તાહમમભાવશુદ્ધમનસામાચારવિદ્યાવતામ્ ।

કેવલ્યં કરાવિલ્વતુલ્યમમલં સંપદ્યતે હેલયા

સા ગંગા હૃતુલામલોર્મિપટલા સદ્ગિઃ કુતો નેક્ષ્યતે ॥ ૮૯ ॥

જેના દિવ્યતટે વસી, જળ ફળે મૂળે ગુજરો કરી,

સ્નાહ ત્હાઈ પડે કરી વિમલ ને વિદ્યાવિવેકી યતિ;

હાથેળીમહી બિલ્વના ફળ સમું કેવલ સ્નેહે ગ્રહે,

તે ઉતુગ તરંગી ગંગા મુજનો સ્નેહિયો કાં ના બળે ? ૮૯

વિમળ. નિષ્પાપ, કેવલ—શ્રદ્ધા, ઉતુગતરંગી—પ્રાદ્યભોગનંદાળી,

ગ્રહે—પ્રાપ્ત,

કેના દિવ્યતીરમાં વસી, જળા, કળા ને મળા ઉપર ગુન્જરી કરી, તથા
મહારં અને તહારં વગેરે વગેરે બેઠણાવ લાગીને પાપરહિત મનવાળા.
આત્માત્મવસ્તુના વિવેકવાળા અને અજ્ઞતાની સાધકે! કરતલમાં રહેલું
ચીત્તુ હવે મહતા હોય એમ આનાયાસે સ્વસ્વરૂપ-કૈવલ્યપદ-મેળવી શકે
છે; તે મહાન જલસહરિયોવાળાં ગંગાછત્રે સળંગનો રનેહથી કાં નહિ ભજતા
હેવ! મહાથી ગંગાછત્રનાં દર્શન કરી કૃતકૃત્ય કાં નહિ થતા હોય ?

તીર્થસ્થાન વિષયે રનિના વ્યંભાષનું અલંબન અત્ર પણ ગંગાછ છે.
તેજ તટની દિવ્યતા, તટનાં વૃક્ષોની રસાળતા, કૈવલ્ય પ્રાપ્તિની સુલભતા
અને તરંગોની સુંદરતા ઉદીપન છે, શ્લોકોંતે સોતકંદ્રપ્રશ્ન પૂછવામાં આનુસુક્ય
મહા છે; આમ પોષાપેક્ષો રતિ રામનો સહકારી અને છે, માધુર્યગુણ ને
છેકાનુપાત્ર અલંકાર છે, શાદૃલવિકીરિત છેદ છે, ૫૪.

તીર્થનામવલોકને સુમનસામુત્કંઠતે માનસં

તાવદ્રૂવલયે સતાં પુરરિપુધ્યાનામૃતાસ્વાદિનામ્ ।

યાવન્ને ન વિલોકયન્તિ સરિતાં રોચિષ્ણુમુક્તાવલીં

શ્રીમન્નાકતરંગિણીઃ હરજટાજૂટાટવીવિભ્રમામ્ ॥ ૧૦ ॥

શંભુકેશકલાપતા ધનવને ઉદ્ધાસથી ખેલતી,

શ્રીમદ્દાકિની મેતીભાળ સરખી ન્યાળી નથી બ્યાં ભગી

તીર્થસ્થાન વિલોકતા વહીંલગી આ † પુણ્યભુમીતલે,

શંભુધ્યાનસુધારસીકસુજનો આરૂ ચિતે ચાહશે !

† આવાજ શબ્દપ્રયોગ માટે સરખાવો ગંગાસહરિ શ્લોક ૧૪ મેં.

સ્થલન્તી સ્વલોકાદબનિતલશોકાપહૃતયે જટાજૂટગ્રન્થૌ યદાસિ
વિનિબદ્ધા પુરભિદા

† ભારતવર્ષને માટે ‘પુણ્યભુમિતત્ત્વ શબ્દ વાપરવાનું’ (તત્રાપિ
ભારત મેવવર્ષ કર્મસેત્ર મન્યાન્યષ્ટવર્ષાણિ સ્વર્ગિણાં પુણ્યશેષોપ-
ભાંગસ્થાનાનાનિ ભૌમાનિ સ્વર્ગપદાનિ વ્યપદિશંતિ શ્રીમદ્ ભાગવત,
મનનદેશ વર્ણન) આ ઉપરથી સૂચિત છે.

કેશકલાપ-જટામંડળ, ધનવન-ગાઢ અરણ્ય, મંદાકિની-મંદાકિની,
પુણ્યભૂમિતલે-ભારતવર્ષમાં,

આ પુણ્ય સંચય કરવાની ભારતભૂમિમાં શંભુધ્યાનરૂપ અમરુતના રુચિ
સબળનોને પોતાના પવિત્ર ચિત્તમાં તીર્થસ્થાન વિશેષવાની ઇચ્છાના
લાંસુધીજ રહેશે કે જ્યાંસુધી તેમણે શંભુના જટામંડળરૂપ ગાઢ અરણ્યમાં
આનંદથી ખેડતી ને મોતીની ગ્લનવલ્લભાન માળા સમી મંદાકિનીત્રિહાણી
નથી! તાત્પર્ય કે ગંગાજનુ' સુંદર તીર્થસ્થાન નિહાળ્યા પછી અન્ય તીર્થ
સ્થાનો નિહાળવાની રસીકાને ઇચ્છાજ થતી નથી એવી ભાગીચીતી અહીં
પ્રમ સુંદરતા છે.

અત્ર શમને પોપનાર રતિભાવ, તેનું આલંબન અને ઉદ્દીપ્તતાનો
પ્રથમના શ્લોક જોવાંજ છે, પરંતુ અત્ર કાર ચાતુર્યથી નવીન ચમત્ક્રુતિ ચળકા
છે, આ શ્લોકમાં શંભુ કેશકલાપને વન અને શંભુધ્યાનને સુખાદિયોમાં
રૂપકાલંકાર, તથા મંદાકિનીને મોતીમાળ સરખી કથનામાં હુપોપમાકાર
છે, શ્લોકના શબ્દ સૌંદર્યે ખીલતા માધુર્યયુગ્મ અપદ છે, શાદૃશવિદીશિષ્ય
છે. ૫૫.

સંસારો વિવિધાધિવાધવિધુરઃ- સારાયતે માનસે

નિસ્સારોઽપિ વપુષ્મતાં કાલિલ્લકગ્રાસીકૃતાનાં ચિરમ્ ।

દૃષ્ટાયાં ધનસારપાથસિ મહાપુર્યેન યસ્યાં સતાં

સા સેવ્યા ન કુતો મવેત્સુર ધુનીસ્વર્ગપવર્ગોદયા ॥ ૧૧ ॥

સ્વેત શ્રી કરપૂરં તુલ્ય સલિલા, સ્વર્ગાદિ સુક્તિ પ્રદા,

પૂરાં પુણ્યથી ધણીને મુરનદી સેવે નહિ દે. અહા ! ?

જેથી દીર્ઘસમાધી આ કલિવૃદ્ધે આસેલ લખે મને,

આધિ વ્યાધિ જતાં સસાર ગણશે નિસ્સાર સંસારને. ૯૧

÷ મૂળમાં **વિવિધાધિવાધવિધુરઃ** પાઠ છે, પણ તે કરતાં આ
પાઠે અર્થ સંગતિ સારી થાય છે.

કર્પૂરતુલ્ય-કર્પૂરના જેવી. સન્નિભા-જળવાણી. મુક્તિપ્રદા-મોક્ષ દેનારી
કન્નિક-કન્નિકાગ્ર રૂપી વર સંસાર-સારવાળો

જાણે કર્પૂરનોજ રસ હોય એવા સ્વેત જળવાણી અને સ્વર્ગ, મોક્ષ
વગેરે દેનારી ગંગાજી કે જેમનાં દર્શન પાણી પૂર્વનાં પૂરેપૂરાં પુણ્ય હોય તોજ
આપણે તેમનું જ્યારે દર્શન થયું ત્યારે તેમનું સેવન કોણુ નહિ કરે? સર્વ કરશેજ
કે જેથી દીર્ઘ સમયથી કન્નિકાગ્ર રૂપી વરુએ આસ (કાળિયો) કરેલા મહા
દુઃખી જીવો અનંત આપણે વ્યાધિથી મુક્ત થતાં પોતાના મનમાં આ અસાર
સંસારને સારવાળો ગણી શકશે. તત્પર્યં કે સંસારની અનંત પીડાથી પીડાતા
જીવો ગંગાને પાને જતાં જનદટ્ટિએ દુઃખને પુર્વતા પ્રારબ્ધનું ફક્ત માની પુરુ-
ષાર્થ સાધવામાં ઉત્સુક થઈ આ નિસ્સાર સંસારને મોક્ષ પામવાના દ્વાર રૂપ
મહાસારવાત બનાવી શકશે.

અત્ર તીર્થ વિષયે રવિનો વ્ય-ભાવ ખાતરો છે. આસંબન ગંગાજી છે.
કર્પૂરસમા ખવસજન વ્યક્ત થતી સુંદરતા, સ્વર્ગાદિ 'મુક્તિપ્રદા' શબ્દે સૂચિત
થતી પવિત્રતા, જીવોને કન્નિકાગ્રના જોડાવવા રૂપ દયાળુતા અને અસાર સંસારને
સંસાર કરવા રૂપ રજિકતા ઉદ્દીપન છે. પ્રથમપદમાં આવેલ ઉપમા, ત્રીજાપદમાં
આવેલ નિરંગરૂપક અને નિસ્સાર છતાં સંસાર થવારૂપ વિરોધાભાસાદિ
અર્થાભંગારો તથા 'સંસાર' અને 'સમાર' શબ્દોનાં મિઠુંમ્યુત વગેરે શબ્દા-
લંકારો પણ છે. ભારતી વૃત્તિ, મધુર્ય ગુણ અને શાદૃશવિકિરિત હંદ છે. ૫૬.

કચિદ્દંસશ્રેણી મુલયતિ રિરંસુઃ શ્રુતિમુલં

નદન્તી ચેતો નો વિપુલપુલિને મંથરગતિઃ !

તદેતસ્યા યોડર્થો મુરતરુલતા નાકતટિનો

સદા સદ્ધિઃ સેવ્યા સકલપુરુષાર્થાય કૃતિભિઃ ॥ ૧૨

મશાળોનાં ટોળાં રસભર ફૂંજ કણ રસતાં,

વિશાળોવેળમાં કદિ થીંમું વહી મોઢ ભરતાં

† યોડર્થો નો અન્વય શ્લોકમાં સારી રીતે થઈ શકતા નથી, તેપણ

મઃ યઃ અર્થો પુરુષાર્થામિલાષી તૈઃ સર્વેઃ સદ્ધિઃ આ.મ હશે એમ
માન્યું છે.

અહા ! દૈવી મયા, સુરતરુક્ષતા, સર્વફલદા,
 સદા સાધુ સેવો સુર સરિ તટો; દૈ' મનમુદા. ૯૨
 મરાઝો-હ સો. કૂચ-કિલકિલાટ કરી કથુરસતા-ઠાનને રસે ભરતાં.
 વેળુ-રેતી સુરતરુક્ષતા—કલ્પવૃક્ષની વેલી.

ગંગાના વિશાળ તીરમાં ઝીણીઝીણી સુંદર ખનલ રેતીમાં કદિ કદિ એક પછી એક મંદ મંદ આશતી હ સોની હારો અમારા દિલમાં આનંદની રેલ' ઢેલ કરે છે. વળી કદિ કદિ તો આનંદમય કિલકિલાટ કરી અમારા કાનમાં રસ રેલાવે છે. અહો ! મન વાંછિત દેનારી કલ્પવૃક્ષની વલી સમી અમારી સ્વર્ગીય મૈયા ભાગીરથા કેવી રમણીય છે ? એ સાધુ જનો ! આનંદિત મને લાંબ રહી તમે તેનું સદા સેવન કરો. તેને શરણે રહેવાથી તમને આનંદ અને મન વાંછિત ફળ બને મળશે એ ભાવ છે.

અત્ર તીર્થ વિષયે રતિભાવનું આલંબન ગ ગાછ છે. વિશાળી વેળુમાં વિનોદ કરતાં મરાઝોનાં ટોળાંનું સુખદ ગાન સૌંદર્ય સૂચવે છે. તે તથા 'સુર તરુક્ષતા' અને 'સર્વફલદા' શબ્દે દ્વિતિય યત્ર' મેક્ષદાયીત્વ. દૈવી શબ્દે સૂચિત યત્ર' દિવ્યત્વને 'મૈયા' શબ્દે પ્રેમશત્રું મામાળત્વ એ ઉદાપતો છે. આથી રતિ પોપાછ શમને સહકારી બને છે. ગંગાને 'સુરતરુક્ષતા' કથનામાં રૂપકા-લંકાર છે. માધુર્ય શુષ્ક ને ભારતીયતિ છે. શિખરિણી હંદ છે. ૫૭

યામાસાચ ત્રિલોકીજન મહિતશિવાવલ્લભારામભૂર્મં

બ્રહ્માદીનાં સુરાણાં સુખવસતિભુવાં મણ્ડલં મણ્ડયન્તિ ।

નો ગર્ભે વ્યાલુઠન્તિ ક્વચિદપિ મનુજા માતુરુદ્ધાન્તિભાજ

+ સ્તાં કાશીં નો ભજન્તે કિમિતિસ્મૃતયો દુઃસ્વધારં વહન્તઃ ॥

ત્રૈલોક્યે પૂજ્ય શિવા શિવલ્લતણી રૂડી કાશીં આદહાદ ભૂમિ.

બ્રહ્માદિ સૌ સુરેનાં સુખસ્થળતણાં મરતકે મૌલિ બેવી;

બેને બેતાં મનુષ્યો જનનીજરમાં વાસ ક્યારે ન પામે,

તે કાશીને ત્યજ કાં સુમતિજન અહા દુઃખ બોળ ઉધામે! ૯૩

† મરાઝો તાં કાશીં પરિદૃત્ય હન્ત વિભુપૈરન્યત્ર કિં સ્વીયમે-
 વૈ, સ-૯૫-

શિવા-પાર્યતિ આદ્વાદભુમિ-આનંદ સેવાનું સ્થળ. મૌલિ-મુકુટ.

સ્વર્ગે મૃત્યુ અને પાતાળ લોકમાં પૂજ્ય મનાએલી શંકર પર્વતીની વિદ્યારભુમિ બનેલી અને બ્રહ્મા, ષંદ્ર, વિષ્ણુ વગેરે અનેક દેવતાનાં મુખકર સ્થાનામાં માથનો મુકુટ (શ્રેષ્ઠ] ગણાએલી શ્રીકાશીપુરિ છે. તેને જોતજોતાજ નનો મુકુટ થાય છે અને તેમને ફરી કદી માતાના ઉદરમાં વસવાપણું નહતું નથી. અહો ! આવાં અવગોહરિણી કાશીને ત્યજી સન્મતિવાળા જનો પણ દુઃખના બાગ કાં ઉઘામતા હશે ? આવી વારાણસીનું સેવન ન કરતાં અન્ય સ્થાનમાં શમાટે વસતા હશે તે સપ્મનું નથી !

અત્ર તીર્થ વિષયે રતિના વ્ય-ભાવ સ્પષ્ટ છે. કાશી તેનું આલંબન છે. 'ત્રૈલોક્યે પુણ્ય' શબ્દે સૂચવાનું અતિ પવિત્રપણું, શિવ શિવાને આદ્વાદક બનવાથી જણાવું મનોહરપણું, 'તીર્થસ્થાનમાં મરતકમૈત્રી' કથવાથી જણાવું શ્રેષ્ઠપણું તે દર્શનમત્રેજ 'જનની જકરમાં' વાસ ન પામવારૂ મહામુકિત છતાપણું એ ઉદીપન છે. 'અદા' શબ્દે હર્ષ ને વિનંકીતા તથા સોત્તરપ્રસ્ન પુછવામાં ઔત્સુક્યને ભાવ જણાવ્યો. આમ વિભાવ ને સદકારીભાવે પોષાતો રતિ હૃદયગત શમને પોષે છે ને શાન્તરસ રૂપે પરિણમે છે. ૫૮.

વિદ્યન્તે દ્વારકાદ્યા જગતિ કતિ ન તા દેવતારાજધાન્યો

યદ્યપ્યન્યાસ્તથાપિ સ્થલદમલજલાવર્તગંગાતરંગા ।

કાશ્યેવારામકૂજાત્યકશુકચટકાક્રાન્તાદેક્ષામિનનાં

ક્રોડાકાસારશાલા જયતિ મુનિજનાનન્દકન્દૈકમુમિઃ૧૪૫

ખેલે ગંગા તરંગે જલભર ભલા, કંઠ કેરે વિપિતે

કોકિલા શુક કુજ કલરવથી સુરભીજનોને વિકર્ષે;

બાહાની કેલિશાલા, મુનિજનમનને મોહકારી રસાળી,

આવી કારણ સમી મહુ સકળભૂતલમાં દેવપુરી ન ન્યાળી !

જલભર-વાણીથી ધુમરિયો. વિપિન-વન કલરવ-સુંદર નાદ

વિકર્ષે-ખેલે સુન્દરી-દેવાંગના કેલિશાલા-વિદ્યારભુમિ મોહ-હર્ષ

આમાં કાશીની વિલાસસામગ્રીનું વર્ણન છે. કાશીની સમીપ લાવણ્યમયી અંગાજ વહેણે વેંતા તરંગોમાં સુંદર જલભરાઓ ચક્રર ચક્રર ફરી જાય છે. વૃક્ષ ને ડાંડા સમીપની વિદ્યારભુમિમાં કૈાલક, પોપટ અને મકાં

મધુર કિરકિલાટવાળા આલાપ કરી દેવાંગનાઓને વિશ્વાસ કરવા લોભાવે છે. વળી તે બાલા (મુઘાને પ્રમદા) દેવાંગનાની કીડાભૂમિરૂપ, પુનિતસ્થાન હોવાથી મુનિજનના મનને આતંદ કરનાર અને ફલરૂપ છે! અહો! આવી કાશીપુરિ જેવી ખીજ કોઇ દેવપુરિ આ પૃથ્વીતલમાં તો મહેં જોઇ નથી. હાગ્રં મથુરાં વજેરે અનેક દેવપુરિઓ છે પણ કાશીતો કાશીજ છે એ ભાવ છે.

તીર્થસ્થાનમાં વસવાની મુમુક્ષુથી શમનો સ્થયીભાવ છે પરમનંદપ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ આલંબન છે. રમ્ય તીર્થસ્થાન ઉદીપન છે વળી આમાં તીર્થવિષયે રતિનો અભાવ પણ ખીજેશે છે. એ રતિનું મદીતયમાં આપણ દેવપુરિ કાશી આલંબન છે. સમીપમાં વહના 'ગંગા'તર ગંગાં સુન્દરયાત્રી કાળના વલગાં કેકિલી અને શુકેતું મધુર રવપણુ', દેવાંગનાને આકર્ષવારૂપ લાક્ષણ્યપણુ અને મુનિમનને મોહ દેવારૂપ અતિ આલ્લ દકપણુ ઉદીપન છે આથી પાતાના રતિમત્ત શ્રમને પોથી શાન્તરસરૂપે પરિણમે છે તે પરિવ્રાયત્તો પરિવ્રમ્યણમાં પ્રેમી બ્રહ્માનંદમાં લીન બનવા ઉત્સુક કરે છે. માધુર્યગુણુ બારાંમત્ત અને 'કેલિશાસ્ત્ર' કથવામાં સદિગ્ધાલકાર છે. સ્વચ્છરાટ્ત છે. ૫૯

કાશીયં સમલંકૃતા નિલ્પમસ્તર્ગપિગાવ્યોમગા—

સ્યુલોત્તારતરંગવિન્દુવિલસન્મુક્તાફલશ્રેણિભિઃ ।

ચઙ્ગવઙ્ગવલચઙ્ગવરીકાનેકારારાગામ્બરા રાજતે

કાસારસ્યાવેનિરૂપમનયતા વિવેશ્વરપ્રેયસો ૨૨ ॥

વ્યોમે વ્યાપી રહ્યાં ક્રીણા જલકણે ગંગાતરંગો તથાં

તે શુ સુન્દર મોતીમાળ સજ્જતે કાશી પ્રભુની પ્રિય

શોભે શુ સરમાં ખીજ્યાં કમળનાં લાંબાં રડાં લોચને

બ્ર બ્ર ગુજ કરતા બ્રગગણુતુ દુકુલ ધારી શકે! ૬૫.

બ્રગગણુ—બમરાનું ટોણું

દુકુલ—વસ્ત્ર

ગંગા તરંગોનાં ક્રીણાં ક્રીણાં જલચિન્દુડાં કે જે તરંગોના પરસ્પર, અથડામથી જ્યાં ઉડી આકાશમાં વ્યાપી રહ્યાં છે, તે ચિન્દુડાંરૂપી જાણે મુક્તામાળ સજ્જતે, બ્ર બ્ર ગુજર કરતા બમરાગણુરૂપી વસ્ત્ર ધારીને, અને સરવરમાં ખીજેલાં લાંબાં રડાં કમલરૂપી લોચને સંજ્ઞાની પ્રિયતમા કાશીપુરિ જાણે શોભે રહી હોયની!

આમાં સ્થાયીભાવ, આલંબન ને રતિનો સંચારીભાવ તો પુર્વોક્ત શ્લોક પ્રમાણેજ છે. ઉદીપનોમાં જરા ભિન્નત્વ છે. અત્ર ઉદીપનો મોતીમાળ જેવાં ગંગ તરંગનાં જતકણો. પ્રદુક્ષિત લોચનાં જેવાં સરનાં ખીલેલાં કમલો અને 'નીર્લેદુક્ષ' જેવાં ગુંજતાં ભ્રમરનાં ટોળાં છે. આમ પોષાતો રતિભાવ રામને પોષી બ્રહ્માનંદ સમો આલંબાદ આપેછે. રૂપક અને વાચ્યોત્પ્રેક્ષાના અલંકારો છે. માધુર્યનો ગુણ સર્વત્ર ચળકે છે. ભારતીયતિ ને શાર્દુલવિકીરિત છંદ છે. ૬૦.

વન્દિપ્રાકાર બુદ્ધિ જનયાતિ વલમીવાસિનાં નાગરાણાં

ગન્ધારણ્યપ્રસૂતસ્ફુટકુસુમચયઃ કિંશુકાનાં શુકાનામ્ ।

ચઙ્ચવાકારો વસન્તે પરમપદપદં રાજધાની પુરારેઃ

સા કાશ્યારામરમ્યા જયતિ મુનિજનાનન્દકન્દૈકમૂમિઃ॥૧૬॥

ગંધારણ્યે વસન્તે શુકવદનસમાં લાલી લાલી ભરેલાં,

કેશ્યાં લુખ્યાં જુખ્યાં વજ્રભીસ્થિતજનો વન્દિજવાળા ગણુતાં,

કાશી એવી રસાળી પરમપદવીદા ઇન્દુમૌલિની વહાલી

લાવણ્યાળી અહાહા મુનિમન મુદ્દા અન્ય મહે ના નિહાળી!!

વજ્રભીસ્થિત-અગાસી ઉપર રહેલાં પરમપદવિદા-મોક્ષદાતા

મુદ્દા-હર્ષદાતા

ઇન્દુમૌલી-શંકર.

કાશીની સમીપમાં આવેલા સુગંધવાળાં ચન્દનનાં વૃક્ષો ઉગેલાં એવા અરણ્યમાં (ખીન્ને અર્થે ગંધારણ્ય નામના અરણ્યમાં) વસંતઋતુમાં પોષપતી ચાંચના આકારનાં ને અતિશય લાલાશવાળાં કેસુડાં લુખીજુખી રહેછે. કે જેની ભ્રમરો લાલાશને લીધે કાશીપુરિના મહેલોની અગાસી ઉપર ઉમેલાં જતો તેને અગ્નિજ્વાલા ગણી જાયછે, રંગના સામ્યથી ભૂતાવો ખાત્ર કલ્પેછે કે 'રમેતે ગંધારણ્યમાં જ્યાંલા લાગી હોય!!' અહો! મોક્ષદાતા કાશી આવી લાવણ્યાળી ને શંકરભગવાનની વહાલામાં વહાલી પુરિ છે. ખરે, સત્ય કહુછું કે સૌંદર્યવાળી અને મુનિજનોનાં મનને હર્ષ દેનારી આવી ખીજ કાષ્ઠ પુરી મેં નિહાળી નથી! બધી પુરીમાં કાશી શ્રેષ્ઠ છે એ ભાવ.

અત્ર પણ સ્થાયીભાવનું આલંબન ને રતિનો સંચારીભાવ તો પુર્વોક્તશ્લોક પ્રમાણેજ છે, માત્ર સંચારીભાવ પોષનાર ઉદીપનોમાં ભિન્નતા છે. અત્ર રતિને પોષનાર ઉદીપનો ગંધારણ્યમાં કેસુડાંને વહારે ભ્રમરો સુદરતા, ઇન્દુમૌલિની

વહાલી હોવારૂપ રસાળતા, પરમપદવીદેવારૂપ પવિત્રતા અને દયાળુતા વગેરે છે. આવા અનુવચનવાળી કાશીનું સ્મરણ કરતાં વ્યાપતો હર્ષનો ભાવ ‘અહાહા’ શબ્દે સૂચિત છે. આમ રતિ, સ્મૃતિ ને હર્ષે પોષાતો શમ. શાન્તરસરૂપે સ્ફૂરી હૃદયમાં પ્રાપ્તિનિર્દેશનો આહવાદ આપે છે. કેસુપ્રાંતે શુકવદનસમાં વર્ણવવામાં ધર્મગુપ્તપુત્રોપમા અને તેને વન્હિત્વાળા ગણવામાં પ્રાન્યાસકાર છે. માધુર્યગુણ, ભારતિવૃત્તિ અને અગ્ધરાવૃત્ત છે. ૬૧.

† કિં કુર્મઃ કં મજામઃ કિમિહ સમુદિતં સાધનં મો વયસ્યાઃ

સંસારોન્મૂલનાય પ્રતિદિવસમિહાનર્થ શંકાવતારઃ ।

ઘાતઘાતિં નિદાનં મવમયદલને સંગતં સજ્જનાનાં

તાં કાશિમિશ્રયામો નિરુપમયશઃ સ્વઃસ્તવન્ત્યાવયસ્યામ્ ॥ ૨. ૭

શંકાશીળો સદા હું ભવદ્દહન અને બંધુ ! શે સાધનેરે !

શાં કર્મોપાસનાએ મન અમળ અને ઉન્નતિ શે અને રે !

હાં હાં બહુ સખા મ્હે ભગવતિ જનની ગંગાકંઠે ક્રીડન્તી

કાશીમાં વાસ પૂરી કરવી સુખભરી સંગતિ સજ્જનોની

ભવદ્દહન—જન્મસ્મરણથી મુક્ત થવું તે. ઉન્નતિ—સદગતિ.

ગંગાકંઠ—ગંગાજીને કાંઠે.

વાસપુરી—નિવાસ કરી.

“હે બંધુ ! શું સાધને સંસારનું દહન થાય? શાં કર્મો ને શી ઉપાસનાએ કરવાથી મન પવિત્ર થાય? અને શાથી સદગતિ થાય?” આ વિષે મ્હેને પ્રતિદિન અનેક શંકાઓ થયા કરે છે. પણ સખા ! હાં હાં, હવે મ્હે અગાધર બળધું. એ બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર એટલોજ છે કે ભગવતી ગંગામૈયાને કંઠે ક્રીડા કરતી કાશીમાં નિવાસ કરી સજ્જનોની સુખભરી સંગતિ કરવી એ સિવાય અન્ય ઉપાય નથી. કાશીમાં વસતાંજ ભવ ભય ટળશે એ ભાવ છે.

ભવદ્દહન કરવાની ઇચ્છા શમ સ્થાયીઆવતું સૂચન કરે છે. પૂર્વાધિમાં અનેક પ્રશ્નો પુછવામાં વિતર્કનો અભાવ છે. ખાતું ઉત્તરાર્ધમાં પ્રબલ વ્યાપેશે મતિનો વ્યભાવ વિતર્કને ‘હાંહાં બહુ’ આ રથને દબાવી દે છે. આજ્ઞાનુસાર

† મૂળમાં કિં કુર્મઃ કિં મજામઃ કિમિહ સમુદિતં સાધનં કિં

વયસ્યાઃ પાઠ છે.

સત્સંગિત, કાશીવાસ ને ગંગસ્થાન વગેરેનો નિશ્ચય કરવામાં મતિનો અભાવ પ્રખલતર જાહેરો છે. એમ પ્રખલતર જાણવાનાર ‘અમવતી જનની’ શબ્દે સૂચિત થતો રતિનો ભાવ, ‘ગંગકંઠે કીડન્તી’ શબ્દે હર્ષનો ભાવ અને ‘કાશીમાં વસવા’ રૂપ ઔત્સુક્યનો ભાવ આ સહકારી બનેલા છે. આમ અનેકભાવોથી પરિપોષિત થતો મતિભાવ સ્થાયીને સીધી શાન્તરસ રૂપે ચળકાવે છે. ભાવશાન્તિનું આ દ્રશ્યન્ત છે. ‘ગંગકંઠે કીડન્તી’ કથવામાં ગંગા ને કાશીના સખીપણનો ધ્વનિ છે. પ્રશ્નનું નિરાકરણ કર્યું હોતાં પરિસંખ્યાલંકાર છે. સંગ્રહરાશ્ત્ર છે, ૬૨.

**મુક્તિઃ કાપિ ન મુક્તિરસ્ત્યાભિમતા કાપ્યાસ્તિ મુક્તિર્ન સા
કાશ્યામાસ્તિ વિશેષ એવ મુતરાં શ્લાઘ્યં યદેતદ્વયમ્ ।**

સર્વૈરુત્તમમધ્યમાધમજનૈ રાસાઘટેઽનુગ્રહા—

દેવસ્ય ત્રિપુરદ્વિષઃ મુરધુનીસ્નાનાવદાતવ્યયૈઃ ॥ ૧૮ ॥

ક્યાં તો ભોગજ ઇષ્ટભોક્ષ ન મળે, ક્યાં માત્ર મુક્તિ મળે ।

આહા ! ભોક્ષ વિલાસ એવ વરદા વારાણસીમાં વળે;

ઇન્દુશેખરમહેરથી સુરસરિન્દાને સુપુણ્યે અને

દાને કાશીનિવાસ પામી શકશે ઊંચાં નીચાં સૌ જને ૯૮

ભોગ—ભોજમગ્ન ઇષ્ટ—ઇષ્ટેલી વરદા—વરદાન આપનારી

ઇન્દુશેખર—શંભુ

આમાં સર્વ અન્ય તીર્થો કરતાં કાશીમાં જે વિશેષ માહાત્મ્ય છે તે કહ્યું છે. કહેછે કે કેટલાંક તીર્થસ્થાનો એવાં છે કે જ્યાં ભોજમગ્નજ પામી શકાય છે, પણ ઇચ્છિત ઉત્તમ મુક્તિ મળતી નથી; આથી તે સ્થાનો તો ત્યજવા ભોગ્ય છે. વળી કેટલાંક તીર્થસ્થાનો એવાં છે કે જેમાં માત્ર મુક્તિજ મળેછે પણ ભોગ હોતો નથી. તેથી રમૂતિ કહેછે તેમ ત્યાં જવું પણ નિષ્ફળ છે. પરંતુ અહો! આનંદનો વિષય છે કે ભોક્ષ અને વિલાસ બંને વાનાં વરદાન દેનારી વારાણસીમાં મળેછે. માટે ઉચીનીચી સૌ જાતિનાં માણસો ગંગાજીનું પવિત્ર સ્નાન, તેના તટમાં કરવાનું ઉત્તમ દાન અને તેથી થતાં અનેક પુણ્યવાળું કાશીનું સર્વોત્તમ તીર્થસ્થાન સંલુકૃપા હશે તો જ નિવાસ માટે ખામી શકશે. તે સિવાય ત્યાં નિવાસ કરવાનું બનવાનું નથી. અર્થાત્ મુમુક્ષુઓ અન્ય તીર્થસ્થાનો:

ત્યજી શંકરકૃપાથી ગંગાસ્નાન ને કાશીનિવાસનાં ફળ જે ભોગ ને મુક્તિ તે તે બંને પામવા કાશીમાંજ વસેછે.

અત્ર રતિનો વ્યભવ ખીલેલો છે. આલંબન વારાણસી છે. ભોગ ને મોક્ષ બંને આપવારૂપ અનુપમ વરદાયાીપણું, ઇન્દુશેખરમ્હેર પામવારૂપ શ્રમસાધ્યપણું અને સુરસરિસ્નાન ને દાનપામવારૂપ શુચિપણું રતિને વધારનાર ઉદ્દીપન છે. આમ પોષાતો રતિભાવ શમને સહકારી બની શાન્તરસનું આસ્વાદન કરાવેછે. શાર્દૂલ વિક્રીડિતછંદ છે. ૧૩.

મન્ત્યન્યે ત્રિદશાપગાદિપતનાત્પુण्याઃ પ્રયાગાદયઃ

પ્રાલેયાચલસંભવા बहुफलाः सिद्धाश्रमाः सिद्ध्ययः ।

यत्राघौघसहा भवन्ति सुधियां ध्यानैश्वराणां चिरं

मुक्ताशेषभियां बितिद्रमनसां कन्दाम्बुपर्णाशिनाम् ॥

ભવ્ય શ્રી ગિરિમંડળેથી ઝરતી મંદાકિનીને તટે,

પુણ્યસ્થાન પ્રયાગ આદિ અતિ છે સિદ્ધાશ્રમા તે સ્થળે;

ધ્યાનેમગ્ન મુમુક્ષ નિર્ભયમને સૌ પાણી પછે દહીં,

બુદ્ધિ શુદ્ધથી સિદ્ધિ સાધ્ય કરીને રે' પાણી પછે જમી. ૧૬

ગિરિમંડળ—પર્વતની હાર

સિદ્ધાશ્રમ—મહાત્માનું રહેઠાણ

મુમુક્ષુ—મોક્ષ ઇચ્છનાર સાધક

સાધ્યકરી—મેળવી

ભવ્ય હિમાલયની પર્વતની હારોમાંથી ઝરતી મંદાકિનીને તીરે પ્રયાગ, કાશી વગેરે બહુ પુણ્યવાળાં અનેકતીર્થસ્થળો છે, જેમાં મહાત્માના નિવાસસ્થળ અનેક આશ્રમા છે ને ત્યાં પાણી અને પાંદડેથીજ દૂધ વિત નિભાવનારા અનેક મુમુક્ષુઓ, નિરંતર શુદ્ધમતિ કરી પોતાનાં સર્વપ્રકારનાં પાપો છેદીને તથા અણિમાદિ સૌ સિદ્ધિયો મેળવીને સંસારની જન્મમરણની પીડા ટળતાં નિર્ભયમનવાળા થઈ વસેછે અને કેવળ પ્રભુના સ્વરૂપમાં ધ્યાનપરાયણ બનેછે.

§ સ્મૃતિ વચન છે કે આગમો નિષ્ફલસ્તત્ર ભુક્તિઃ સ્તોકાપિ યત્ર નો.

† સરખાવો શુભાર શતક શ્લોક ૯૫માં ઉત્તરાર્ધ વાતામ્બુર્ણાશિનામ્

અત્ર શમનો સ્થાપીભાવ છે. ધ્યાનમગ્ન મુમુક્ષુ તેનું આલંબન છે. તેમની સાધનસંપત્તિ તે સિદ્ધિસાધ્યતા હૃદયપત્ર છે. નિર્ભયતા તે પાણીપણી આરોગવાશ્વ અનુભાવ છે. આર્થી, તથા રતિનો સંચારીભાવ કે જે તીર્થ સ્થાન આલંબને અને 'ભવ્ય ગિરિમંડળાદિ' હૃદયપત્રે પુષ્ટ થયેલ છે તેવી, શમ પાપાઈ શાન્તરસરૂપે પરિણમે છે. શાદૃશ વિકાસિતજ છે. ૬૪.

કેદાર સ્થાનેમકં ઋચિરતરમુમાનાટ્યલીલાવનીકં

પ્રાલેયાદ્વિપ્રદેસે પ્રથિતશતિતરામસ્તિ ગંગાનિવેશી

રઘ્યાતં નારાયણસ્ય ત્રિજગતિ વદરીનામ સિદ્ધાશ્રમસ્ય

તૈત્રેયાજ્ઞાદિમૂર્તે મુનિજનમનસામન્યદાનન્દમૂર્તે ॥ ૧૦૦

§ આ સ્થાનની રમણીયતાને માટે ઋતુઓ શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમસ્કંધમાં વર્ણન. યત્ર હૃદયે પાવનઃ સ્વઃ સર્વેર્નણનાયકૈર્ વિહિતમહાદેના સર્વતુકુસુમ-સ્તવકાવ્યલોકિયલયશ્રિયાનમ્યમાનવિટપલતાવિટપિભિરુપશુંભ માનેન્ઋચિરકાનનાશ્રમાયતનવર્ષગિરિદ્રોણીપુ તથા ચામલજલાશયેપુ પિકચાવિવિધનવવનરુદામોદપુદિતરાજહંસગલકુલકુટકારંઢવ સારસચંદ્રવાકાદિભિ મધુકરનિકરાકૃતિભિ સ્પૃક્ષજિતેપુ જલક્રી-ઢાદિર્ભોવિચિત્રવિનોદૈઃ સુલલિતપુરસુંદરાણાંકામકલિલાવિલાસ હાસલીલાડવલોકાકુષ્ઠમનોદૃષ્ટયઃ સ્વૈરં વિહરન્તિ । ૧૩। નવસ્વાપિ વર્ષેષૂ ભગવાન્નારાયણો મહાપૂરુષઃ પુરુષાણાં તદનુગ્રહાયાત્મતત્ત્વવ્યૂ-હેનાત્ત્વનાદ્યાપિ મન્નીધીયતે ॥ ૧૪ ॥

નારત વર્તતા આ સ્થળમાં સર્વ ઋતુઓમાં કુસુમશુન્દળની અને ફલમનુભવની શોભાથી લગ્ની રહેલાં વૃક્ષોવાળી, નવચ વહિયોથી શોભિતા સુંદર વનાશ્રમાવળી મદા વિશાળ ગિરિતળેટીઓછે, ત્યાં નિર્મળ જળવાળાં જલાશયોમાં નવાં વિવિધ પ્રકારનાં પ્રકૃષ્ઠિત થયેલાં કમળોછે જેની સુગંધિથી હૃદયિત થયેલાં રાગહંસ, જલકુકડી, કારંડવ, સારસ, ને અકવાલ વગેરે અનેક પક્ષીયોત

ધોળા હિમાદ્રિદેશે ખળખળ વહતી ગંગકેરે કિનારે,
કેદારસ્થાન છે જ્યાં લલિતભલવિષે પાર્વતીજાસ્ય રાજે;
મુનિની મોહમુર્તિ અજ અકલિત ને સિદ્ધવિશ્રામ દાપી,
વિષ્ણુનું 'અદ્રિ' નામે જીવનલય વિષે ખ્યાત છે સ્થાન ત્યાંહી. ૧૦૦

ભાસ્ય—નૃત્ય

ત્રય—તણુ

હિમાલયના હિમમય ધવલપ્રદેશમાં 'ખળખળ' અવાજ કરી મંદમંદ વહતી મંદાકિનીના કિનારા ઉપર 'કેદાર' નામનું સ્થાન છે. જેનું જૂનલ એવું તો લલિત (સુંદર) છે કે તેની મનોહરતાથી લોભાત પાર્વતીજી ત્યાં નૃત્ય કરવા ઉતરે છે. તાત્પર્ય કે અલૌકિક ભાવણથી ઉમાનું નૃત્યદ્વીપ સ્થાન જ તે બની રહેલું છે. વળી ત્યાં સિદ્ધજનોને વિશ્રામ દેનાર મુનિઓના હર્ષની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિરૂપ અનાદિ અને અકલિત શ્રી વિષ્ણુનું —ન રાયણુનું —ત્રિભુવન પ્રસિદ્ધ 'અદ્રિ' નામે સુંદર સ્થાન છે. 'અદ્રિકેદાર'નું સ્થાન આવું રમ્ય છતાં મુક્તિદાતા છે એ ભાવ.

તીર્થસ્થાન ઉપરના રતિભાવનું આલંબન અત્ર 'અદ્રિકેદાર' છે. હિમાલયનો ધવલપ્રદેશ, ગંગાનો ખળખળ થતો મધુરનાદ, સુંદર તટ અને પાર્વતીજી પણુ ભાસ્યકરે એવું લલિતભૂમિતલ રતિને પોષનાર હૃદીયન છે. એ બને રતિને અને રતિ શમને પોષી સુખ્યદાનંદના આનંદસમો આનંદ પ્રકટાવે છે. માધુર્યનો ગુણ, ભારતીયૃતિ ને ત્રીગ્ન પદમાં રૂપકાલંકાર છે. સ્વચ્છરાટૃત છે. ૬૫.

બુઢાનાં વૈરાગ્યં સુઘટ્યતુ વૈરાગ્યશતકં

ચૃદ્ધસ્થાનામેકં હરિપદસરોજપ્રણયિનામ્ ।

નાદથી, સુંદર ભ્રમરગણના ગુંબરથી, વિચિત્ર વિનોદથી, સુંદર સુરસુંદરીઓની કામદ્વીપમાં ઉપજતા વિજ્ઞાસ હાસથી અને વદ્ધદ્રષ્ટિપતથી ખેચાંખેચાં મન અને દ્રષ્ટિાળ દોષપતિયો પોતપોતાના મચ્છાપકે સથે મહા અવકારો સજી વિહાર કરે છે. (૧૩)

અને આ રમણીય ભારતવર્ષમાં ભ્રમવાનનારાયાણુ પોતેજ બાણે સમદ્વિચૈતન્યરૂપ હોય એવી સ્વમૂર્તિ ધારી સર્વે પુરુષોના અનુમહાથે હજપણુ વસેલા છે (૧૪).

जनानामानन्दं वितरतु नितान्तं सुविशद—

त्रयं शेषव्याख्या गलिततमसां शुद्धमनसाम् ॥ १०१ ॥

इति श्री भर्तृहरिविरचितं विज्ञानशतकं चतुर्थम् ॥

શુચિ સંસારી જે પ્રભુચરણ પદે પ્રણયો તે,
વિવેકીને વ્યાપો વિરતિ અતિ વૈરાગ્યશતકે;

અને બ્રહ્મજ્ઞાને તમ દસ દળો ત્રણ શતકો,

સદા બ્રહ્માનન્દે રસબસ બની લોક વીતસો. ૧૦૧

શુચિ—પવિત્રમનવાળા. પ્રણયી—પ્રીતિવાળા. તમ—અજ્ઞાન, મોહ.

વિતસો—આનંદ માણો.

પવિત્ર મનવાળા સંસારીઓ કે જે પ્રભુનાં ચરણકમલો ઉપર પ્રીતિવાળા ને વિવેકી છે તેમને વૈરાગ્યશતકે અતિ વૈરાગ્ય વ્યાપો વળી વિજ્ઞાનશતકોમાં બીજાં ત્રણ શતકોએ સુમુખજનો બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી તે વડે તમદલ (અવિદ્યાનાં પડો) નોનાશ કરે; અને પછી નિરંતર પરબ્રહ્મના આનંદમાં રસબસ(તદ્વીન)બની સૌ સ્તોકો આદિદાદમાં વિતસો. તાત્પર્ય કે અવિદ્યા વિરચિત રચુલ સંસારગ્નજની ખડિનતાને ને ખડિનતાની અભિલાષ ત્યજ અવર્ણ્ય, અગાધ, અનુપ સંન્યસાનંદના આનંદમાં સ્થિત થઈ સૌ જનો સ્વાનુભવે સ્વરૂપ લાભ મેળવો.

આ છેલ્લા શ્લોકમાં આ આખાશતકના ઉપસંહાર છે. ‘બ્રહ્માનંદરૂપ’ વ્યાજબન અને શુચિપણું, પ્રભુપરાયણ પણું વિરક્તપણું ઇવ ઉદ્દીપનોથી શમનો સ્થાવિભાવ યોગ્ય છે. વળી પ્રભુચરણને ‘પદ’ કથવાથી રતિનો, ત્રીજા પદમાં આત્મસુખનો ને ‘રસબસ બનવા રૂપ’ દર્શનો વ્યંબાજ શમને સહકારી બની શાન્તરસને પોષે છે. વળી આ શ્લોકમાં સ્વશતકાનું આનંદદાષીપણું વર્ણી ‘પ્રશસ્તિ’ નામના નિવેદનસન્ધિના અંગનો પણ ઉપન્યાસ કરેલો છે. વળી સંસારી જનોને સ્પર્શવાળા મેળવવા યોગ્યેલો ક્રમ, ‘શુચિપણું’, પ્રભુ પરાયણપણું, ‘વિવેકપણું’, ‘વિરક્તપણું’, ‘અજ્ઞાનનિવૃત્તિપણું’ અને છેલ્લે ‘સ્વરૂપ-

લોભપણુ' એ પણ અદ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. વળી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર મહિનાથ િચવતરણમાં કહેછે તેમ ઉત્તમ આશિર્વાદ પણ "સદાઅભ્યાસ"દે રસ બસ બની લોક વિલસે" આવા માધુર્ય ને પ્રસાદયુજ્જ્વાળા માંગલિક શબ્દોમાં સમર્પી મહા કવિભતૃહરી આ ઉત્તમ શતકની સમાપ્તિ કરેછે, इतिश. ૧૦૧

† બુદ્ધિ મેધહૂતની ટીકાનો પ્રાંતભાગ.

અન્તે કાવ્યસ્ય નિત્યત્વાત્કુર્યાદાશિષમુત્તમામ્।

સર્વત્ર વ્યાપ્યતે વિદ્વાન્નાયકેચ્છાનુરૂપિણીમ્॥

शुद्धि पत्र.

पृष्ठांश.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	३	शृंगारादिरनेक जन्म	शृंगारादिरनेकजन्म
१	४	रेणीदक्प्रमुखैः	रेणीदृक्प्रमुखैः
२	१५	साप्यन्य मिच्छति	साप्यन्यमिच्छति
५	४	(३,४२० शुओ.)	(३,८१ शुओ.)
७	७	दीनादीनमुखैः	दीनादीनमुखैः
११	१०	७४भा	१२भा
१२	२१	ब्रह्मैवेदंसर्वसाच्चिदानंद	ब्रह्मैवेदंसर्वसाच्चिदानंद
१२	२३	यत्प्रयंत्यभिविशंति	यत्प्रयंत्यभिसंविशंति
४	१७	गंडोडूनालि	गंडोडूनालि
१४	१८	ज्योतिश्चक्रे	ज्योतिश्चक्रे
२५	२०	शरदमृतधामाधिकमुखम्	शरदमृतधामाधिकमुखम्
२७	१६	क्वाचित्प्रतिदिनं	क्वाचित्प्रतिदिनं
३०	१८	कामस्यापि	कामस्यापि
३८	१५	मूक्तदोषानुपक्तेः	मूक्तदोषानुपक्तेः
४२	५	ख्यातयत्तिभिः	ख्यातयत्तिभिः
४७	५	स्फुरदमलबोधा	स्फुरदमलबोधो
४७	२३	शुओ. श्लोक ८४नी निशान्ती वाणी टीका	शुओ. श्लोक २४नी टीका.

५२	७	आत्मविज्ञान्य	आत्मविज्ञान्य
५२	७	ब्रह्मणी	ब्रह्मणि
५६	२६	क्षिपेत	क्षिपति
७७	६	सन्त	सन्ति
७५	१२	पत्र	यत्र
८४	५	जन्ममृत्युजराव्याधि	जन्ममृत्युजराव्याधे
८५	२६	वीकलीभावं	विकलीभावं
८७	७	वेद्यानामपि	वेद्यानामापे
८८	७	शास्त्रदृष्ट्या	शास्त्रदृष्ट्या
८८	२७	क्रचित्	कचिद्
९०	२	कृशांग्या	कृशांग्याः
९४	७	जनानाम्	जनानाम्
९६	६	बहिः	बहिः
९६	२८	एष	एष
९७	५	एवमानन्दशब्दस्यबहुकृत्वो	एवमानन्दशब्दस्यबहु
९००	४	म्लेच्छाक्रान्ता	म्लेच्छाक्रान्ता
१०२	२२	गंगावगाहाभ्दवति	गंगावगाहाभ्दवति
१०६	२२	प्रकटित रस	प्रकटितरस
१०६	२४	ब्रह्मलोकावतारिणी	ब्रह्मलोकावतीर्णा
११०	१८	कर विल्व	करविल्व
११२	२१	सुर धुनी	सुरधुनी
११४	२१	जन महित	जनमहित

११४	२२	भुवां	भुवः
११४	२२	मण्डयान्ते	मण्डयान्ति
११४	२४	सुमतयो	सुमतयो
११५	२०	कामिनीनां	कामिनीनां
११७	८	प्राकार बुद्धि	प्राकारबुद्धि
११८	१०	++नर्थ शका++	++नर्थशंका++
११८	११	ज्ञातं	ज्ञातं
१२०	१३	बितिदमनसां	विनिदमनसां
१२१	८	केदार स्थान	केदारस्थान
१२३	५	विरचित	विरचित

